HARIBHADRA SURI'S

YOGABINDU

With commentary.

EDITED BY

LUIGI SUALI, Ph. D.

PUBLISHED BY

THE JAIN DHARMA PRASARAKA SABHA,

BHAVNAGAR.

WITH THE PECUNIARY ASSISTANCE FROM

SHRAVIKA DEVLIBAI.

(All rights reserved.)

Vira Samvat 2437.

1911 A. D.

Published by Kunvarji Anandji for the Jain Dharma Prasaraka Sabha, Bhavnagar.

Printed by B. R. Ghanekar, at the Nirnaya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीमान् हरिभद्रसूरिविरचित

योगबिन्दुः

सटीकः

पीएच्. डी. इत्युपाधिधारिणा एल्. स्वेली संज्ञेन युरोप-
खंडवासिना संशोधितः

कच्छदेशान्तरगतजखौनगरवास्तव्यायाः श्राविकादेवलिबाई-
नामधेयाया द्रव्यसहायेन

मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं विधात्री

श्रीजैनधर्मप्रसारक सभा भावनगर.

वीरसंवत्सरः २४३७. विक्रमसंवत्सरः १९६७.

मुंबई–निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितः.

छपावी प्रसिद्ध करनार श्रीजैनधर्मप्रसारक सभानी वती
शा. कुंवरजी आणंदजी, भावनगर.

सर्व हक्क स्वाधीन.

PREFACE.

This editio princeps of Haribhadra's *Yogabindu* is based on the following MSS. B—A. MS. of the Library of the University of Berlin; see Weber, *Verzeichnis der Sanskrit—and prākrit—Handschriften der Kgl. Bibl. zu Berlin*, 1954 (=Mscr. or, fol. 725). The codex has 95 f. × 17 l. × 63 aksh. and contains two works of Haribhadra: *Dharmabindu* and *Yogabindu*. The *Yogabindu*, together with Haribhadra's Commentary occupies the folios 47b, l. 10—95 a. The MS bears no date, but it seems to be rather old, and is certainly the oldest of the MSS at my disposal. The text is preserved in very bad condition, with frequent blanks, omissions, misspellings and orthographical faults; the words are often broken off in the middle. In many cases the text is very corrupted, as will be evident from a few passages selected almost at random. The commentary to v. 224 is so reduced: तस्माद्धर्मोऽविधानतः लोके जगति माहं [?] एधान्धाह [?] एवान्धकारस्तमो यत्र स तथा त [त्र] परार्थभावात्। सदैव सर्वकालमेव धर्मार्थी भिलाषुकः शास्त्रयत्नः शास्त्रादरपरः। प्रशश्यते श्लाघ्यते। कुतः। यतः [त] त्र शास्त्रालोकः शास्त्रायत्नः शास्त्रादरपरः। प्रशश्यते श्लाघ्यते। कुतः। यतो लोके जगति मोहसेधान्धह एवान्धकारस्तमो यत्र स तथा। तत्र शास्त्रालोकः शास्त्रप्रकाशः प्रवर्तकः प्रवर्तयिता परलोकक्रियास्तु। Page 119, l. 19-21 instead of आत्म°.........पुनः। B has आत्मनिस्सरणं तु जरामरणादिदारुणदहदह्यमानसंवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुराग एवंलक्षणसंवेगभाक् भवनिर्वेत्संसारनैर्गुण्यादात्मनिस्सरणं तु जरामरणादिदारुणदहदह्यमानं भवभवतोदूरमात्मनो निष्काशनम् । Page. 141, l. 9-18, B has अथ यदर्थस्यौचित्यानुसारित्वमन्तरेण तदभावतः संसारमुक्त्योस्तस्यागाह्य-भावात्। अस्य प्रस्तुतसत्त्वस्य। किमित्याह। औचित्यानुसारित्वमुक्तरूपमलमित्यर्थः। इष्टार्थसाधनं समीहितसकलं प्रयोजनसिद्धे कारि प्रवर्तते। औचित्यमेवाश्रित्याह।

M.—A MS belonging to Muniraj Shree Dharmavijayji, Benares. Fol. 161 × 11 l. × 30 aksh. Saṃvat 1789. Better than B; but it has also frequent omissions and misspellings.

P.—A modern MS procured me by V. Keshavlal Premchand Modi, Ahmadabad. Fol. 72 × 13 l. × 53 aksh. Saṃvat

1955. It is copied from an old MS preserved at Anahil-lapattan.

Colophon: ॥ श्री ॥ संवत् १९५५ वर्षे कार्तिकशुक्लनवम्यां उर्विजवासरे लि° । भट्टकाशिराम मोतीरामेण । अणहिल्लपत्तने ताडपत्रो परीजीर्णोद्धारप्रतिकृतीमिमा ॥ श्रीरस्तु ॥ The MS is on the whole a good one, but it has here and there blanks, and it is not very correct. But, as the two remaining MSS at my disposal are greatly worse, I have based the present edition of the text on MS P. In some cases I give the words of the text according to one MS only, as the others were defective or corrupted, and on the other side, I have not succeeded in procuring another MS. The present edition is therefore to be considered rather as an attempt at a critical edition, than a definite one.

The above remark applies only to the Commentary; for the text of the verses, though not less corrupted in the MSS, is checked, word for word, by the commentary. Therefore I did not hesitate to undertake this edition of *Yogabindu*, because the most important part of the text consists precisely in the verses or *Mūlasūtra*.

It is not possible to speak of *Yogabindu* without mentioning some other works of Haribhadra with which it stands in near relation. *Shaddaras'anasamuccaya*[1] and *Dharmabindu*[2] treat of widely different subjects, and therefore need not occupy us here. But *Yogabindu* and *Yogadristisamuccaya* on the one hand, *S'āstravārtāsamuccaya*[3] and *Lokatattvanirṇaya*[4] on the other, are more strictly connected by the affinity of their contents. We find in every one of these works in the text or in the Commentary, verses quoted from the remaining ones; for instance *Dharmabindu* IV, 6 is quoted in *Yogadṛṣṭisamuccaya*, 10 com.; *Yogabindu* 126-130 in *Dharmabindu* I. 19 comm.; v. 449 of *Yogabindu* is quoted by Guṇaratna in his comm. to v. 41 of *Shaddars'anasamuccaya*, where it is ascribed to Vandhyavāsin, while in *Yogabindu* it is introduced with the formula अथ परः; *Yogabindu* v. 450 is quoted by Guṇaratna *ibid.* and attributed to Âsuri, while in *Yogabindu* the author is not named. Some verses from *Lokatattvanirṇaya* are referred by Guṇaratna in the Introduction to his Commentary to Haribhadra's *Shaddars'anasamuccaya*; for instance, *Loka°* I, 32= *Shaddars'ana°* page 8 l. 13-14. Besides, the references to other works of Haribhadra, particularly to *S'āstravārtāsamuccaya*, are not rare in *Yogabindu*.

(1) *Shaddars'ana-Samucchaya by Haribhadra, with Gunaratna's Commentary Tarkarahasya–Dīpīkā*, edited by L. Suali, Ph. D. Fasc. 1-2, Calcutta Bibliotheca Indica, 1905-7.

(2) An edition of the text, together with Munichandra's *ṭīkā*, prepared by me, is being printed in the Bibliotheca Indica. My Italian translation with exegetical notes of the text, in the press for the *Journal of the Italian Asiatic Society*: the first part (adhyayas I.—III) is published in vol. 21; the remaining part will issue in the current of this year.

(3) I have made a transcript of a MS from the Deccan College's Library containing the text and the Commentary to it by Haribhadra himself. I am intended to edit both the text and the comm. of this very important work, but it was impossible to do it from one MS only, and another was not to be had.

(4) Edited by me in *Journal of the Italian Asiatic Society*, vol. 18.

In many cases it is doubtful whether a verse recurring in severel works of Haribhadra, either in the text, or in the commentary, or in both, are by the author himself, or quotations from older works retouched perhaps by Haribhadra. I propose to give in a separate treatise a full list of all such verses from the six works by Haribhadra mentioned above, and to translate the *Yogabindu*, *Yogadṛṣṭisamuccaya*, *Lokatattvanirṇaya* and *S'āstravārtāsamuccaya:* I shall then have occasion to treat this difficult question at length. Here I only wanted to state the problem the discussion of which must be reserved to a future opportunity when relevant facts will have been brought out.

I have strictly maintained the saṃdhi in the text of the verses only; in the Commentary I have separated the words wherever I thought it convenient especially in order to distinguish words of the *mūlasūtra* from the explicative ones.

I regret that notwithstanding the care bestowed on revising the proofs, the text is not free from faults; still I hope that the reader will have no difficulty in correcting them. But it should be noted that the numbering of the verses must be increased by one after v. 352, this number having been repeated twice. In the index of verses however the numbers are given correctly.

My best thanks are due to Muniraj Shree Dharmavijayji and V. K. Premchand Modi for the loan of MSS M and P. to the Jain Dharma Prasaraka Sabha for the printing of the work and to my teacher Professor Dr. H. Jacobi for his kindness in revising the proofs of the same.

Pavia, February 1910.

L. SUALI.

शोधनपत्रम्

P.	l.	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
६	8	हि स्फुटम्	हिः स्फुटम्
८	1	श्रद्धानुमु°	श्रद्धातुमु°
८	21	हि यस्मा°	हिर्यस्मा°
१३	22	कषायोच्छेदताप-	कषच्छेदताप-
१६	7	°वैसदृश्यलक्षणः	°वैसादृश्यलक्षणः
२०	26	साधवः। स°	साधवः स°
२१	9	स्वभा	स्वभाः
,,	18	हि	हिः
,,	23	सा यतो यथा°	सा यस्माद्यथा°
,,	26	यतो यस्मा°	यस्मा°
२३	10	"मोक्षे"	"मोक्षे च"
२९	14	इतिः वाक्य°	इतिर्वाक्य°
३२	17	तीलपीलक°	तीलपीडक°
,,	23	तीलपीलक°	तीलपीडक°
,,	24	वहन°	वाहन°
,,	25	तिलपीलको	तिलपीडको
३४	14	शुक्लपाक्षिकोपा°	शुक्लपाक्षिकोऽपा°
४०	9-10	°शीलः [दीनः सद्वादः दृष्टकल्याणः]	°शीलः, दीनः सद्वैवादृष्टकल्याणः,
४२	27	बीजानां	जीवानां
४३	1	तैजसाना	तैजसानां
४६	23	तत्स्वभावात्स्वप्र°	तत्स्वभावत्वात्प्र°
४९	11	च	चः
,,	25	तदनिष्ठानां	तदनिष्ठानां
५४	15	°द्धान्तविरोधेन	°द्धान्ताविरोधेन
,,	25	हि	हिः
५६	13	इति	इतिः
६०	13	सावयितु°	भावयितु°
६३	27	°लक्षणो	°लक्षणे
६४	8	पादस्पर्शननि°	पादस्पर्शनि°
६५	2	तथा ना°	तथाना°
६८	24	ऽपश्चिमे	पश्चिमे
७२	24	हि	हिः
७८	17	हि	हिः
७९	11	भोगसखमु°	भोगसुखमु°
८२	22	°वैसदृश्या°	°वैसादृश्या°
८३	12	संसिद्धिक°	सांसिद्धिक°
८४	6	वैसदृश्यात्	वैसादृश्यात्
८८	11	हि	हिः
९२	14	वैसदृश्या°	वैसादृश्या°
९८	22-23	यत्नेनोपारभ्यमाण°	यत्नेनोपरच्यमाण°
१००	10	हि	हिः
१०२	22	delete (सन्निभाः)	
१०४	6	°त्सुख्य°	°त्सुक्य°
११२	21	अन्यैरपि	अन्यैरिति
११६	18	पारमार्थिक	पारमार्थिके
११८	2	उद्योते	उद्द्योते
१२२	8	हि	हिः

P.	l.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
,,	27	°नादेः । क्रियायाः	°नादेः क्रियायाः
१२८	21	तथाद्धाभेदतः	तथाध्वाभेदतः
,,	27	तथाद्धाभेदतः	तथाध्वाभेदतः
१३५	9	हि	हिः
१४७	11	शुद्धं स्वतेजोवत्	शुद्धरत्नतेजोवत्
१५४	5	हि	हिः
१५६	5	त्रिश्रोत°	त्रिस्रोत°
१६३	19	इति पद°	इतिः पद°
१६७	20	चण्डकोशि°	चण्डकौशिक°
१६८	1	संप्रज्ञा तस्माभि°	संप्रज्ञानादभि°
१७१	11	°द्वक्ष्यते इति	°द्वक्ष्यत इति
१७२	8	°न्यथानुपन्न°	°न्यथानुपपन्न°
१८१	16	"चेत्त्"	"चेत्"
१८२	15	"एव वः"	एव "वः"
१८५	23	ऽधर्म	धर्म
१८८	6	किंचिन्नऽवर्तते	किंचिन्न वर्तते
१८९	1	स्वयंवेदन-	स्वसंवेदन-
१९१	4	शुभकर्म°	शुभाशुभकर्म°
,,	24	°त्याह॥	°त्याह
१९३	21	सातावन्धः	सातबन्धः
१९४	3	ऽसातावन्धो	ऽसातबन्धो
१९८	16	तथा न	तथा न त

योगबिन्दुः ।

नमो जिनाय ।

सद्योगचिन्तामणितोऽनणीयो
येनाधिजग्मे जगतः पतित्वम् ।
स योगिवृन्दारकवन्दनीयो
द्यतादवद्यानि घनं जिनो नः ॥ १ ॥

सुधाबिन्दोरिवानन्दममन्दमुपचिन्वतः ।
योगबिन्दोः समासेन वृत्तिरेषा विधीयते ॥ २ ॥

गुरूपदेशो न च तादृगस्ति मतिर्न वा काचिदुदाररूपा ।
तथापि योगप्रियतावशेन यत्नस्तदभ्यासकृते ममायम् ॥३॥

तस्य चेदमादिसूत्रं "नत्वा" इत्यादि श्लोकद्वयम् ।

नत्वाद्यन्तविनिर्मुक्तं शिवं योगीन्द्रवन्दितम् ।
योगबिन्दुं प्रवक्ष्यामि तत्त्वसिद्ध्यै महोदयम् ॥१॥
सर्वेषां योगशास्त्राणामविरोधेन तत्त्वतः ।
सन्नीत्या स्थापकं चैव मध्यस्थांस्तद्विदः प्रति ॥२॥

नत्वाभिवन्द्य, आदिः प्रथमभावः; अन्तः पर्यवसानं, ताभ्यां विनिर्मुक्तं विरहितम् । किमित्याह "शिवं" सकलोपप्लवकलाविकलं देवताविशेषम् । कीदृशमित्याह "योगीन्द्रवन्दितं" गणधरादिमहामुनिनमस्कृतम् । किमित्याह "योगबिन्दुं" योगस्य मोक्षहेतोरनुष्ठानस्य बिन्दुरवयवो योगबिन्दुः; तत्प्रतिपादकतया प्रकरणमपि योगबिन्दुरुच्यते;

ततो योगबिन्दुनामकं प्रकरणम् । "प्रवक्ष्यामि" अभिधास्ये । किमर्थमित्याह "तत्त्वसिद्ध्यै" आत्मादितत्त्वप्रतीतिनिमित्तम् । पुनरपि कीदृशं योगबिन्दुमित्याह "महोदयं" महान्प्रशस्य उदयो निःश्रेयसाभ्युदयसंसिद्धिरूपो यस्मात्, स तथा । तम् । पुनरपि कीदृशं योगबिन्दुमित्याह "सर्वेषां" कपिलसुगतादिप्रणीत–"योगशास्त्राणां" अध्यात्मग्रन्थानां "अविरोधेन" अविघटनेनोपलक्षितम् । "तत्त्वतः" ऐदंपर्यपर्यालोचनेन न पुनः शाब्दन्यायेनापि तस्य प्रतिदर्शनं, अन्यथान्यथाप्रवृत्तत्वात् । पठ्यते च ।

प्रशान्तवाहितासंज्ञं विसभागपरिक्षयम् ।
शिववर्त्म ध्रुवाद्धेति योगिभिर्गीयते ह्यदः ॥ इति ॥

तथा सन्नीत्या अन्वयव्यतिरेकशुद्धयुक्तिरूपया । स्थापकमविसंवादापादनेन प्रतिष्ठाकारि सर्वयोगशास्त्राणामेव । "चैव" इति समुच्चये । ननु योगशास्त्रकाराणां निजनिजमतात्यन्ताभिनिवेशेन विप्रतिपन्नत्वात्कथं सर्वयोगशास्त्राणां संस्थापकमिदं प्रकरणं स्यादित्याशंक्याह "मध्यस्थान्" स्वदर्शनरागपरदर्शनद्वेषयोर्मध्यभागवर्तिनः "तद्विदः" योगशास्त्रविदः श्रोतॄन् "प्रति" इति स्वदर्शनं प्रतीत्य, अमध्यमेषु श्रोतृषु वस्तुस्थापनायोगात् । तथा चोक्तम् । "आग्रही बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥" इति॥

"आद्यन्तविनिर्मुक्तं" इति च विशेषणं शिवसंतानापेक्षम् । न पुनरेकः कश्चिदनादिशुद्धः शिवः समस्ति, तस्य शास्त्रान्तरे महता प्रबन्धेन प्रतिषिद्धत्वात्। अत्र च "नत्वा शिवं" इत्यनेन विघ्नापोहहेतुशास्त्रमूलमङ्गलमुक्तम् । "यो-

गबिन्दुं" इत्यनेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमभिधेयम् । "तत्त्वसिद्ध्यै" इत्यनेनानन्तरप्रयोजनम् । "महोदयं" इत्यनेन तु परंपराप्रयोजनमभिहितम् । अभिधानाभिधेयलक्षणश्च संबन्धः स्वयमेव वाच्य इति "सर्वेषां योगशास्त्राणामविरोधेन" इत्युक्तम् ॥

अथ तमेव भावयन्नाह ।

मोक्षहेतुर्यतो योगो भिद्यते न ततः क्वचित् ।
साध्याभेदात्तथाभावे तूक्तिभेदो न कारणम् ॥३॥

मोक्षहेतुर्निर्वृत्तिनिमित्तं, यतो यस्मात्कारणात्, योगः सर्वैर्योगशास्त्रकारैः संगीयते, भिद्यते भेदमनुभवति, न नैव, ततो मोक्षहेतुत्वाद्धेतोः, क्वचिद्योगशास्त्रे । एतदपि कुत इत्याह "साध्याभेदात्" साध्यस्य योगाभ्यासनिष्पाद्यस्य मोक्षस्याभेदादेकरूपत्वात् । सकलकर्मक्लेशक्षयलक्षणो हि मोक्षः । न तत्र कश्चिद्भेद इति । एवं सति यत्सिद्धं तदाह "तथाभावे तु" मोक्षाभेदभावे पुनः सति "उक्तिभेदः" योगशास्त्रेष्वात्मादीनां योगाङ्गानां यो भणितः स "न कारणं" हेतुर्योगभेदस्य । न हि नाममात्रभेदेन भावा भिद्यन्ते, एकस्यापि शक्रादेरनेकेन नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात् ॥

अथात्रैव विशेषमाह "मोक्षहेतुत्वं" इत्यादि ।

मोक्षहेतुत्वमेवास्य किं तु यत्नेन धीधनैः ।
सद्गोचरादिसंशुद्धं मृग्यं स्वहितकांक्षिभिः ॥ ४ ॥

मोक्षहेतुत्वमेव मोक्षनिमित्तभाव एव नापरं किंचिदस्य योगस्य, किं तु केवलं, यत्नेनादरेण, धीधनैर्बुद्धिमद्भिः । "मृग्यम्" इत्युत्तरेण योगः। कीदृशमित्याह । सतानुपचरितेन गोचरादिनानन्तरमेव दर्शयिष्यमाणेन संशुद्धमन-

वद्यम् । मृग्यं कीदृशैः । आत्मादौ मोक्षहेतुर्योगो युज्यत इत्येवंरूपेण निपुणोहापोहयोगेन गवेषणीयं स्वहितकांक्षिभिरात्मकल्याणचिन्तकैः । योगवञ्चनायां हि सर्वपुरुषार्थवञ्चना नियमात्संपद्यते । यदवाचि ।

एसो य उत्तमो जं पुरिसत्थो एत्थ वञ्चिओ नियमा ।
वञ्चिज्जइ सव्वेसुं कल्लाणेसुं न संदेहो ॥

अथ कस्मादस्य गोचरादिशुद्धिर्मृग्यत इत्याशंक्याह ।

गोचरश्च स्वरूपं च फलं च यदि युज्यते ।
अस्य योगस्ततोऽयं यन्मुख्यशब्दार्थयोगतः ॥५॥

गोचरो विषयः परिणामिजीवलक्षणः । स्वरूपं सर्वार्थेषूचितप्रवृत्तिलक्षणम् । फलं मोक्षात्मकम् । चकारा उक्तसमुच्चये । "यदि" इत्यभ्युपगमे । युज्यते घटते । अस्य योगस्य योगः । ततो गोचरादियोगादयं प्रस्तुतो यद्यस्मात्स्यात् । एतदपि कुत इत्याह । मुख्यस्यानुपचरितस्य शब्दार्थस्य मोक्षेण योजनाद्योग इत्येवंलक्षणस्य योगतो घटनात् ॥

अथ यथोद्देशं निर्देशाद्गोचरादिशुद्धिमेव भावयति ।

आत्मा तदन्यसंयोगात्संसारी तद्वियोगतः ।
स एव मुक्त एतौ च तत्स्वाभाव्यात्तयोस्तथा ॥६॥

आत्मा जीवः। तदन्यसंयोगात्तस्मादात्मनोऽन्येन कर्मणा संबन्धात् । किमित्याह "संसारी" नारकादिपर्यायवान् । तथा तद्वियोगतस्तदन्यविरहात् । स एव द्रव्यरूपतयात्मा संसारी न पुनरन्यः । मुक्तो मोक्षभाक् । एतौ च संसारमोक्षौ पुनः । तत्स्वाभाव्यात्संसारहेतुर्मोक्षहेतुश्च स्व-

भावो ययोस्तौ तथा, तद्भावस्तस्मात् । तयोस्तदन्यसंयोगवियोगयोः । "तथा" इति वक्तव्यान्तरसमुच्चयार्थः ॥

एतदेवाह ।

अन्यतोऽनुग्रहोऽप्यत्र तत्स्वाभाव्यनिबन्धनः ।
अतोऽन्यथा त्वदः सर्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥७॥

"महेशानुग्रहाद्बोधनियमौ" इतिवचनादन्यतो महेशादनुग्रहोऽप्युपकारोऽपि शुद्धज्ञानक्रियालाभलक्षणः किं पुनः पूर्वोक्तौ संसारापवर्गावित्यपिशब्दार्थः । अत्र योगचिन्तायाम् । किमित्याह "तत्स्वाभाव्यनिबन्धनः" स महेशानुग्रहयोग्यः स्वभावो यस्य स तथा; तद्भावस्तत्स्वाभाव्यम्; तन्निबन्धनं हेतुर्यस्य स तथा । विपर्यये बाधामाह "अतः" तत्स्वाभाव्यात् "अन्यथा तु" अन्येन प्रकारेण पुनः केवलमहेशानुग्रहादिरूपेण "अदः" संसारित्वादि "सर्वं" कृत्स्नं "न" नैव "मुख्यं" अनुपचरितं "उपपद्यते" घटते । यथा हि कर्पासादिः स्वभावत एवायोग्यो लाक्षारसादिना रज्यमानोऽपि न तात्त्विकं रागं प्रतिपद्यते किं तु रागाभासमेव, एवमात्मनां योग्यताविरहे महेशेन क्रियमाणावप्यनुग्रहनिग्रहौ न तात्त्विकौ स्यातामिति तत्स्वाभाव्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तदभ्युपगमे च तत एव संसारमोक्षोपपत्त्या न किंचिन्महेशानुग्रहादिना प्रयोजनमस्तीति सिद्धं "आत्मा तदन्ययोगात्संसारी" इत्यादि ॥

इत्थं महेशवादिमतमपास्यात्रैव पुरुषाद्वैतमतमपाकुर्वन्नाह ।

केवलस्यात्मनो न्यायात्सदात्मत्वाविशेषतः ।
संसारी मुक्त इत्येतद्द्वितयं कल्पनैव हि ॥ ८ ॥

केवलस्य तदन्यादृष्टादिविकलस्यात्मनो जीवस्य न्यायाद्युक्तिमार्गात्सदाकालमपि । आत्मत्वस्य स्वरूपमात्ररूपस्याविशेषतो विशेषकारणकर्मसंयोगादेरनभ्युपगमात् । किमित्याह "संसारी मुक्त इत्येतत्" पूर्वमेव प्रपञ्चितं "द्वितयं" आत्मावस्थाद्वयलक्षणं वस्तु । "कल्पनैव" स्वविकल्परूपैव केवला । हि स्फुटम् । न पुनर्वस्त्वपि तथा वर्तत इति ॥

एतदेव दृष्टान्तोपन्यासेन भावयन्नाह ।

काञ्चनत्वाविशेषेऽपि यथा सत्काञ्चनस्य न ।
शुद्ध्यशुद्धी ऋते शब्दात्तद्वदत्राप्यसंशयम् ॥ ९ ॥

काञ्चनत्वस्य सुवर्णभावस्याविशेषेऽप्यभेदेऽपि । भेदे पुनर्भवत एवेत्यपिशब्दार्थः । "यथा" इति दृष्टान्तार्थः । सत्काञ्चनस्य सर्वमलविकलस्य कल्याणनाम्नो हेम्नः । किमित्याह "न" नैव "शुद्ध्यशुद्धी" निर्मलतामलिनतारूपे स्याताम् । किं सर्वथा नेत्याह "ऋते" विना "शब्दात्" वाचकाद्विकलपुरुषप्रयुक्तात् "तद्वत्" सत्काञ्चनशुद्ध्यशुद्धिवत् "अत्रापि" केवल आत्मन्यभ्युपगते किं पुनः सत्काञ्चन इत्यपिशब्दार्थः । "असंशयं" असंदेहमृते शब्दात्संसारित्वमुक्तत्वे न भवेतामिति ॥

ननु यस्मात्तदन्यदुक्तं तत्किल कर्म तच्च क्रियमाणत्वेनावश्यं कर्तारमात्मानमपेक्षते, स च कर्मणः प्रागेव सिद्धरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, समकालभाविनोः सव्येतरगोविषाणयोरिव कार्यकारणभावाभावादिति, कथं तस्य स्वरूपमात्रस्थितस्यात एव शुद्धरूपस्य प्रथमः कर्मसंयोगः संसारित्वहेतुरित्याशंक्याह ।

योग्यतामन्तरेणास्य संयोगोऽपि न युज्यते ।
सा च तत्तत्त्वमित्येवं तत्संयोगोऽप्यनादिमान् १०

योग्यतां कर्मसंयोगानुकूलपरिणतिरूपामन्तरेण विनास्यात्मनः संयोगोऽपि कर्मणा सह संबन्धः, किं पुनः कर्मसंयोगाभावे संसारित्वमित्यपिशब्दार्थः । न युज्यते न घटत एव । यदि नामैवं ततः किमित्याह "सा च" सा पुनर्योग्यता "तत्तत्त्वं" तस्यात्मनस्तत्त्वं स्वभावभूतत्वं वर्तते न पुनरुपाधिजन्यं किंचिद्रूपम् । "इत्येवं" अनेन प्रकारेणात्मस्वभावभवनरूपेण योग्यतायाः । "तत्संयोगोऽपि" कर्मसंयोगः किं पुनर्जीव इत्यपिशब्दार्थः । "अनादिमान्" प्रवाहापेक्षयातीतवदादिकालविकलः ॥

एतदपि कथमित्याह ।

योग्यतायास्तथात्वेन विरोधोऽस्यान्यथा पुनः ।
अतीतकालसाधर्म्यात्किं त्वाज्ञातोऽयमीदृशः ११

योग्यताया उक्तरूपायास्तथात्वेन जीवस्वभावभूतत्वादनादित्वेन हेतुना । अत्रैव विपर्यये दोषमाह । "विरोधः" विघटमानता "अस्य" बन्धस्य "अन्यथा पुनः" आदिमत्त्वे योग्यताया अभ्युपगम्यमाने सति । तथाहि । यद्यादिमती योग्यता, तदा बन्धोऽप्यादिमानेव प्राप्नोति । न चैवं, तस्यानादित्वेन सर्वैरेवाभ्युपगतत्वात् । तथा शुद्धस्याप्यकस्मादेव कर्मसंयोगाभ्युपगमे सिद्धानामपि तत्प्रसङ्गादनाश्वासः संपद्येत इति । तस्माद्योग्यता तदुद्भवश्च बन्धो द्वावप्यनादिमन्तावभ्युपगन्तव्याविति । ननु कृत-

कत्वेन कथमनादिमत्त्वं बन्धस्य श्रद्धानमुचितम् । सत्यम् । अतीतकालसाधर्म्यादतिक्रान्तकालसादृश्येन "किं तु" केवलं "आज्ञातः" आगमात् "अयं" कर्मबन्धः "ईदृशः" अनादिः स्यात् । यथा ह्यतीतकालः प्रतिक्षणमपरापररूपेण भूतोऽपि प्रवाहापेक्षयानादिः, तथा बन्धोऽपि जिनवचनप्रामाण्यादवगन्तव्य इति ॥

अनुग्रहोऽप्यनुग्राह्य योग्यतापेक्ष एव तु ।
नाणुः कदाचिदात्मा स्याद्देवतानुग्रहादपि ॥१२॥

अनुग्रहोऽपि महेशकृतः किं पुनः शेषक्रियाविशेष इत्यपिशब्दार्थः । अनुग्राह्यस्यानुग्रहविषयस्य जन्तोर्योग्यतापेक्ष एव तु योग्यतामेवापेक्ष्य न पुनरन्यथा । अमुमेवार्थं प्रतिवस्तूपमया भावयति । "न" नैव "अणुः" पुद्गलविशेषः "कदाचित्" क्वापि काले "आत्मा" जीवः स्यात् । कुतोऽपीत्याह "देवतानुग्रहादपि" देवताया दिव्यविशेषरूपाया अनुग्रहः प्रसादः, तस्मादपि किं पुनस्तदभाव इत्यपिशब्दार्थः ॥

अमुमेवार्थं भावयति ।

कर्मणो योग्यतायां हि कर्ता तद्व्यपदेशभाक् ।
नान्यथातिप्रसङ्गेन लोकसिद्धमिदं ननु ॥ १३ ॥

कर्मणः क्रियाविषयस्य सामान्येन मुद्गादेर्वस्तुनो योग्यतायां योग्यभावे । हि यस्मात्कारणात् । कर्ता पाचकादिः । तद्व्यपदेशभाक् तं पाचकादिरूपं व्यपदेशं भजते यः स तथा । विपक्षे बाधामाह । "न" नैव "अन्यथा" अन्येन प्रकारेण कर्मणः पाकादियोग्यताविरहे कर्ता तद्व्यपदेशभाक् । कथमित्याह "अतिप्रसङ्गेन" अतिव्याप्तिलक्षणेन ।

लोकसिद्धं बालाबालादिजनप्रतीतम् । इदं पूर्वोक्तं वस्तु । ननु निश्चितम् । नास्मिन्नर्थेऽन्यत्प्रमाणं गवेषणीयमिति भावः ॥

पुनरप्यमुमेवार्थं पुरस्कृत्याह ।

अन्यथा सर्वमेवैतदौपचारिकमेव हि ।
प्राप्नोत्यशोभनं चैतत्तत्त्वतस्तदभावतः ॥ १४ ॥

अन्यथा स्वयोग्यतामन्तरेणापि कर्मणो यदि कर्ता तद्व्यपदेशभागिष्यते, तदा सर्वमेवैतद्बाह्यमाभ्यन्तरं च कार्यजातं किमित्याह "औपचारिकमेव" उपचारमात्रोद्भवमेव "हि" स्फुटं "प्राप्नोति" प्रसज्यते माणवकसिंहत्ववत् । यदि नामैवं, तथापि को दोष इत्याह "अशोभनं च" अशोभनं पुनः "एतत्" सर्वमेवौपचारिकतयाभ्युपगम्यमानम् । कुत इत्याह "तत्त्वतः" पारमार्थिक्या वृत्त्या "तदभावतः" औपचारिकवस्तुनोऽभावात् । न ह्युपचरिता भावा माणवकसिंहतादयः पारमार्थिकं सिंहादिरूपं भजन्ते । एवं मोक्षादयोऽप्यात्मनः स्वयोग्यताया विरहे महेशानुग्रहादेः परैरभ्युपगम्यमाना न पारमार्थिकरूपभाजो भवेयुरिति ॥

किं च ।

उपचारोऽपि च प्रायो लोके यन्मुख्यपूर्वकः ।
दृष्टस्ततोऽप्यदः सर्वमित्थमेव व्यवस्थितम् ॥१५॥

उपचारोऽपि चोपचरितवस्तुव्यवहाररूपः किं पुनर्मुख्यपूर्वको व्यवहार इत्यपिचशब्दार्थः । प्रायो बाहुल्येन । लोके व्यवहारार्हे जने । यद्यस्मान्मुख्यपूर्वकः निरुपचरितवस्तुव्यवहारापेक्षः । दृष्ट उपलब्धः । प्रायोग्रहणं क्वचिद्व्य-

भिचारार्थं "तेन मेरुमन्थानेन मथितो नीरनिधिः सुरैः" इत्यादयोऽत्यन्तमसंबद्धाः केचिल्लोकव्यवहारपूर्वकाः किं तु मिथ्याविकल्पवासनाप्रकोपपूर्वका इति । ततोऽपि मुख्यपूर्वकत्वादप्युपचारस्य किं पुनः प्रागुक्तयुक्तेरित्यपिशब्दार्थः। अद एतत्स्वयोग्यताया एव सकाशात्कर्मबन्धादि । सर्वं निरवशेषम् । इत्थमेव व्यवस्थापितनीत्यैव । व्यवस्थितं प्रतिष्ठितम् ॥

सांप्रतमुक्तग्रन्थस्य भावमानाविष्करणाय प्राह ।

ऐदंपर्यं तु विज्ञेयं सर्वस्यैवास्य भावतः ।
एवं व्यवस्थिते तत्त्वे योगमार्गस्य संभवः ॥१६॥

ऐदंपर्यं तु परमार्थः पुनर्विज्ञेयमवगन्तव्यं सर्वस्यैवास्योपन्यस्तग्रन्थस्य । कीदृशमित्याह "भावतः" परमार्थतः "एवं" उक्तन्यायेन "व्यवस्थिते तत्त्वे" आत्मादौ "योगमार्गस्य" वक्तुमुपक्रान्तस्य "संभवः" घटना भवेत् । एवमेव तत्त्वे व्यवस्थिते योगमार्गस्य भावतः संभव इत्यैदंपर्यं विज्ञेयमित्यर्थः ॥

कुत इत्याह ।

पुरुषः क्षेत्रविज्ज्ञानमिति नाम यदात्मनः ।
अविद्या प्रकृतिः कर्म तदन्यस्य तु भेदतः ॥१७॥

पुरुषो जैनवेदान्तिकानां, क्षेत्रवित्सांख्यानां, ज्ञानमिति बौद्धानाम् । इत्यनेन प्रकारेण । नाम संज्ञा । यद्यस्मात्कारणात् । आत्मनो जीवस्य । तथा । अविद्या बौद्धवेदान्तिकानां, प्रकृतिः सांख्यानां, कर्म जैनानाम् । तदन्यस्य तु तस्मादात्मनोऽन्यस्य कर्मणः पुनः । "नाम" इत्यनुवर्तते । भेदतो दर्शनभेदेन ॥

तथा ।

भ्रान्तिप्रवृत्तिबन्धास्तु संयोगस्येति कीर्तितम् ।
शास्ता वन्द्योऽविकारी च तथानुग्राहकस्य तु १८

भ्रान्तिर्वेदान्तिकसौगतानां, प्रवृत्तिः सांख्यानां, बन्धः पुनर्जैनानां संयोगस्य तदन्यसंबन्धलक्षणस्येत्येवं भेदेन कीर्तितम् । "नाम" इत्यनुवर्तते । शास्ता जैनानां, वन्द्यः सौगतानामविकारी च शैवभागवतानाम् । "तथा" इत्युक्तसमुच्चये । अनुग्राहकस्य तु अनुग्रहविधातुर्जिनादेः पुनर्नाम । इदमुक्तं भवति । इहात्मादीनि योगोपयोगीनि यावन्ति वस्तूनि जैनमते प्रपञ्चितानि, तावन्त्येव दर्शनान्तरेष्वपि, परं नामभेदेन । न च नामभेदो बाधकः, एकस्याप्यनेकभेदसंभवात्; किं तु परिणामिन्यात्मनि स्वयोग्यतयैव च कर्मसंयोगं तद्वियोगं चानुभवति सत्यभ्युपगते सर्वदर्शनोक्तो योगो घटते । अतः सर्वैः स तथाभ्युपगन्तव्य इति ॥

तस्मात्किं सिद्धमित्याह ।

साकल्यस्यास्य विज्ञेया परिपाकादिभावतः ।
औचित्याबाधया सम्यग्योगसिद्धिस्तथा तथा १९

साकल्यस्यात्मतदन्यसंयोगादिभावसंयोगलक्षणस्य । अस्यानन्तरमेवोपन्यस्तस्य । विज्ञेया बोद्धव्या । परिपाकस्य भव्यत्वपाकरूपस्य । आदिशब्दात्तदन्यसंयोगह्रासस्य शास्तुरनुग्रहस्य च यो भावः, तस्मात् । या औचित्याबाधा अयोग्यप्रवृत्तिलक्षणा तया । किमित्याह "सम्यग्योगसिद्धिः" निरुपचरितयोगनिष्पत्तिः । तथा तथा तेन तेनापुनर्बन्धकाद्यनुष्ठानाराधनारूपेण जायत इति ॥

किं च ।

एकान्ते सति तद्यत्नस्तथासति च यद्वृथा ।
तत्तथायोग्यतायां तु तद्भावेनैष सार्थकः ॥ २० ॥

इह परमार्थचिन्तायामात्मादयो भावाः स्वरूपेण सन्तः पररूपेण चासन्तः । एवं चैकान्ते सत्येकान्तेनैव स्वरूपेण पररूपेण चेत्यर्थः । सति विद्यमाने । "आत्मनि" इति गम्यते । तद्यत्नः योगप्रयत्नः । "तथा" इति समुच्चये । असति चैकान्तेनैव । किमित्याह "यत्" यस्मात् "वृथा" निरर्थको योगः । तथाहि । यदि योगी सर्वथासन्नेवाभ्युपगम्यते, तदा तस्य योगिरूपेण सत्त्वात्पररूपप्रवेशेन स्वरूपव्याहतिः स्यात् । तथा च योगिनः स्वरूपाभावाद्योगाभ्यासो निरर्थक एव स्यात्, परकीययोगेनोपहतत्वात् । एकान्तासत्त्वे त्वात्मनः स्वरूपस्याप्यभावात्को नाम योगाभ्यासवान् तत्फलभोगी च स्यात् । न हि खरविषाणं क्वचित्प्रवर्तते फलं वासादयतीति । तर्हि कथं न वृथैष स्यादित्याह । तस्यात्मनः "तथायोग्यतायां तु" स्वरूपपररूपापेक्षया सत्त्वासत्त्वयोग्यतायां सत्यां पुनः । किमित्याह "तद्भावेन" आत्मनः फलरूपतया परिणामलक्षणेन "एष" योगः "सार्थकः" स्वसाध्यनिष्पादक इति । यदा हि स्वरूपेण सत्पररूपेण चासन्नात्मा परिणामी चेष्यते, तदायमवृथा योगः स्यात्, न पुनरन्यथेति ॥

एवं नित्यानित्ये सदसद्रूपे चात्मनि प्रसाधिते यदन्यदपि सिद्धं तद्दर्शयति ।

दैवं पुरुषकारश्च तुल्यावेतदपि स्फुटम् ।
युज्येते एवमेवेति वक्ष्याम्यूर्ध्वमदोऽपि हि ॥ २१ ॥

दैवं पूर्वकृतकर्म । पुरुषकारः पुरुषव्यापारः । चकारः समुच्चये । तुल्यौ समसामर्थ्यौ पुरुषार्थसिद्धिं प्रतीति । यच्छास्त्रान्तरेषु गीयते, एतदपि, किं पुनः प्रस्तुतो योग इत्यपिशब्दार्थः । स्फुटं व्यक्तम् । युज्यते घटते । एवमेवेत्युक्तनीत्यैव । इतिः पादपरिसमाप्तौ । तथा वक्ष्यामि भणिष्यामि । ऊर्ध्वमेतद्ग्रन्थोपरिभागे । अदोऽपि हि दैवपुरुषकारतुल्यत्वं, न केवलं प्रस्तुतं योगमित्यपिहिशब्दार्थः । आह । किमर्थं गोचरादिशुद्ध्या योगो मृग्यत इत्याशंक्याह ।

लोकशास्त्राविरोधेन यद्योगो योग्यतां व्रजेत् ।
श्रद्धामात्रैकगम्यस्तु हन्त नेष्टो विपश्चिताम् ॥ २२ ॥

लोकशास्त्रयोर्लोकप्रतीत्यागमयोरविरोधेनाविघटनेन यद्यस्माद्योगो वक्तुमुपक्रान्तो योग्यतां फलं प्रति योगभावं तात्त्विकं व्रजेत् । न ह्येकान्तेन नित्येऽनित्ये वात्मनि योगो युज्यते, आत्मावस्थान्तरतया लोकशास्त्रयोः प्रतीयमानत्वात्तस्य च । न च नित्यस्यावस्थान्तरप्रतिपत्तिरस्ति, तस्य सर्वदैकरूपत्वात्, अनित्यस्य च क्षणक्षयित्वेनेति । इति योगस्य गोचरादिशुद्धिरन्विष्यत इति । ननु गोचराद्यशुद्धावपि कपिलादिभिर्योगो निरूप्यमाण उपलभ्यत इत्याशंक्याह । श्रद्धामात्रेण पूर्वापरविमर्शविकलेन, अत एवैकेन स्वदर्शनपक्षपातरूपेण गम्यते निश्चीयते यः स तथा । तुर्विशेषणे "हन्त" इति कोमलामन्त्रणे । नेष्टो नाभिमतः । विपश्चितां मतिमताम् । कषायोच्छेदतापशुद्धवस्तुश्रद्धालुत्वात्तेषामिति ॥

तथा ।

वचनादस्य संसिद्धिरेतदप्येवमेव हि ।
दृष्टेष्टाबाधितं तस्मादेतन्मृग्यं हितैषिणा ॥ २३ ॥

वचनादागमादस्य योगस्य संसिद्धिः प्रतीतिर्जायते, न पुनरन्यथा, "परलोकविधौ मानं वचनं" इति वचनप्रामाण्यात् । यदि नामैवं, ततः किमित्याह "एतदपि" वचनं, किं पुनर्योग इत्यपिशब्दार्थः । "एवमेव हि" योगवदेव परिणामिन्येवात्मनि घटते, भाषकपरिणामान्तरसंभवेन वचनप्रवृत्तेरुपपद्यमानत्वात् । तच्च वचनमनेकमिति हृदि व्यवस्थाप्याह । दृष्टेष्टाभ्यां वक्ष्यमाणरूपाभ्यां "अबाधितं" अविरुद्धं "तस्मात्" योगसिद्धिहेतुत्वात् "एतत्" वचनं "मृग्यं" गवेषणीयं "हितैषिणा" मनीषिणेति ॥

आह । किमर्थमीदृशं वचनं मृग्यते । उच्यते ।

दृष्टबाधैव यत्रास्ति ततोऽदृष्टप्रवर्तनम् ।
असच्छ्रद्धाभिभूतानां केवलं बाध्यसूचकम् ॥२४॥

दृष्टेनैव प्रत्यक्षोपलब्धेनैव द्रव्यरूपत्वावस्थितस्यात्मादेरर्थस्य परिणामेन किं पुनरन्यप्रमाणोपलब्धेनेत्येवकारार्थः । बाधा विरोधः । यत्र शास्त्रे प्रज्ञाप्यमानस्य नित्यत्वादेरस्ति विद्यते । ततः शास्त्राददृष्टेऽर्थेऽदृष्टफलविषयत्वेन यमनियमादावनुष्ठाने प्रवर्तनम् । असत्यसुन्दरा या श्रद्धा रुचिः भक्षितधत्तूराणामिवेष्टकाखण्डादौ सुवर्णश्रद्धासमाना तयाभिभूतानां विह्वलीकृतानाम् । किमित्याह "केवलं" नापरं किंचित् "बाध्यसूचकं" भ्रान्त्याविर्भावकम् । न ततः काचिदिष्टफलसिद्धिरिति भावः ॥

तर्हि कीदृशाद्वचनात्प्रवृत्तिर्ज्यायसीत्याह ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन यदुक्तोऽर्थो न बाध्यते ।
दृष्टेऽदृष्टेऽपि युक्ता स्यात्प्रवृत्तिस्तत एव तु ॥२५॥

प्रत्यक्षेण चाक्षुषादिनानुमानेन लिङ्गलिङ्गिसंबन्धग्रहणोद्भवेन यदुक्तो यत्र भणितोऽर्थ आत्मादिर्न बाध्यते न विरोधमानीयते । दृष्टे, स्वसंवेदनादिसिद्धे । अदृष्टेऽपि स्वर्गाप-

वर्गादावर्थे । किं पुनर्दृष्ट इत्यपिशब्दार्थः । युक्ता घटमाना स्यात्प्रवृत्तिर्हानोपादानरूपा । तत एव तु तस्मादेव वचनात्, न पुनरन्यतोऽपि, व्यंसकवचनस्य महानर्थहेतुत्वादिति ॥

अत्रैव विपक्षे बाधामाह ।

अतोऽन्यथाप्रवृत्तौ तु स्यात्साधुत्वाद्यनिश्चितम् ।
वस्तुतत्त्वस्य हन्तैवं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥ २६ ॥

अत उक्तगुणाद्वचनादन्यथा तु यतः कुतोऽपि वचनात् । प्रवृत्तौ पुनर्धर्मार्थिनः सत्याम् । स्याद्भवेत् । साधुत्वादि साधुत्वमसाधुत्वं च । अनिश्चितमनिर्धारितम् । कस्येत्याह "वस्तुतत्त्वस्य" आत्मादिरूपस्य परिशुद्धवचनपूर्वकत्वाद्वस्तुतत्त्वनिश्चयस्य, तस्य च धर्मार्थिनो यदृच्छावचनपूर्वकतया प्रवृत्तत्वात् । एवमपि किमित्याह "हन्त" इति पूर्ववत् । "एवं" वस्तुतत्त्वानिश्चयेन प्रवृत्तौ "सर्वमेव" ऐहिकमामुष्मिकं च "असमञ्जसं" असंगतार्थं स्यात् । न हीहानिश्चितव्यवहारतत्त्वा व्यवहारिणोऽपि किंचित्फलमवाप्नुवन्ति, किं त्वनर्थमेवेति ॥

तर्हि कथं वस्तुव्यवस्था स्याद्यत्पूर्वकं प्रवृत्तः पुमान्न फलेन बन्ध्यत इत्याह ।

तद्दृष्टाद्यनुसारेण वस्तुतत्त्वव्यपेक्षया ।
तथा तथोक्तिभेदेऽपि साध्वी तत्त्वव्यवस्थितिः ॥२७॥

तत्तस्माद्दृष्टस्य प्रत्यक्षोपलब्धस्य । आदिशब्दात्तथाविधार्थान्यथानुपपत्तिवशेनानुमितस्य चात्मादेरर्थस्य । अनुसारेणानुवर्तनेन । यद्वस्तुतत्त्वं परिणामित्वादिर्वस्तुस्वभावः, तस्य व्यपेक्षा आश्रयणरूपा, तया । "साध्वी तत्त्वव्यवस्थितिः" इत्युत्तरेण योगः । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण प्रतिदर्शनं प्रज्ञापनामाश्रित्योक्तिभेदेऽपि पुरुषः क्षेत्रविज्ञानमित्यादि प्राग्निरूपितरूपे, अपिशब्दात्किं पुन-

स्तदभेदे । साध्यविरुद्धा तत्त्वव्यवस्थितिर्जीवादितत्त्वव्यवस्थारूपा ॥

कुत एतदेवमित्याह ।

अमुख्यविषयो यः स्यादुक्तिभेदः स बाधकः ।
हिंसाहिंसादिवद्यद्वा तत्त्वभेदव्यपाश्रयः ॥ २८ ॥

अमुख्यविषयोऽपरमार्थगोचरो यः स्याद्भवेदुक्तिभेदः शब्दप्रवृत्तिवैसदृश्यलक्षणः स बाधको विरुद्धः । दृष्टान्तमाह । हिंसाहिंसादिवन्नित्यरूपेऽनित्यरूपे वैकान्तेनात्मनि हिंसावदहिंसावच्च । यद्वाथवा । तत्त्वभेदो द्रव्यगुणादिषट्तत्त्वरूपः । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहंकार इत्यादि पञ्चविंशतितत्त्वलक्षणो वा । स व्यपाश्रयोऽपेक्षणीयो यस्योक्तिभेदस्य तथा । "यथा" इति गम्यते ॥

एतदेव व्यतिरेकत आह ।

मुख्ये तु तत्र नैवासौ बाधकः स्याद्विपश्चिताम् ।
हिंसादिविरतावर्थे यमव्रतगतो यथा ॥ २९ ॥

मुख्ये तु परिणामित्वादिधर्मभाज्यनुपचरिते पुनः । तत्र तत्त्व आत्मादौ । नैवासावुक्तिभेदो बाधको विघटमानः स्याद्विपश्चितां मतिमताम् । दृष्टान्तमाह । हिंसादिविरतौ हिंसानृतस्तेयादिविरमणरूपेऽर्थे पदार्थे । यमव्रतगतः यमगतः सांख्यानां व्रतगतो जैनानां संज्ञाभेदः । "यथा" इति दृष्टान्तार्थः ॥

इत्थं योगगोचरादिकमभिधाय सांप्रतं प्रस्तुतमुपक्रम्यते ।

मुख्यतत्त्वानुवेधेन स्पष्टलिङ्गान्वितस्ततः ।
युक्तागमानुसारेण योगमार्गोऽभिधीयते ॥ ३० ॥

मुख्यतत्त्वस्यात्मादेरनुपचरितस्यानुवेधेनानुगमेन स्पष्टलिङ्गान्वितः स्फुटलक्षणोपेतः । ततो यत एवमनेकधा योगो

वचनभेदात् ततः कारणाद्युक्तागमानुसारेणानुमानाप्तवचनानुवर्तनेन योगमार्गो योग एव निर्वाणपुरप्रापकतया मार्गो योगमार्गोऽभिधीयते निरूप्यते । स्पष्टलिङ्गानि चात्रैव वक्ष्यमाणानि । यथा ।

किं चान्ययोगतः स्थैर्यं धैर्यं श्रद्धा च जायते ।
मैत्री जनप्रियत्वं च प्रातिभं तत्त्वभासनम् ॥ इत्यादि ।

योगमार्गमेव भेदतोऽभिव्यनक्ति ।

अध्यात्मं भावनाध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।
मोक्षेण योजनाद्योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ॥ ३१ ॥

अध्यात्मं १ भावना २ आध्यानं ३ समता ४ वृत्तिसंक्षयः । किमित्याह "मोक्षेण" सह "योजनात्" संयोगकरणात् "योग एष" उक्तभेदः "श्रेष्ठो" भावरूपतया निरुपचरितः "यथोत्तरं" योगस्योत्तर इति ॥

तथा ।

तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चायं सानुबन्धस्तथापरः ।
सास्रवोऽनास्रवश्चेति संज्ञाभेदेन कीर्तितः ॥ ३२ ॥

तात्त्विकः परमार्थवान् । अतात्त्विकश्च तदितरः । अयं योगः । सानुबन्धोऽनुबन्धवान् । "तथा" इति समुच्चये । अपरो निरनुबन्धः । तथा सास्रवो दीर्घसंसारफलकर्मबन्धयुक्तः । अनास्रवश्च तदितरः । इत्येवम् । संज्ञाभेदेन नामान्तररूपेण । कीर्तितो निरूपितो योगशास्त्रकारैरेष योग इति ॥

अथैनमेव तात्त्विकादिभेदं व्याचष्टे ।

तात्त्विको भूत एव स्यादन्यो लोकव्यपेक्षया ।
अच्छिन्नः सानुबन्धस्तु च्छेदवानपरो मतः ॥ ३३ ॥

तात्त्विको भूत एव निर्वाणैकाभिलापितया सद्भूत एव यः स स्यात् । अन्योऽतात्त्विको यो लोकव्यपेक्षया लोक-

चित्ताराधनरूपतया। तथा। अच्छिन्न आ मुक्तिप्राप्तेरत्रुटितो यः सः । सानुबन्धः पुनः । तथा छेदवान् छिन्नसंतानो योगः । अपरोऽसानुबन्धो मतो मतिमतामिति ॥

सास्रवो दीर्घसंसारस्ततोऽन्योऽनास्रवः परः ।
अवस्थाभेदविषयाः संज्ञा एता यथोदिताः॥३४॥

सास्रवो योगः क इत्याह। दीर्घो भूयान्संसारो यत्र स दीर्घसंसारः । ततः सास्रवादन्यो विलक्षणोऽनास्रवो योगः । परः प्रकृष्टः । अवस्थाभेदो विषयो गोचरो यासां तास्तथा । संज्ञा नामानि । एता अनन्तरनिरूपिताः । यथोदिता यथार्थाः ॥

अथ तद्योगभेदगतमेव किंचिदाह ।

स्वरूपं संभवं चैव वक्ष्याम्यूर्ध्वमनुक्रमात् ।
अमीषां योगभेदानां सम्यक्शास्त्रानुसारतः ३५

स्वरूपं स्वलक्षणं तथा संभवं चैवोत्पत्तिमेव च। वक्ष्यामि भणिष्यामि । ऊर्ध्वमुपर्यनुक्रमात्परिपाट्या । अमीषामध्यात्मादीनामेकादशानां योगभेदानाम् । कथमित्याह । सम्यक्शास्त्रं जिनागमरूपं, तस्यानुसारतोऽनुसारेण ॥

इदानीं तु समासेन योगमाहात्म्यमुच्यते ।
पूर्वसेवाक्रमश्चैव प्रवृत्त्यङ्गतया सताम् ॥ ३६ ॥

इदानीं तु सांप्रतं पुनः समासेन संक्षेपेण योगमाहात्म्यं योगसामर्थ्यलक्षणमुच्यते निरूप्यते । तथा पूर्वसेवाया योगस्यैव प्रथमभूमिकारूपाया गुरुदेवादिपूजादिलक्षणायाः। क्रमश्चैव परिपाटिश्चोच्यते । कथमित्याह “ प्रवृत्त्यङ्गतया ” योगप्रवृत्तिहेतुत्वेन “ सतां ” प्रेक्षावतामिति ॥

यथोद्देशनिर्देशाद्योगमाहात्म्यमेवाह ।

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठो योगश्चिन्तामणिः परः ।
योगः प्रधानं धर्माणां योगः सिद्धेः स्वयंग्रहः॥३७॥

योग उक्तः निरुक्तः कल्पतरुः कल्पद्रुमः श्रेष्ठोऽन्यकल्पद्रुमेभ्योऽतिशायी । तथा योगश्चिन्तामणिश्चिन्तारत्नं परः प्रकृष्टः । योगः प्रधानं वस्तु धर्माणां शेषधर्मस्थानानाम् । तथा योगः सिद्धेर्निर्वृत्तिलक्षणायाः स्वयंग्रहहेतुत्वात्स्वयंग्रहः । यदत्र पुनः पुनर्योगशब्दोपादानं, तदस्यात्यन्तमादरणीयताख्यापनार्थमिति ॥

तथा च जन्मबीजाग्निर्जरसोऽपि जरा परा ।
दुःखानां राजयक्ष्मायं मृत्योर्मृत्युरुदाहृतः ॥३८॥

“ तथा च ” इति समुच्चये । जन्मबीजाग्निः पुनर्जन्मकारणकर्मशक्तिदाहकारी। तथा जरसोऽपि जराया अपि जरा वयोहानिकारणत्वात् परा प्रकृष्टा । तथा। दुःखानां शारीरमानसाबाधारूपाणां राजयक्ष्मा राजमान्द्यमिव । अयं योगः । तथा मृत्योरन्तकस्य मृत्युरुदाहृतः शास्त्रकारैर्निरूपितः ॥

किं च ।

कुण्ठीभवन्ति तीक्ष्णानि मन्मथास्त्राणि सर्वथा।
योगवर्मावृते चित्ते तपश्छिद्रकराण्यपि ॥ ३९ ॥

कुण्ठीभवन्ति मन्दानि जायन्ते। तीक्ष्णानि निशितानि। मन्मथास्त्राणि कामशस्त्राणि शब्दादिविषयरूपाणि । सर्वथा सर्वप्रकारैः । क्वेत्याह “ योगवर्मावृते ” योगसन्नाहवति “ चित्ते ” मनसि । कीदृशानीत्याह “ तपश्छिद्रकराण्यपि ” मासक्षपणादितपोभ्रंशकारीण्यपि तथाविधयोगविकलानां तपस्विनामिति ॥

अक्षरद्वयमप्येतच्छ्रूयमाणं विधानतः ।
गीतं पापक्षयायोच्चैर्योगसिद्धैर्महात्मभिः ॥ ४० ॥

अक्षरद्वयमपि किं पुनः पञ्चनमस्कारादीन्यनेकान्यक्षराणीत्यपिशब्दार्थः । एतत् “ योगः ” इति शब्दलक्षणं श्रूय-

माणमाकर्ण्यमानम् । तथाविधार्थानवबोधेऽपि विधानतो विधानेन श्रद्धासंवेगादिशुद्धभावोल्लासकरकुड्मलयोजनादिलक्षणेन । गीतमुक्तं पापक्षयाय मिथ्यात्वमोहाद्यकुशलकर्मनिर्मूलनायोच्चैरत्यर्थम् । कैर्गीतमित्याह " योगसिद्धैः " योगः सिद्धो निष्पन्नो येषां ते तथा, तैर्जिनगणधरादिभिः " महात्मभिः " प्रशस्तस्वभावैरिति ॥

तथा ।

मलिनस्य यथा हेम्नो वह्नेः शुद्धिर्नियोगतः ।
योगाग्नेश्चेतसस्तद्वदविद्यामलिनात्मनः ॥ ४१ ॥

मलिनस्य ताम्रादिमलबहुलस्य । " यथा " इति दृष्टान्तार्थः । हेम्नः सुवर्णस्य । वह्नेर्वैश्वानरात् । शुद्धिर्निर्मलता । नियोगतो नियमेन, शुद्धकारणानां स्वकार्याव्यभिचारात् । योगाग्नेर्योगवह्नेः । चेतसो मनसः । शुद्धिस्तद्वद्धेमवत् । कीदृशो मनस इत्याह " अविद्यामलिनात्मनः " सद्भूतवस्तुविषयभ्रान्तिवशाशुद्धीभूतस्वरूपस्येति ॥

तथा ।

अमुत्र संशयापन्नचेतसोऽपि ह्यतो ध्रुवम् ।
सत्स्वप्नप्रत्ययादिभ्यः संशयो विनिवर्तते ॥४२॥

अमुत्र परलोकविषये संशयापन्नचेतसो भवान्तरं समस्ति न वेति भ्रान्तमनसः किं पुनरन्यस्येत्यपिहीतिशब्दार्थः । अतो योगात् । ध्रुवमसंशयम् । सत्स्वप्नप्रत्ययादिभ्यः सत्स्वप्नान्निद्रायमाणावस्थायां स्वर्गादिभवान्तरदर्शनलक्षणाख्यः प्रत्ययः प्रतीतिर्भवान्तरस्य, आदिशब्दान्निजोहापोहतथाविधागमाभ्यासजन्यप्रत्ययग्रहास्तेभ्यः सकाशात्संशयः संदेहो विनिवर्तत उपरमति । शुद्धसमाचारा हि साधवः । सत्स्वप्नलाभेन निजोहापोहयोगेन सदागमाभ्यासेन च प्राक् संशयितमनसोऽपि व्यावर्तितविपर्यासहेतु-

मिथ्यात्वादिमोहोदया अभ्रकगृहान्तर्ज्वलितप्रदीपप्रभोदाहरणेन भवान्तरं निर्णयन्त्येवेति । न च वक्तव्यं " स्वप्नोऽपि कथं लभ्यते " इति, यतः

श्रद्धालेशान्नियोगेन बाह्ययोगवतोऽपि हि ।
शुक्लस्वप्ना भवन्तीष्टदेवतादर्शनादयः ॥ ४३ ॥

श्रद्धालेशाद्बहुमानाङ्गान्नियोगेन बाह्ययोगवतोऽपि हि तथाविधोपयोगशून्यतया भावयोगानुरूपक्रियामात्रयुक्तस्य किं पुनरबाह्ययोगवत इत्यपिहीतिशब्दार्थः । किमित्याह "शुक्लस्वप्नाः" अमलीमसाः स्वप्ना "भवन्ति" जायन्ते "इष्टदेवतादर्शनादयः" दिवसारब्धाराधनजिनगुरुधार्मिकदर्शनादिलक्षणाः ॥

तथा ।

देवान्गुरून्द्विजान्साधून्सत्कर्मस्था हि योगिनः ।
प्रायः स्वप्ने प्रपश्यन्ति हृष्टान्सन्नोदनापरान् ॥४४

देवानाराध्यतमान् जिनादीन्, गुरून्धर्माचार्यादीन् मातापित्रादीन्वा, द्विजान् लब्धदीक्षानामकद्वितीयजन्मनो मुनीन्, साधून् शेषशिष्टलोकान् । सत्कर्मस्थाः स्वसिद्धान्ताविरुद्धक्रियास्थिताः । हि प्राग्वत् । योगिनो योगाभ्यासपराः प्राणिनः । किमित्याह " प्रायः " बाहुल्येन " स्वप्ने " प्रतीतरूप एव " प्रपश्यन्ति " प्रेक्षन्ते " हृष्टान् " हर्षवतः । तथा सन्नोदनापरान् शुद्धार्थविषयप्रेरणपरायणान् ॥

न चासौ भ्रान्तेति भावयन्नाह ।

नोदनापि च सा यतो यथार्थैवोपजायते ।
तथाकालादिभेदेन हन्त नोपप्लवस्ततः ॥ ४५ ॥

नोदनापि च न केवलं देवतादर्शनादि । सा देवादिकृता । यतो यस्मात्कारणाद्यथार्थैव सूचितप्रयोजनफलैवोपजायते । कथमित्याह " तथाकालादिभेदेन " तत्प्रकार-

कालक्षेत्रभावविशेषेण । " हन्त " इति प्राग्वत् । " न " नैव " उपप्लवः " वातादिधातुविकारजनितश्चित्तसंक्षोभो वर्तते प्रेरणा । " ततः " यथार्थत्वाद्धेतोः । न हि यथार्थफलभाजः प्रतिभासाः अविसंवादिरूपत्वाल्लोक उपप्लवरूपतां लभन्ते, किं तु सत्यरूपतामेवेति ॥

तथा ।

स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च सत्यस्वप्नोऽभिजायते ।
विद्वज्जनेऽविगानेन सुप्रसिद्धमिदं तथा ॥ ४६ ॥

स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च स्वप्नलाभफलो मन्त्रविषयः तत्प्रयोगाच्चकाराच्छुद्धयोगाच्च । सत्यः स्वप्नो यथार्थस्वप्नः । अभिजायते आविर्भवति । एतदेव दृढीकुर्वन्नाह " विद्वज्जने " मतिमल्लोके " अविगानेन " अविप्रतिपत्त्या " सुप्रसिद्धं " अतीव ख्यातिमागतं " इदं " स्वप्नमन्त्रप्रयोगात्सत्यः स्वप्नो जायत इत्येतत् " तथा " तेन प्रकारेण ॥

नैवंभूतहेतुकोऽयं व्यवहार इति दर्शयति ।

न ह्येतद्भूतमात्रत्वनिमित्तं संगतं वचः ।
अयोगिनः समध्यक्षं यन्नैवंविधगोचरम् ॥ ४७ ॥

न हि नैवैतदुक्तरूपं देवतादर्शनादि । भूतमात्रत्वनिमित्तं भूतमात्रत्वं केवलभूतभाव एव निमित्तं हेतुर्यस्य तत्तथा । इत्येवं परेण प्रवर्तमानं संगतं घटमानकं वचो वचनम् । एतत्स्वप्नदर्शनादि यत्कैश्चिद्भूतमात्रनिमित्तमित्युच्यते तदसंगतं वच इत्यर्थः । कुत इत्याह " अयोगिनः " अर्वाग्दर्शिनः प्रमातुः " समध्यक्षं " प्रत्यक्षं चाक्षुषादि " यत् " यस्मात् " न " नैव " एवंविधगोचरं " एवंविधः स्वप्नदर्शनादिरतीन्द्रियोऽर्थो भूतमात्रनिमित्तो न तु देवतानुग्रहमन्त्रप्रयोगादिनिमित्तक इत्यादिकोऽर्थो गोचरो विषयो यस्य तत्तथा । इदमुक्तं भवति । छद्मस्थस्य पृथिव्यादि-

रूपभूतमात्रपरिहारेणातीन्द्रिये देवतादावर्थे विधिप्रतिषेधयोः प्रत्यक्षमक्षममेव, तस्य तदविषयत्वादिति ॥

एतदेव भावयति ।

प्रलापमात्रं च वचो यदप्रत्यक्षपूर्वकम् ।
यथेहाप्सरसः स्वर्गे मोक्षे चानन्द उत्तमः ॥ ४८ ॥

प्रलापमात्रमनर्थकमेव । चः समुच्चये । वचो वचनम् । कीदृशमित्याह " यदप्रत्यक्षपूर्वकं " प्रत्यक्षेणानुपलभ्य यद्भाषितम् । दृष्टान्तमाह । " यथेह " मर्त्यलोके कश्चिद्वत्तयसर्वज्ञवादी मीमांसकादिः " अप्सरसः " मेनकारम्भाद्याः " स्वर्गे " सन्ति " मोक्षे " मुक्तौ पुनः " आनन्दः " आह्लादः " उत्तमः " सर्वातिशायी साक्षाददृष्टे हि वाच्य अप्सरःप्रमुखे ब्रुवाणो मीमांसकादिः प्रलापमात्रकार्येव स्यात् । एवं नास्तिकोऽप्यतीन्द्रियं देवतादिकं निह्नुवान इति ॥

अथैवमनवकाशीकृतः कदाचित्परलोकसंशयवादी मीमांसको वा ब्रूयाद्यथा ।

योगिनो यत्समध्यक्षं ततश्चेदुक्तनिश्चयः ।
आत्मादेरपि युक्तोऽयं तत एवेति चिन्त्यताम् ४९

योगिनो दिव्यदृशः प्रमातुर्यत्समध्यक्षं प्रत्यक्षज्ञानं ततस्तत्समध्यक्षाच्चेद्यदि उक्तनिश्चयोऽप्सरसः स्वर्गे मोक्षे चानन्द इति प्रागुक्तार्थनिर्णयो जायते । एवं तर्ह्यात्मादेरप्यतीन्द्रियार्थस्य किं पुनः प्रस्तुतस्येत्यपिशब्दार्थः । युक्तो घटमानोऽयं निश्चयः । तत एव योगिसमध्यक्षादेव । इत्येतच्चिन्त्यतां विमृश्यतामिति ॥

एतदेव भावयति ।

अयोगिनो हि प्रत्यक्षगोचरातीतमप्यलम् ।
विजानात्येतदेवं च बाधात्रापि न विद्यते ॥ ५० ॥

अयोगिनोऽर्वाग्दृशः प्रमातुः । हि र्यस्मात् । प्रत्यक्षगोचरातीतमपि ऐन्द्रियकाध्यक्षविषयभावातिक्रान्तमप्यात्मादिवस्तु किं पुनरितररूपमित्यपिशब्दार्थः । अलमत्यर्थं हस्ततलन्यस्तनिस्तलस्थूलमुक्ताफलावलोकनोदाहरणेन । विजानाति प्रेक्षते । एतद्योगिसमध्यक्षं दिव्यदर्शनत्वात्तस्य । यदि नामैवं ततः किं सिद्धमित्याह । " एवं च " अस्मिंश्च प्रकारे सति " बाधा " अघटनालक्षणा " अत्रापि " आत्मादिनिश्चये न केवलमप्सरःप्रभृतावर्थ इत्यपिशब्दार्थः । " न विद्यते " नास्ति ॥

इत्थमागमगम्यत्वमभिधायाधुनानुमानविषयत्वमाह ।

आत्माद्यतीन्द्रियं वस्तु योगिप्रत्यक्षभावतः ।
परोक्षमपि चान्येषां न हि युक्त्या न युज्यते ॥५१॥

आत्मादि आत्मकर्मसर्वज्ञादि । अतीन्द्रियमिन्द्रियविषयभावातीतं वस्तु । " न हि न युज्यते " इत्युत्तरेण योगः । कीदृशमित्याह " योगिप्रत्यक्षभावतः " सर्वज्ञज्ञानविषयभावेन " परोक्षमपि च " इन्द्रियज्ञानागोचरमपि किं पुनरपरोक्षमित्यपिचशब्दार्थः । " अन्येषां " अस्मादृशामर्वाग्दृशां " न हि " नैव " युक्त्या " शुद्धहेतुप्रयोगरूपया " न युज्यते " किं तु युज्यत एव । तत्र युक्तिः ।

अचेतनानि भूतानि न तद्धर्मो न तत्फलम् ।
चेतनास्ति च यस्येह स एवात्मेति बुध्यताम् ॥ १ ॥
यदीयं भूतधर्मः स्यात्प्रत्येकं तेषु सर्वदा ।
उपलभ्येत सत्त्वादि कठिनत्वादयो यथा ॥ २ ॥
काठिन्यादिस्वभावानि भूतान्यध्यक्षसिद्धितः ।
चेतना तु न तद्रूपा सा कथं तत्फलं भवेत् ॥ ३ ॥

इत्यादि ॥

तुल्यप्रतापोद्यमसाहसानां
केचिल्लभन्ते निजकार्यसिद्धिम् ।

परे न तामत्र निगद्यतां मे
कर्मास्ति हित्वा यदि कोऽपि हेतुः ॥ १ ॥
विचित्रदेहाकृतिवर्णगन्ध-
प्रभावजातिप्रभवस्वभावाः ।
केन क्रियन्ते भुवनेऽङ्गिवर्गा-
श्चिरन्तनं कर्म निरस्य चित्राः ॥ २ ॥
विवर्ध्य मासान्नवगर्भमध्ये
बहुप्रकारैः कललादिभावैः ।
उद्वर्त्य निष्कासयते सवित्र्याः
को गर्भतः कर्म विहाय पूर्वम् ॥ ३ ॥ इत्यादि ॥

वीतरागोऽस्ति सर्वज्ञः प्रमाणाबाधितत्वतः ।
सर्वदा विदितः सद्भिः सुखादिकमिव ध्रुवम् ॥ १ ॥
क्षीयते सर्वथा रागः क्वापि कारणहानितः ।
ज्वलनो हीयते किं न काष्ठादीनां वियोगतः ॥ २ ॥
प्रकर्षस्य प्रतिष्ठानं ज्ञानं क्वापि प्रपठ्यते ।
परिमाणमिवाकाशे तारतम्योपलब्धितः ॥३॥इत्यादि॥

अत्रैवाभ्युच्चयमाह ।

किं चान्यद्योगतः स्थैर्यं धैर्यं श्रद्धा च जायते ।
मैत्री जनप्रियत्वं च प्रातिभं तत्त्वभासनम् ॥५२॥

" किं च " इत्यभ्युच्चये । अन्यत्प्रागुक्ताद्विलक्षणं योगफलमस्ति । तदेव दर्शयति । योगतो योगात्स्थैर्यं स्थिरभावः प्रतिपन्ननिर्वाहणो धैर्यं व्यसनाशनिसन्निपातेऽप्यविचलितप्रकृतिभावः श्रद्धा च रुचिस्तत्त्वमार्गानुगा जायते आविर्भवति । मैत्री सर्वसत्त्वेषु मित्रभावः । जनप्रियत्वं च शिष्टलोकवल्लभभावः । प्रातिभं सहजप्रतिभाप्रभवम् । तत्त्वभासनं जीवादितत्त्वावलोकनं भवतीति ॥

तथा ।

विनिवृत्ताग्रहत्वं च तथा द्वन्द्वसहिष्णुता ।

तदभावश्च लाभश्च बाह्यानां कालसंगतः ॥५३॥

विनिवृत्ताग्रहत्वं च निर्मुक्तानुचितार्थाभिनिवेशित्वं च । तथा द्वन्द्वसहिष्णुता निरुपक्रमक्लिष्टकर्मोदयापादितानामिष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगादीनां व्यसनानां सम्यक्सहनभावः । तदभावश्च द्वन्द्वविनाशश्च प्रायः परिशुद्धयोगोपहतशक्तिकत्वात् द्वन्द्वसंपादकोपायानाम् । लाभश्च प्राप्तिश्च । बाह्यानां निर्वाहादीनां समाधिहेतूनाम् । कालसंगतो यो यत्र काले योग्य इति ॥

तथा ।

धृतिः क्षमा सदाचारो योगवृद्धिः शुभोदया ।
आदेयता गुरुत्वं च शमसौख्यमनुत्तरम् ॥ ५४ ॥

धृतिर्येन केनचिद्वसनभोजनादिना निर्वाहमात्रनिमित्तेन संतोषः । क्षमा सत्येतरदोषश्रवणेन कार्यतत्त्वमविचार्यान्तर्बहिश्च कोपोदयाद्विक्रियामापाद्यमानस्यात्मनो निरोधनम् । सदाचारः सर्वोपकारप्रियवचनाकृत्रिमोचितस्नेहादिका सज्जनचेष्टा । योगवृद्धिः सम्यग्दर्शनादिमुक्तिबीजोत्कर्षरूपा । शुभोदया प्रशस्तफलोद्गमहेतुः, धृत्यादेः प्रत्येकविशेषणमेतत् । आदेयता परैरादरणीयवचनचेष्टनरूपता । गुरुत्वं च सर्वत्र गौरवलाभलक्षणम् । तथा शमसौख्यमतिमन्दीभूतकषायविषदोषतया प्रशमशर्म । अनुत्तरं विषयसेवाजनितानन्दातिशायि । यतः पठ्यते ।

निर्जितमदमदनानां वाक्कायमनोविकाररहितानाम् ।
विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥ इति ॥

अत्र च श्लोकत्रये चकारास्तथाशब्दश्च समुच्चयार्थाः ॥

आविद्वदङ्गनासिद्धमिदानीमपि दृश्यते ।
एतत्प्रायस्तदन्यत्तु सुबह्वागमभाषितम् ॥ ५५ ॥

आविद्वदङ्गनासिद्धम् आ-विद्वद्भ्य आ-अङ्गनाभ्यश्च यो

लोकस्तस्येत्यर्थः । सिद्धं प्रतीतम् । इदानीमपि दुःषमायां किं पुनः सुषमदुःषमादावित्यपिशब्दार्थः । दृश्यतेऽवलोक्यते । एतत्प्रागुक्तं योगफलम् । प्रायो बाहुल्येन । तदन्यत्तूक्तादन्यत्पुनर्योगफलम् । सुबहु अतिभूरि । आमर्षौषध्यादिकं हि प्राप्तिरूपम् । आगमभाषितमावश्यकनिर्युक्त्यादिनिरूपितम् । यदुक्तं तत्र ।

आमोसहिविप्पोसहिखेलोसहिजल्लओसही चेव ।
संभिन्नसो य उज्जुमई सव्वोसही चेव बोधव्वा ॥
चारणआसीविसकेवली य मणणाणिणो य पुव्वधरा ।
अरहन्तचक्कवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥

तथा ।

अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि लिङ्गम् ॥ १ ॥
मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः
प्रभाववद्धैर्यसमन्वितं च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभो
जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २ ॥
दोषव्यपायः परमा च तृप्ति-
रौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ कृतंभरा धी-
र्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥

अथोक्तादेव योगफलात्तत्त्वान्तरप्रसिद्ध्यर्थमाह ।

न चैतद्भूतसंघातमात्रादेवोपपद्यते ।
तदन्यभेदकाभावे तद्वैचित्र्याप्रसिद्धितः ॥ ५६ ॥

न च नैवैतद्योगमाहात्म्यं भावयोगिषूपलभ्यमानम् । भूतसंघातमात्रादेव पृथ्व्यादिमहाभूतसंघातात् केवलादा-

त्मादिरूपतत्त्वान्तरशून्यादुपपद्यते घटते । कुत इत्याह " तदन्यभेदकाभावे " तस्माद्भूतसंघाताद्यदन्यत्तत्त्वान्तरमात्मादिलक्षणं भेदकं विशेषकारि तस्याभावे " तद्वैचित्र्याप्रसिद्धितः " तेषां भूतसंघातानां कायाकारपरिणतानामपि वैचित्र्यस्य नानात्वस्य योगमाहात्म्ययुक्तत्वेतरलक्षणस्याप्रसिद्धेरघटनात् । अतो बलादनुमिमीमहे भूतसंघातातिरिक्तं विचित्रशक्तिसंगतं तत्त्वान्तरं समस्ति यद्वशादयं योगमाहात्म्यभावाभावलक्षणो भेदः संपद्यते ॥

अथ योगमाहात्म्यादेव प्रकारान्तरेण परलोकसिद्धिमाह ।

ब्रह्मचर्येण तपसा सद्वेदाध्ययनेन च ।
विद्यामन्त्रविशेषेण सत्तीर्थासेवनेन च ॥ ५७ ॥

ब्रह्मचर्येण भावतो वस्तिनिरोधरूपेण, तपसोपवासादिना, सद्वेदाध्ययनेन च सता सुन्दरेणात्मानुग्रहादिपरिणामयुक्ततया वेदस्य सद्भूतार्थागमस्याध्ययनेन वाचनापृच्छनादिस्वभावेन । चः समुच्चये । विद्यामन्त्रविशेषेण ससाधना स्त्रीस्वामिका वा विद्या मन्त्रश्च तदितररूपः । ततो मन्त्रव्याकरणप्रसिद्धयोर्विद्यामन्त्रयोर्विशेषेण भेदेन । सत्तीर्थासेवनेन च सतः सातिशयस्य व्यसनसलिलनिधिनिस्तारणोपायस्य स्थावरजङ्गमभेदभिन्नस्य तीर्थस्यासेवनेन पर्युपासनेन । चः प्राग्वत् ॥

तथा ।

पित्रोः सम्यगुपस्थानाद्ग्लानभैषज्यदानतः ।
देवादिशोधनाच्चैव भवेज्जातिस्मरः पुमान् ॥५८॥

पित्रोर्जननीजनकयोः सम्यग्यथावदुपस्थानात्त्रिसंध्यप्रणामादिविनयरूपात्, "पूजनं चास्य विज्ञेयं त्रिसंध्यं नमनक्रिया" इत्यादि वक्ष्यमाणात् । ग्लानभैषज्यदानतो ग्लानानां ज्वरादिरोगोपहतशरीरशक्तीनां भैषज्यस्यौषधस्य दान-

तो वितरणात् । देवादिशोधनाच्चैव देवदेवस्थानपुस्तकसाधूपाश्रयादेर्धर्मकार्योपयोगिनः शोधनात्तथाविधमलापनयनेन निर्मलीकरणाद्भवेज्जायेत जातिस्मरोऽनुभूतभवस्मर्ता पुमान्प्राणी, ब्रह्मचर्यादीनां योगविशेषाणां ज्ञानावरणह्रासान्तरङ्गकरणत्वात् ॥

अत्रैव प्रसङ्गसिद्धिमाह ।

अत एव न सर्वेषामेतदागमनेऽपि हि ।
परलोकाद्यथैकस्मात्स्थानात्तनुभृतामिति ॥५९॥

अत एव ब्रह्मचर्यादेर्जातिस्मरणहेतुत्वादेव न नैव सर्वेषां देहिनाम् । एतज्जातिस्मरणमागमनेऽपि ह्यागतावपि किं पुनर्लोकायतमतेन तदभाव इत्यपिहिशब्दार्थः । परलोकात्परभवात् । " यथा " इति दृष्टान्तार्थे । एकस्मात्स्थानात्पाटलिपुत्रकादेरागमनेऽपि तनुभृतां तत्रानुभूतार्थस्मरणम् । इतिः वाक्यपरिसमाप्तौ । इदमुक्तं भवति । यथैकस्मात्पाटलिपुत्रकादेः स्थानादागतानामपि सुबहूनां पथिकानां क्वचिद्विवक्षिते स्थाने न सर्वेषां प्रागनुभूतार्थस्मृतिरुपजायते किं तु केषांचिदेव, एवं भवान्तरस्मृतावपि योजना स्यादिति न चाल्पबहुत्वेन स्मर्तॄणां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुद्भावनीयं, समतृणसंभवमात्रस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वदा-साधर्म्याभावाच्च ॥

एतदेव भावयन्नाह ।

न चैतेषामपि ह्येतदुन्मादग्रहयोगतः ।
सर्वेषामनुभूतार्थस्मरणं स्याद्विशेषतः ॥ ६० ॥

न च नैव । एतेषामप्येकस्थानादागतानां किं पुनर्भवान्तरादागतानामपीत्यपिशब्दार्थः । हिर्यस्मात् । एतदिदम् । उन्मादग्रहयोगत उन्मादो मोहावेशो ग्रहश्च भूतावेशस्तत उन्मादग्रहयोर्योगः संबन्धस्तस्मात् । सर्वेषां समस्तानाम् ।

किमित्याह " अनुभूतार्थस्मरणं स्यात् " भवेत् " विशेषतः " सर्वान्विशेषान्प्रतीत्य किं तु सामान्येनैव ॥

अथ दार्ष्टान्तिके सर्वेषां सामान्येन स्मृतिर्यथा स्यात्तथाह ।

सामान्येन तु सर्वेषां स्तनवृत्त्यादिचिह्नितम् ।
अभ्यासातिशयात्स्वप्नवृत्तितुल्यं व्यवस्थितम् ६१

सामान्येन साधारणतया । तुर्विशेषणार्थः । सर्वेषां समस्तानां प्राणिनाम् । स्तनवृत्त्यादिचिह्नितं स्तनवृत्तिस्तदहर्जातानां स्तनपानरूपा । आदिशब्दाद्रमणीयरूपकन्दुकाद्यवलोकनकुतूहलादिका विविधा चेष्टा गृह्यते । तया चिह्नितं व्यक्तिभावमानीतम् । " जातिस्मरणं " इति गम्यते । कीदृशमित्याह । " अभ्यासातिशयात् " पुनः पुनरासेवनमभ्यासस्तस्यातिशय उत्कर्षस्तस्मात् । " स्वप्नवृत्तितुल्यं " स्वप्नकालोपलभ्यमानदिवसानुभूतवनदेवकुलादिविहारादिव्यवहारसमम् । " व्यवस्थितं " प्रतिष्ठितम् । यथाभ्यासातिशयात्स्वप्ने दिनानुभूतोऽर्थ उपलभ्यते, एवं स्तनवृत्त्यादिको व्यवहारः प्राग्भवानुभूतो भवान्तर इति ॥

ननु स्वप्नवृत्तिः पश्चादपि स्मर्यते न त्वेवं स्तनादिवृत्तिर्भवान्तरसंबन्धिनीह स्मर्यत इति कथमनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्याशंक्याह ।

स्वप्ने वृत्तिस्तथाभ्यासाद्विशिष्टस्मृतिवर्जिता ।
जाग्रतोऽपि क्वचित्सिद्धा सूक्ष्मबुद्ध्या निरूप्यताम्

स्वप्ने वृत्तिरुक्तरूपा तथाभ्यासात्तत्प्रकारादभ्यासात्; मन्दाभ्यासादित्यर्थः । विशिष्टस्मृतिवर्जिता स्फुटप्रतिभासरूपस्मरणरहिता । " क्वचित्सिद्धा " इत्युत्तरेण योगः । तथा । जाग्रतोऽपि क्षीणनिद्रस्य कस्यचित्किं पुनरन्यस्येति क्वचित्क्षेत्रे काले वा सिद्धा सर्वलोकसंमत्या प्रतिष्ठिता वृत्तिर्गच्छत्तृणस्पर्शादिका तथाभ्यासादेव स्मृतिवर्जिता । एतदर्थप्रतीतावुपदेशमाह " सूक्ष्मबुद्ध्या " निपुणाभोगेन

" निरूप्यतां " परिभाव्यतामेतदन्यथोक्तस्याप्यर्थस्य सम्यगवगमाभावात् ॥

अथ प्रकारान्तरत एव जातिस्मरणादात्मसिद्धिमभिधित्सुराह ।

श्रूयन्ते च महात्मान एते दृश्यन्त इत्यपि ।
क्वचित्संवादिनस्तस्मादात्मादेर्हन्त निश्चयः ६३

श्रूयन्ते समाकर्ण्यन्ते कथानकेषु भरुकच्छादौ शकुनिकाजीवराजपुत्रीसुदर्शनादयः । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चये । महात्मानः प्रशस्तस्वभावाः । एते जातिस्मरकाः । दृश्यन्त इत्यपि दृश्यन्ते साक्षादेव क्वचिदिदानीमप्युपलभ्यन्ते । कीदृशा इत्याह " संवादिनः " विसंवादविकलवचनाः । ततः किमित्याह "तस्मात्" जातिस्मरकादिसंवादात् "आत्मादेः" जीवकर्मादेरतीन्द्रियस्यापि कथंचित् । " हन्त " इति कोमलामन्त्रणे । निश्चयः संपद्यत इति ॥

अथ निगमयन्नाह ।

एवं च तत्त्वसंसिद्धेर्योग एव निबन्धनम् ।
अतो यन्निश्चितैवेयं नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ६४

एवं चोक्तन्यायेनैव तत्त्वसंसिद्धेरात्मादृष्टादिप्रतीतेर्योग एव नापरं किंचिन्निबन्धनं हेतुर्वर्तते । एतदपि कुत इत्याह " अतः " योगात् " यत् " यस्मात् " निश्चितैव " अविपर्यासवत्येव " इयं " तत्त्वसिद्धिः स्यात् " न " नैव " अन्यतः " अन्यस्माद्वादप्रतिवादादेः, " तुः " पुनरर्थे, " ईदृशी " निश्चितरूपा तत्त्वसंसिद्धिः " क्वचित् " क्षेत्रादौ ॥

अतोऽत्रैव महान्यत्नस्तत्तत्तत्त्वप्रसिद्धये ।
प्रेक्षावता सदा कार्यो वादग्रन्थास्त्वकारणम् ६५

अतोऽस्मात्कारणात् । अत्रैव योगे । महानन्योपायातिशायी यत्न आदरः । तस्य तस्य तत्त्वस्य स्वर्गनरकादेः ।

प्रसिद्धये प्रतीत्यर्थम् । प्रेक्षावता शुद्धिमता । सदा सर्वकालम् । कार्यो विधेयः । उपायान्तरप्रतिषेधमाह " वादग्रन्थाः " परपक्षनिराकरणेन स्वपक्षप्रतिष्ठापनानि तर्कप्रकरणानि । " तुः " प्राग्वत् । " अकारणं " तत्त्वप्रतीतेरहेतवः ॥

एतदेव समर्थयमान आह ।

उक्तं च योगमार्गज्ञैस्तपोनिर्धूतकल्मषैः ।
भावियोगिहितायोच्चैर्मोहदीपसमं वचः ॥ ६६ ॥

उक्तं च निरूपितं पुनर्योगमार्गज्ञैरध्यात्मविद्भिः पतञ्जलिप्रभृतिभिस्तपोनिर्धूतकल्मषैः प्रशमप्रधानेन तपसा क्षीणमार्गानुसारिबोधबाधकमोहमलैः । भावियोगिहिताय भविष्यद्विवादबहुलकलिकालयोगिहितार्थम् । उच्चैरत्यर्थम् । मोहदीपसमं मतिमोहान्धकारप्रदीपस्थानीयम् । वचो वचनम् ॥

एतदेव दर्शयति ।

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद्गतौ ॥६७॥

वादांश्च पूर्वपक्षरूपान्प्रतिवादांश्च परोपन्यस्तपक्षप्रतिवचनरूपान् । चौ समुच्चये । वदन्तो ब्रुवाणाः । निश्चितानसिद्धानैकान्तिकादिहेतुदोषपरिहारेण । तथा तेन प्रकारेण तत्तच्छास्त्रप्रसिद्धेन सर्वेऽपि दर्शनिनो मुमुक्षवोऽपि । किमित्याह " तत्त्वान्तं " आत्मादितत्त्वप्रसिद्धिरूपं " नैव गच्छन्ति " प्रतिपद्यन्ते " तिलपीलकवत् " निरुद्धाक्षसंचारतिलयन्त्रवाहननियुक्तैकगोमहिषादिवत् " गतौ " वहनरूपायां सत्यामिति । यथासौ तिलपीलको गवादिर्निरुद्धाक्षतया नित्यं भ्राम्यन्नपि न तत्परिमाणमवबुध्यते, एवमेतेऽपि वादिनः स्वपक्षाभिनिवेशान्धा विचित्रं वदन्तोऽपि नोच्यमानतत्त्वं प्रतिपद्यन्त इति ॥

तर्हि कस्तत्र प्रतिपत्त्युपाय इत्याशंक्याह ।

अध्यात्ममत्र परम उपायः परिकीर्तितः ।
गतौ सन्मार्गगमनं यथैव ह्यप्रमादिनः ॥ ६८ ॥

अध्यात्मं वक्ष्यमाणरूपम् । अत्र तत्त्वप्रतिपत्तौ । परमः प्रकृष्टः । उपायो हेतुः । परिकीर्तितः प्रज्ञप्तः । दृष्टान्तमाह । " गतौ " विशिष्टनगरप्राप्तौ " सन्मार्गगमनं " सताविसंवादकेन मार्गेण यथा गमनम् । " यथैव " इति दृष्टान्तार्थः । " हि " स्फुटम् । " अप्रमादिनः " गन्तुरुपाय इति ॥

एवं सति यद्विधेयं तदाह ।

मुक्त्वातो वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ६९ ॥

मुक्त्वा प्रोज्झ्य । अतोऽध्यात्मस्यैव तत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वाद्धेतोः । वादसंघट्टं सभ्यसभापतिनिरुल्बणेन वादप्रतिवादरूपम् । अध्यात्ममनुचिन्त्यताम् । कुतः । यतो न नैव अविधूतेऽनिर्घाटिते तमस्कन्धे मिथ्यात्वाभिनिवेशाद्यन्धकारप्रबन्धेऽध्यात्मानुचिन्तनदीपेन ज्ञेय आत्मादौ ज्ञानं प्रतीतिरूपं प्रवर्तते संजायत इति ॥

एतदेव भावयन्नाह ।

सदुपायाद्यथैवाप्तिरुपेयस्य तथैव हि ।
नेतरस्मादिति प्राज्ञः सदुपायपरो भवेत् ॥ ७० ॥

सदुपायादुपायाभासपरिहारेण सामान्येन सम्यगुपायात् । " यथैव " इति दृष्टान्तार्थः । आप्तिरुपलम्भः । उपेयस्य साध्यस्य । तथैव हि सदुपायादेव । न नैव । इतरस्मादसदुपायात् । इति अस्माद्धेतोः । प्राज्ञो युक्तायुक्तविभागज्ञः पुमान्सदुपायपरः सर्वत्र विमृश्य सम्यगुपायपरायणो भवेज्जायेत । अन्यथा प्राज्ञतैव न स्यात् ॥

अथ प्रस्तुतमेवाधिकृत्याह

सदुपायश्च नाध्यात्मादन्यः संदर्शितो बुधैः ।
दुरापं किं त्वदोऽपीह भवाब्धौ सुष्ठु देहिनाम् ७१

सदुपायश्च सम्यगुपायः पुनर्नाध्यात्मादन्यो विलक्षणः । संदर्शितो निरूपितः । बुधैः पूर्वशास्त्रकारैस्तत्त्वप्रतीताविति । दुरापं दुर्लभम् । किं तु किं पुनः । अदोऽपि अध्यात्ममपि किं पुनस्तत्त्वप्रतीतिरित्यपिशब्दार्थः । इह भवाब्धौ भवसमुद्रे । सुष्ठु अतिशयेन देहिनां जन्तूनामिति ॥

अध्यात्मदुरापत्वमेव भावयति ।

चरमे पुद्गलावर्ते यतो यः शुक्लपाक्षिकः ।
भिन्नग्रन्थिश्चरित्री च तस्यैवैतदुदाहृतम् ॥ ७२ ॥

चरमे पर्यन्तवर्तिनि । पुद्गलावर्ते द्रव्यतः सामान्येन सर्वपुद्गलग्रहणोज्झनरूपे प्रवृत्ते सति । यतो यस्मात् । यः कश्चिद्द्रव्यविशेषस्तत्रापि शुक्लपाक्षिकोपार्धपुद्गलावर्तान्तर्गतसंसारः । यत उक्तम् ।

जेसिं अवड्ढो पोग्गलपरियट्टो सेसओ उ संसारो ।
ते सुक्कपक्खिया खलु अहिए पुणः कण्हपक्खि त्ति ॥

तत्रापि भिन्नग्रन्थिरपूर्वकरणवज्रप्रहारविदारितघनरागद्वेषमोहपरिणामस्तत्रापि चरित्री देशतः सर्वतो वा सावद्याचारनिवृत्तः । चः प्राग्वत् । तस्यैव नान्यस्य । एतदध्यात्मम् । उदाहृतमुक्तमिति ॥

अथ कथमन्यथा न भवतीत्याशंक्याह ।

प्रदीर्घभवसद्भावान्मालिन्यातिशयात्तथा ।
अतत्त्वाभिनिवेशाच्च नान्येष्वन्यस्य जातुचित् ७३

प्रदीर्घभवसद्भावात्प्रदीर्घस्यातिद्राघीयसो भवस्य संसारस्य सद्भावात्संभवात् । मालिन्यातिशयात्तथा भव्यापरिपाकलक्षणात् । "तथा" इति हेत्वन्तरसमुच्चये । अतत्त्वाभिनिवेशाद्विपरीतवस्तुस्वभावात्यन्ताग्रहात् । चः प्राग्वत् । नान्येषु पुद्गलावर्तेषु चरमेऽपि नान्यस्योक्तगुणविकलस्य भव्यस्यापि । जातुचित्कदाचिदपि । चरमे पुद्गलावर्त इत्युक्तम् ॥

अथान्येऽपि किं ते सन्तीत्याशंक्याह ।

अनादिरेष संसारो नानागतिसमाश्रयः ।
पुद्गलानां परावर्ता अत्रानन्तास्तथा गताः ॥ ७४ ॥

अनादिरविद्यमानमूलारम्भः । एष प्रत्यक्षतो दृश्यमानः । संसारो भवः । कीदृश इत्याह " नानागतिसमाश्रयः " नरकादिचित्रपर्यायपात्रं वर्तते । ततश्च पुद्गलानामौदारिकादिवर्गणारूपाणां सर्वेषां परावर्ता ग्रहणमोक्षात्मका अत्र संसारेऽनन्ता अनन्तवारस्वभावास्तथा तेन समयप्रसिद्धप्रकारेण गता अतीताः ॥

केषामित्याह ।

सर्वेषामेव सत्त्वानां तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।
नान्यथा संविदेतेषां सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यताम् ७५

सर्वेषामेव सत्त्वानां प्राणिनाम् । तत्स्वाभाव्यमनन्तपुद्गलपरावर्तपरिभ्रमणस्वभावता, तस्य नियोगो व्यापारस्तस्मात् । अत्रैव व्यतिरेकमाह " न " नैव " अन्यथा " तत्स्वाभाव्यनियोगमन्तरेण " संविद् " अवबोधो घटते । " एतेषां " अनन्तपुद्गलपरावर्तानाम् । " सूक्ष्मबुद्ध्या " निपुणाभोगेन " विभाव्यतां " अनुचिन्त्यतामेतत् ॥

एतदेव भावयति ।

यादृच्छिकं न यत्कार्यं कदाचिज्जायते क्वचित् ।
सत्त्वपुद्गलयोगश्च तथा कार्यमिति स्थितम् ॥ ७६ ॥

यादृच्छिकं यदृच्छानिमित्तम् । न नैव । यद्यस्मात् । कार्यं कदाचित्कुत्रापि काले जायते भवति क्वचित्क्षेत्रे । इत्थं

सामान्येन कारणपूर्वकत्वं कार्यस्य प्रसाध्य प्रस्तुते योजयन्नाह " सत्त्वपुद्गलयोगश्च तथा कार्यं " इति । तथा च सत्त्वपुद्गलयोगो जीवपुद्गलसंबन्धः कार्यं ततोऽनुमीयतेऽस्य किंचित्कारणम् । यच्च कारणं तन्नियमाज्जीवतत्स्वाभाव्यनियोगमन्तरेण नान्यदुपपद्यते । " इति स्थितं " एवं प्रतिष्ठितं तत्स्वाभाव्यनियोगनिमित्तत्वं पुद्गलपरावर्तानामिति ॥

अथ तत्स्वाभाव्यस्यैव वैचित्र्यं साधयन्नाह ।

चित्रस्यास्य तथा भावे तत्स्वाभाव्यादृते परः ।
न कश्चिद्धेतुरेवं च तदेव हि तथेष्यताम् ॥ ७७ ॥

चित्रस्य कस्यचिज्जन्तोः कियत्संख्यारूपतया विचित्ररूपभाजोऽस्यानन्तपुद्गलपरावर्तरूपकार्यस्य । तथा देशकालनियमेन । भावे संभवे । तत्स्वाभाव्यादृते तत्स्वाभाव्यमन्तरेण । परो विलक्षणः । न नैव कश्चिद्धेतुरेवं चानेन च कार्यवैचित्र्यप्रकारेण । तदेव हि तत्स्वाभाव्यमेव । तथा विचित्रताया इष्यतामङ्गीक्रियतामिति ॥

अत्रैव परमतमाशंक्य परिहरन्नाह ।

स्वभाववादापत्तिश्चेदत्र को दोष उच्यताम् ।
तदन्यवादाभावश्चेन्न तदन्यानपोहनात् ॥ ७८ ॥

स्वभाववादापत्तिः ।

कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं
विचित्रभावं मृगपक्षिणां च ।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं
न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥

एवंलक्षणो यः स्वभाववादस्तस्यापत्तिः प्रसङ्गस्तत्स्वाभाव्यात्कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे चेद्यदि, ब्रूष आचार्यः " अत्र " स्वभाववादापत्तौ " को दोष उच्यतां " भण्यताम् । " तदन्यवादाभावः " कालादिशेषकारणापलापः " चेत् " यदि, ब्रूष आचार्यः " न " नैव " तत् " परोक्तम् । कुत इत्याह " तदन्यानपोहनात् " तस्मात्तत्स्वाभाव्याद्येऽन्ये कालादयस्तेषामनपोहनादनिराकरणात, तेषामपि कारणत्वेनाभ्युपगमात् ॥

एतदेव भावयन्नाह ।

कालादिसचिवश्चायमिष्ट एव महात्मभिः ।
सर्वत्र व्यापकत्वेन न च युक्त्या न युज्यते ॥७९॥

कालादिसचिवश्च कालादिसहायः पुनः । अयं स्वभावः । इष्ट एव संमत एव । महात्मभिः सिद्धसेनमल्लवादिप्रभृतिभिरस्मत्स्वयूथ्यैः । कथमित्याह "सर्वत्र" कार्ये "व्यापकत्वेन" कार्त्स्न्यवृत्त्या संमतिप्रभृतिशास्त्रेषु न चेष्टमात्रमेवेदं किं तु युक्तियुक्तमपीत्याह " न च " नैव " युक्त्या " उपपत्त्या न युज्यते किं तु युज्यत एव ॥

तथाहि ।

तथात्मपरिणामात्तु कर्मबन्धस्ततोऽपि च ।
तथा दुःखादि कालेन तत्स्वभावादृते कथम् ॥८०॥

तथात्मपरिणामात्तु तत्प्रकारात्मपरिणतेरेव । कर्मबन्धः कर्मोपादानं संपद्यते । ततोऽपि च कर्मबन्धाच्च । तथा दुःखादि तत्प्रकारसुखदुःखलक्षणं कार्यमुज्जृम्भते । कालेन ग्रीष्मवर्षादिरूपेण । तत्स्वभावादृते तत्स्वभावं विना । कथं केन प्रकारेण । नैवेत्यर्थः । तत्स्वाभाव्ये तु सति स्वपरिणामादेवोपात्तकर्म तथाविधकालबलेन सुखदुःखभागात्मा भवतीति ॥

एवं च तत्स्वाभाव्याधीने सति सर्वस्मिन् कार्ये,

वृथा कालादिवादश्चेन्न तद्बीजस्य भावतः ।
अकिंचित्करमेतच्चेन्न स्वभावोपयोगतः ॥ ८१ ॥

वृथा विफलः कालादिवादस्तत्स्वाभाव्यविलक्षणकारणा-

भ्युपगमः चेद्यदि, ब्रूषे । "न" नैवैतद्यदुक्तं परेण । कुत इत्याह " तद्बीजस्य " कालादिबीजस्य तच्छक्तिरूपस्य । भावतः सत्त्वात् तत्स्वाभाव्याधीनतायामपि कार्याणाम् । " अकिंचित्करं " कार्याकारि । एतत्कार्यादिबीजम् । " चेत् " यद्युच्यते परेण । " न " नैव । एतत्कुत इत्याह " स्वभावोपयोगतः " स्वभावे सर्वभावानां कार्येषु स्वत एव प्रवर्तमाने । उपयोगतः कालादिबीजानां सहकारित्वेन व्यापारान्मृद इव घटपरिणतौ चक्रचीवरादीनामिति ॥

एतदेव भावयति ।

सामग्र्याः कार्यहेतुत्वं तदन्याभावतोऽपि हि ।
तदभावादिति ज्ञेयं कालादीनां नियोगतः ॥८२॥

सामग्र्याः समग्रसंयोगलक्षणायाः । कार्यहेतुत्वं सामान्येन घटादिसाध्यनिमित्तत्वम् । तदन्याभावतोऽपि हि तस्य परिणामिकारणस्य यान्यन्यानि सहकारिकारणानि तेषामभावतोऽभावात्, किं पुनः परिणामिहेतोरभाव इत्यपिहिशब्दार्थः । तदभावात्कार्याभावात् । इत्यस्मात्कारणात् । ज्ञेयमवगन्तव्यम् । प्रस्तुतमपि कार्यं कालादीनां सहकारिणां नियोगतो व्यापारात्तत्स्वाभाव्ये सत्यपि न पुनरन्यथेति ॥

प्रस्तुतमेवाश्रित्याह ।

एतच्चान्यत्र महता प्रपञ्चेन निरूपितम् ।
नेह प्रतन्यतेऽत्यन्तं लेशतस्तूक्तमेव हि ॥ ८३ ॥

एतच्चैतत्पुनः सामग्र्याः कालादिकायाः कार्यहेतुत्वम् । अन्यत्र शास्त्रवार्तादिसमुच्चयादिषु । महता बृहता प्रपञ्चेन निरूपितं चर्चितं यतः, ततो न नैवेह शास्त्रे प्रतन्यते विस्तार्यते । अत्यन्तमतीव । लेशतस्तु संक्षेपेण पुनरुक्तमेव हि दर्शितमेव हि ॥

अत एवाह ।

कृतमत्र प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना ।
नाध्यात्मयोगभेदत्वादावर्तेष्वपरेष्वपि ॥ ८४ ॥

कृतं पर्याप्तम् । अत्र स्थाने । प्रसङ्गेन प्रबन्धेन कालादिसामग्रीविषयेण । प्रकृतं प्रारब्धम् । प्रस्तुमः प्रवर्तयामः । अधुना संप्रति । तदेव च दर्शयति । न नैवाध्यात्मयोगभेदत्वाद्योगविशेषत्वात् । आवर्तेषु पुद्गलपरावर्तरूपेषु । अपरेष्वपि चरमव्यतिरिक्तेषु चरमे तावद्भवत्येवेत्यपिशब्दार्थः ॥

अत्र हेतुमाह ।

तीव्रपापाभिभूतत्वाज्ज्ञानलोचनवर्जिताः ।
सद्वर्त्मावतरन्त्येषु न सत्त्वा गहनान्धवत् ॥८५॥

तीव्रपापाभिभूतत्वात्तीव्रेणातिदारुणेन पापेन मिथ्यात्वादिनाभिभूतत्वात्परतन्त्रीकृतत्वात् । अत एव ज्ञानलोचनवर्जिता युक्तायुक्तविवेचननिपुणसंवेदननयनरहिताः । किमित्याह " सद्वर्त्म " सन्मार्ग " अवतरन्ति " आगच्छन्ति " एषु " अन्येषु परावर्तेषु " न " नैव " सत्त्वाः " जन्तवः । दृष्टान्तमाह " गहनान्धवत् " महाकान्तारपतितजात्यन्ध इवेति ॥

एतदपि कुत इत्याह ।

भवाभिनन्दिनः प्रायस्त्रिसंज्ञा एव दुःखिताः ।
केचिद्धर्मकृतोऽपि स्युर्लोकपक्तिकृतादराः ॥८६॥

जातिजरामरणाद्युपद्रवव्रातविधुरितमपि भवमभिनन्दन्ति तच्छीलाश्च ये ते तथा । प्रायो बाहुल्येन त्रिसंज्ञा एव तिस्र आहारभयपरिग्रहरूपाः संज्ञा येषां ते तथा । मैथुनसंज्ञायाश्च कदाचित्केषांचिदव्यक्तावस्थायामपि भावात् प्रायस्त्रिसंज्ञा एवेत्येवमुक्तमिति । अत एव दुःखिता दुःखापोहकविवेकस्य स्वप्नेऽप्यभावात् सततमेव दुःखभाजः । तथा

केचिन्न सर्वे धर्मकृतोऽपि लौकिकलोकोत्तरप्रव्रज्यादिधर्मकारिणः किं पुनस्तदकारिण इत्यपिशब्दार्थः । स्युर्भवेयुः । कीदृशा इत्याह " लोकपक्तिकृतादराः " लोकपक्तिर्लोकसदृशभावसंपादनरूपा तस्यां कृतयत्नाः । " अन्यावर्तेषु " इति वर्तत इति ॥

अथ भवाभिनन्दिस्वरूपमाह ।

क्षुद्रो लाभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसंगतः॥८७

क्षुद्रः कृपणो, लाभरतिर्याञ्चाशीलः [दीनः सदवादृष्टकल्याणः] मत्सरी परकल्याणदुःस्थितः भयवान्नित्यभीतः, शठो मायावी, अज्ञो मूर्खः । भवाभिनन्दी

" असारोऽप्येष संसारः सारवानिव लक्ष्यते ।
दधिदुग्धाम्बुताम्बूलपुण्यपण्याङ्गनादिभिः" ॥

इत्यादि वचनैः संसाराभिनन्दशीलः स्याद्भवेत् । कीदृश इत्याह । " निष्फलारम्भसंगतः " सर्वत्रातत्त्वाभिनिवेशाद्वन्ध्यक्रियासंपन्न इति ॥

संप्रति लोकपक्तिस्वरूपं व्याचष्टे ।

लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपक्तिरुदाहृता ॥८८॥

लोकाराधनहेतोर्लोकचित्तावर्जननिमित्तं या मलिनेन कीर्तिस्पृहादिमालिन्यवता । अन्तरात्मना चित्तरूपेण । क्रियते विधीयते । सत्क्रिया शिष्टसमाचाररूपा । सा । अत्र योगनिरूपणायाम् । लोकपक्तिः प्रागुद्दिष्टा । उदाहृता योगशास्त्रज्ञैः ॥

अथैतां दूषयन्नाह ।

भवाभिनन्दिनो लोकपत्त्या धर्मक्रियामपि ।
महतो हीनदृष्ट्योच्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः॥ ८९॥

भवाभिनन्दिनो जीवस्य लोकपक्त्योक्तरूपया धर्मक्रियामपि किं पुनरितरक्रियामित्यपिशब्दार्थः । किमित्याह "महतः" अधरीकृतकल्पद्रुमचिन्तामणिकामधेनोर्धर्मस्य "हीनदृष्ट्या" बुद्धिमतामत्यन्तमनादेयस्य कीर्त्यादिमात्रस्य हेतुभावेन नियोजनाद्धीनतयावलोकनेन "उच्चैः" अत्यर्थं शेषानर्थहेतुभ्यः सकाशात् "दुरन्तां" दारुणपरिणामां "तद्विदः" लोकपक्तिस्वरूपविदः "विदुः" जानत इति लोकपक्तिस्त्याज्यैवेति ॥

अथैषापि विवेकिनः सुन्दरपरिणामा स्यादित्यभिधित्सुराह ।

धर्मार्थं लोकपक्तिः स्यात्कल्याणाङ्गं महामतेः ।
तदर्थं तु पुनर्धर्मः पापायाल्पधियामलम् ॥९०॥

धर्मार्थं सम्यग्दर्शनादि मोक्षबीजाधाननिमित्तम् । लोकपक्तिर्दानसन्मानोचितसंभाषणादिभिश्चित्रैरुपायैः स्याद्भवेत्कल्याणाङ्गं श्रेयःकारणं महामतेः प्रशस्तबुद्धेः । अत एवोच्यते ।

युक्तं जनप्रियत्वं शुद्धं सद्धर्मसिद्धिफलदमलम् ।
धर्मप्रशासनादेर्बीजाधानादिभावेन ॥ इति ॥

व्यतिरेकमाह " तदर्थं तु " लोकपक्तिनिमित्तमेव "पुनर्धर्मः " सदाचाररूपः " पापाय " पापकर्मनिमित्तं "अल्पधियां" तुच्छबुद्धीनां पुंसां " अलं " अत्यर्थमिति ॥

अत्रैव कंचिद्विशेषमाह ।

लोकपक्तिमतः प्राहुरनाभोगवतो वरम् ।
धर्मक्रियां न महतो हीनतात्र यतस्तथा॥ ९१॥

लोकपक्तिमतो लोकचित्ताराधनप्रधानस्य प्राहुर्ब्रुवते । कीदृशस्येत्याह " अनाभोगवतः " सन्मूर्छनजप्रायस्य स्वभावत एव वैनयिकप्रकृतेः " वरं " पूर्वोक्ताल्पबुद्धिधर्मक्रियायाः सकाशात्प्रधानं यथा भवति " धर्मक्रियां " सदा-

चाररूपाम् । कुत इत्याह “ न ” नैव “ महतो ” धर्मस्य “ हीनता ” हीनभावः “ अत्र ” अनाभोगवतो धर्मक्रियायां “ यतः ” यस्मात्कारणात् “ तथा ” तेन प्रकारेण यथामलिनात्मारब्धधर्मक्रियायाम् । इदमुक्तं भवति । अनाभोगवतो लोकाराधनप्रधानस्य कीर्त्यादिस्पृहामलिनात्मधर्मक्रियायाः सकाशान्मनाक् सुन्दरैव धर्मक्रिया महतो धर्मस्य तत्र हीनतयानवलोकनादिति ॥

तत्त्वेन तु पुनर्नैकाप्यत्र धर्मक्रिया मता ।
तत्प्रवृत्त्यादिवैगुण्याल्लोभक्रोधक्रिया यथा ॥९२॥

तत्त्वेन तु पुनस्तत्त्ववृत्त्या पुनः । न नैवैकापि किं पुनर्द्वे इत्यपिशब्दार्थः । अत्रानयोर्मलिनान्तरात्मानाभोगवत्पुरुषकृतयोर्धर्मक्रिययोर्मध्ये धर्मक्रिया मता संमता । कुत इत्याह “ तत्प्रवृत्त्यादिवैगुण्यात् ” तत्र धर्मे प्रवृत्तिविघ्नजयसिद्धिविनियोगानां वैगुण्यादभावात् । दृष्टान्तमाह “ लोभक्रोधक्रिया ” प्रतीतरूपा “ यथा ” येन प्रकारेणेति ॥

अथ निगमयन्नाह ।

तस्मादचरमावर्तेष्वध्यात्मं नैव युज्यते ।
कायस्थितितरोर्यद्वत्तज्जन्मस्वामरं सुखम् ॥९३॥

ततः तस्माल्लोकपक्तिमात्रफलाया अधर्मत्वाद्धेतोः । अचरमावर्तेषूक्तरूपेषु । अध्यात्मं नैव युज्यते । अत्र दृष्टान्तमाह । कायस्थितितरोः काये वनस्पतिकाय एवानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणा स्थितिरवस्थानं यस्य स तथा । तस्य तरोर्वनस्पतेर्यद्वद्यथा तज्जन्मसु वनस्पतिजन्मस्वनन्तानन्तरूपेषु । आमरममरसंबन्धि सुखं, तत्सुखकारणानामणुव्रतमहाव्रतादीनां तेषु कदाचिदप्यभावात् ॥

तथा ।

तैजसानां च बीजानां भव्यानामपि नो तदा ।
यथा चारित्रमित्येवं नान्यदा योगसंभवः ॥९४॥

तैजसाना चकाराद्वायूनां च मनुष्यत्वमात्रत्वस्याप्ययोग्यानां जीवानाम् । भव्यानामपि किं पुनरितरेषाम् । नो नैव च । तदा तैजसावस्थाकाले । “ यथा ” इति दृष्टान्तार्थः । चारित्रं देशतः सर्वतो वा । इत्येवं दार्ष्टान्तिकार्थम् । नान्यदान्यावर्तेषु योगसंभव इति ॥

तथा ।

तृणादीनां च भावानां योग्यानामपि नो यथा ।
तदा घृतादिभावः स्यात्तद्वद्योयोऽपि नान्यदा ९५

तृणादीनां तृणपत्रपुष्पफलखलादीनां गवादिचारणार्हाणाम् । चकारो दृष्टान्तान्तरसमुच्चये । भावानां पदार्थानाम् । योग्यानामपि घृतादिप्रतीत्यानन्तरमेवोत्पत्तिहेतुरूपाणां किं पुनरितरेषामित्यपिशब्दार्थः । नो यथा तदा तृणादिकाले घृतादिभावो घृतदुग्धदध्यादिभावः स्याद्भवेत् । तद्वत्तथा योगोऽप्यध्यात्मादिकं किं पुनर्घृतादिकं तृणादिकाल इत्यपिशब्दार्थः । नान्यदेति ॥

अत एवाह ।

नवनीतादिकल्पस्तत्तद्भावेऽत्र निबन्धनम् ।
पुद्गलानां परावर्तश्चरमो न्यायसंगतम् ॥ ९६ ॥

नवनीतं म्रक्षणम् । आदिशब्दाद्दधिदुग्धादिग्रहः । ततो घृतादिपरिणामे नवनीतादिकल्पः । तत्तस्मात् । तद्भावेऽध्यात्मादिपरिणामे । अत्र योगविचारे । निबन्धनं हेतुः । पुद्गलानां परावर्त उक्तरूपः । चरमोऽपश्चिमः । न्यायसंगतं युक्तमेतत् ॥

अत एवेह निर्दिष्टा पूर्वसेवापि या परैः ।
सासन्नान्यगता मन्ये भवाभिष्वङ्गभावतः ॥९७॥

अत एव चरमावर्तेऽध्यात्मभावादेव । इह योगप्रज्ञापनायाम् । निर्दिष्टा निरूपिता । पूर्वसेवापि भोगाद्यर्थं यम-

नियमाराधनरूपा किं पुनर्लोकपक्तिमात्रमित्यपिशब्दार्थः । या परैः कापिलादिभिः सा आसन्नान्यगता चरमावर्तासन्नान्यतरपरावर्तवर्तिनीति मन्येऽहं न पुनश्चरमावर्तगतेति। कुत इत्याह " भवाभिष्वङ्गभावतः " अत्यन्तदृढसंसारिकफलबन्धात् ॥

एनामेवाधिकृत्याह ।

अपुनर्बन्धकादीनां भवाब्धौ चलितात्मनाम् ।
नासौ तथाविधा युक्ता वक्ष्यामो युक्तिमत्र तु ९८

अपुनर्बन्धकादीनामपुनर्बन्धकसम्यग्दृष्ट्यादीनाम् । भवाब्धौ संसारजलधौ चलितात्मनां विनिवर्तमानात्मनाम् । किमित्याह " नासौ " पूर्वसेवा " तथाविधा " अपरोपन्यस्तपूर्वसेवासदृशी " युक्ता " । कुतः । यतः । " वक्ष्यामो " भणिष्यामो " युक्तिं " हेतुं " अत्र तु " अनयोः पुनः पूर्वसेवयोर्विशेषगतामिति ॥

युक्तिमेवाह ।

मुक्तिमार्गपरं युक्त्या युज्यते विमलं मनः ।
सद्बुद्ध्यासन्नभावेन यदमीषां महात्मनाम् ॥९९॥

मुक्तिमार्गपरं निर्वाणपथपरायणम् । युक्त्या युज्यते घटते । किमित्याह " विमलं " अतितीव्रमिथ्यात्वादिमलविकलं " मनः " अन्तःकरणं " सद्बुद्ध्यासन्नभावेन " सम्यक्त्वाद्युत्तरोत्तरशुद्धगुणस्थानसमीपभावेन " यत् " यस्मात् " अमीषां " अपुनर्बन्धकादीनां " महात्मनां " प्रशस्तस्वभावानां न पुनरावर्तान्तरवर्तिनां, यमनियमानुष्ठानेऽप्यतिदृढभवाभिष्वङ्गभावादिति ॥

अथैतदेव तीर्थान्तरीयमतेन संवादयन्नाह ।

तथा चान्यैरपि ह्येतद्योगमार्गकृतश्रमैः ।
संगीतमुक्तिभेदेन यद्गौपेन्द्रमिदं वचः ॥ १०० ॥

" तथा च " इति पूर्वोक्तार्थभावनार्थः । अन्यैरपि हि किं पुनरस्माभिरित्यपिहिशब्दार्थः । एतच्चरमावर्त एव विमलमनोलक्षणं वस्तु । योगमार्गकृतश्रमैर्योगमार्गविहिताभ्यासैः । संगीतमुक्तम् । उक्तिभेदेन शब्दविशेषलक्षणेन । कुतः । यद्यस्मात् । गौपेन्द्रं भगवद्गोपेन्द्रोक्तम् । इदमनन्तरमेव वक्ष्यमाणम् । वचो वचनम् ॥

एतदेव दर्शयति ।

अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथैव हि ।
न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मिञ्जिज्ञासापि प्रवर्तते ॥१०१॥

अनिवृत्ताधिकारायामनिवृत्तोऽव्यावृत्तोऽधिकारः पुरुषाभिभवरूपो यस्याः सा तथा, तस्याम् । प्रकृतौ प्रधानाभिधानायाम् । सर्वथैव हि सर्वैरेव प्रकारैरपुनर्बन्धकस्याप्यप्राप्तावित्यर्थः । न नैव । पुंसः पुरुषस्य । तत्त्वमार्गेऽस्मिन्वक्तुमुपक्रान्ते । जिज्ञासापि योगमार्गं ज्ञातुमिच्छा किं पुनस्तदभ्यास इत्यपिशब्दार्थः । प्रवर्तते संजायत इति ॥

तदेव भावयति ।

क्षेत्ररोगाभिभूतस्य यथात्यन्तं विपर्ययः ।
तद्वदेवास्य विज्ञेयस्तदावर्तनियोगतः ॥ १०२ ॥

क्षेत्ररोगाभिभूतस्य क्षेत्ररोगेण रोगान्तराधारभूतेन कुष्ठादिनाभिभूतस्य । " यथा " इति दृष्टान्तार्थः । अत्यन्तमतीव । विपर्ययो मतिभ्रंशरूपः स्यात् । " तद्वदेव " इति दार्ष्टान्तिकार्थः । अस्यानिवृत्तप्रकृत्यधिकारस्य पुंसः । विज्ञेयो विपर्ययो योगमार्गाप्रतिपत्तिरूपः । कुत इत्याह "तदावर्तनियोगतः" तस्यानिवृत्ताधिकारप्रकृतिकालभाविन आवर्तस्य प्रकृतेरेव परिवर्तस्य नियोगतो व्यापारात् ॥

एतदपि कथमित्याह ।

जिज्ञासायामपि ह्यत्र कश्चित्सर्गो निवर्तते ।
नाक्षीणपाप एकान्तादाप्नोति कुशलां धियम्१०३

जिज्ञासायामपि ज्ञातुमिच्छायां किं पुनरभ्यास इत्यपिशब्दार्थः । हिर्यस्मात् । अत्र योगे विषयभूते । कश्चिदनिर्धारितरूपः । सर्गः प्रकृतेः पुरुषाभिभवलक्षणः । निवर्तते । एतदपि कुत इत्याह “ न ” नैव “ अक्षीणपापः ” अव्यावृत्तकल्मषः पङ्कान्तकः “ एकान्तात् ” एकान्तेनैव “ आप्नोति ” लभते प्राणी “ कुशलां ” मुक्तिपथानुवर्तिनीं “ धियं ” बुद्धिमिति किं तु कथंचित्क्षीणपापः ॥

ततस्तदात्वे कल्याणमायत्यां तु विशेषतः ।
मन्त्राद्यपि सदा चारु सर्वावस्थाहितं मतम् १०४

ततः कुशलधीप्राप्तेः । तदात्वे कुशलधीप्राप्तिकाले । कल्याणं श्रेयःसमागमरूपम् । आयत्यां त्वागामिनि काले पुनः कुशलबुद्धिप्रभावोपात्तपुण्यपरिपाकवशेन । विशेषतो विशेषणेन । एतदेव प्रतिवस्तूपमया दर्शयति । मन्त्राद्यपि मन्त्रमण्यौषध्यादि किं पुनः प्राकृतो योगः । सदा सर्वकालम् । चारु सुन्दरस्वभावम् । सर्वावस्थाहितं सर्वास्ववस्थासु व्यापारणाव्यापारणरूपासु हितं कल्याणावहम् । मतमिष्टं मतिमतामिति ॥

इत्थं गोपेन्द्रमतमनूद्य वस्तुस्थितिं प्रतिपादयन्नाह ।

उभयोस्तत्स्वभावत्वात्तदावर्तनियोगतः ।
युज्यते सर्वमेवैतन्नान्यथेति मनीषिणः॥ १०५॥

उभयोः पुरुषप्रकृत्योः । तत्स्वभावात्वत्प्रकृतेर्व्यावृत्त्यधिकारस्वभावत्वात्तद्व्यावृत्त्याधिकारत्वे च पुरुषस्य कुशलबुद्धिप्रापकस्वभावत्वात् । तदावर्तनियोगतस्तस्य चरमावर्तस्य नियोगतः सामर्थ्यात् । युज्यते घटते । सर्वमेवैतत्कु-

शलधीप्राप्त्यादि । नान्यथा उभयोस्तत्स्वभावत्वाभावे । इत्येतत्प्राहुः । मनीषिणो मतिमन्तः ॥

तथा ।

अत्राप्येतद्विचित्रायाः प्रकृतेर्युज्यते परम् ।
इत्थमावर्तभेदेन यदि सम्यङ्निरूप्यते ॥ १०६ ॥

अत्राप्युभयोस्तत्स्वभावत्वे किं पुनस्तदभावे न घटत इत्यपिशब्दार्थः । एतन्निवृत्ताधिकारत्वम् । विचित्रायास्तत्सामग्रीवशेन नानारूपायाः । प्रकृतेः कर्मरूपायाः । युज्यते । परं केवलम् । इत्थमुक्तप्रकारेण । आवर्तभेदेन चरमावर्तरूपेण यदि चेत् । सम्यग्यथावत् । निरूप्यते विमृश्यत इति॥

अत्रैव विपक्षे बाधामाह ।

अन्यथैकस्वभावत्वादधिकारनिवृत्तितः ।
एकस्य सर्वतद्भावो बलादापद्यते सदा ॥१०७॥

अन्यथा प्रकृतिवैचित्र्याभावे । एकस्वभावत्वादेकं कथंचिदविचलितः स्वभावो यस्याः सा तथा, तद्भावस्तत्त्वं, तस्मात् । अधिकारनिवृत्तितोऽधिकारनिवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । एकस्य पुंसः । सर्वतद्भावः सर्वेषु पुरुषेष्वधिकारनिवृत्तिभावः । बलादेकस्वभावत्वसामर्थ्यात् । आपद्यते प्राप्नोति । सदा सर्वकालम् । अन्यथा सर्वत्रापि जगति तस्या एकस्वभावत्वायोगात् ॥

दूषणान्तरमाह ।

तुल्य एव तथा सर्गः सर्वेषां संप्रसज्यते ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त एवं मुक्तिः ससाधना १०८

तुल्य एव सदृश एव । “ तथा ” इति दूषणान्तरार्थः । सर्गः स्वर्गादिसृष्टिरूपः । सर्वेषां सृष्टिमताम् । संप्रसज्यत आपद्यते । ब्रह्मादिर्ब्रह्मलोकप्रभृतिकः स्तम्बपर्यन्तो नारक-

तिर्यग्रूपलोकपर्यवसानः सांख्यसमयप्रसिद्धः । तथा च ते पठन्ति ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥

एवं सर्गवत् । मुक्तिर्मोक्षः । सर्वपुरुषाणां ससाधना यमनियमानुष्ठानसहिता तुल्या संपद्यते ॥

इत्थं योगमाहात्म्यं तद्दुरापतां चाभिधाय सांप्रतं प्रागुद्दिष्टपूर्वसेवाक्रममाह ।

पूर्वसेवा तु तन्त्रज्ञैर्गुरुदेवादिपूजनम् ।
सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेह प्रकीर्तिता ॥१०९॥

पूर्वसेवा तु योगप्रसादप्रथमभूमिकारूपा पुनः । तन्त्रज्ञैः सम्यगधिगतशास्त्रैः । " प्रकीर्तिता " इत्युत्तरेण योगः । कीदृशीत्याह " गुरुदेवादिपूजनं " वक्ष्यमाणरूपं १ तथा " सदाचारः " २ " तपो " ३ "मुक्त्यद्वेषश्च" ४ "इह" योगचिन्तायां " प्रकीर्तिता " निरूपिता ॥

एतदेव क्रमेण व्याचष्टे ।

माता पिता कलाचार्य एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्गः सतां मतः ॥११०॥

माता जननी । पिता जनकः । कलाचार्यो लिप्यादिकलाशिक्षणोपाध्यायः । एतेषां मातृप्रभृतीनां ज्ञातयो भ्रातृभगिन्यादयः । " तथा " इति समुच्चये । वृद्धाः श्रुतवयोवृद्धलक्षणाः । कीदृशा इत्याह "धर्मोपदेष्टारः" धर्मोपदेशप्रवर्तकाः । किमित्याह " गुरुवर्गः" गौरव्यलोकसमुदायरूपः " सतां " शिष्टानां " मतः " अभीष्ट इति ॥

पूजनं चास्य विज्ञेयं त्रिसंध्यं नमनक्रिया ।
तस्यानवसरेऽप्युच्चैश्चेतस्यारोपितस्य तु ॥१११॥

पूजनं च पूजनं पुनः । अस्य गुरुवर्गस्य । विज्ञेयमवगन्तव्यम् । किमित्याह " त्रिसंध्यं " संध्यात्रयाराधनेन " नमनक्रिया " प्रमाणरूपा । यदि कथंचित्साक्षादसौ प्रणन्तुं न पार्यते, तदा किं कृत्यमित्याह "तस्य" गुरुवर्गस्य " अनवसरेऽपि " तथाविधप्रघट्टकवशात्किं पुनरवसर इत्यपिशब्दार्थः । " उच्चैः " अत्यर्थं " चेतसि " मनसि "आरोपितस्य तु " पूर्ववद्गुरुवर्गस्य पूजनमिति ॥

तथा ।

अभ्युत्थानादियोगश्च तदन्ते निभृतासनम् ।
नामग्रहश्च नास्थाने नावर्णश्रवणं क्वचित् ॥११२॥

अभ्युत्थानादियोगोऽभ्युत्थानासनप्रदानस्थितपर्युपासनादिविनयव्यापाररूपः । च समुच्चये । तदन्ते गुरुवर्गान्ते । निभृतासनमप्रगल्भतयावस्थानम् । नामग्रहश्च नामोच्चारणरूपः । न नैव । अस्थाने मूत्रपुरीषोत्सर्गादिस्थानरूपे । न नैव । अवर्णश्रवणमवर्णवादाकर्णनम् । क्वचित्परपक्षमध्यावस्थानेऽपीति ॥

तथा ।

साराणां च यथाशक्ति वस्त्रादीनां निवेदनम् ।
परलोकक्रियाणां च कारणं तेन सर्वदा ॥ ११३ ॥

साराणां चोत्कृष्टानाम् । यथाशक्ति यस्य यावती शक्तिस्तया । वस्त्रादीनां वसनभोजनालंकारादीनाम् । निवेदनं समर्पणम् । तथा परलोकक्रियाणां च देवातिथिदीनानाथप्रतिपत्तिप्रभृतीनाम् । कारणं विधापनम् । तेन गुरुवर्गेण । सर्वदा सर्वकालम् ॥

तथा ।

त्यागश्च तदनिष्टानां तदिष्टेषु प्रवर्तनम् ।
औचित्येन त्विदं ज्ञेयं प्राहुर्धर्माद्यपीडया ॥११४॥

त्यागश्च प्रोज्झनम् । तदनिष्टानां गुरुवर्गासंमतानां व्यवहाराणाम् । तदिष्टेषु गुरुवर्गप्रियेषु व्यवहारेष्वेव प्रवर्तनम् । अत्रापवादमाह । " औचित्येन तु " औचित्यवृत्त्या पुनः " इदं " पूजनं " ज्ञेयं प्राहुः " उक्तवन्तः । पूर्वं औचित्यमेव व्यनक्ति । धर्माद्यपीडया धर्मादीनां पुरुषार्थानामबाधया । यदि तदनिष्टेभ्यो निवृत्तौ तदिष्टेषु च प्रवृत्तौ धर्मादयः पुरुषार्था बाध्यन्ते, तदा न तन्निवृत्तिपरेण भाव्यं किं तु पुरुषार्थाराधनपरेणैव, अतिदुर्लभत्वात्पुरुषार्थाराधनकालस्येति ॥

तथा

तदासनाद्यभोगश्च तीर्थे तद्वित्तयोजनम् ।
तद्बिम्बन्याससंस्कार ऊर्ध्वदेहक्रिया परा ॥११५॥

तदासनाद्यभोगश्च गुरुवर्गस्यासनशयनभोजनपात्रादीनामभोगोऽपरिभोगः । तीर्थे देवतायतनादौ । तद्वित्तयोजनमलंकारादिगुरुवर्गद्रव्यनियोजनम् । अन्यथा तत्स्वयंग्रहे गुरुवर्गमरणाद्यनुमतिप्रसङ्गः स्यात् । तद्बिम्बन्याससंस्कारस्तस्य गुरुवर्गस्य यो बिम्बन्यासः प्रतिबिम्बस्थापनारूपस्तस्य संस्कारो धूपपुष्पादिपूजारूपः । तत्कारितदेवतादेः पूजारूप इत्यन्ये । ऊर्ध्वदेहक्रिया गुरुदेवपूजनादिमृतकार्यकरणरूपा । परा दर्शितादरा ॥

अथ देवपूजाविधिमाह ।

पुष्पैश्च बलिना चैव वस्त्रैः स्तोत्रैश्च शोभनैः ।
देवानां पूजनं ज्ञेयं शौचश्रद्धासमन्वितम् ॥११६॥

पुष्पैर्जातिशतपत्रिकादिसंभवैः । बलिना पक्वान्नफलाद्युपहाररूपेण । वस्त्रैर्वसनैः । स्तोत्रैः स्तवनैः । च शब्दो चैवशब्दश्च समुच्चयार्थौ । शोभनैरादरोपहितत्वेन सुन्दरैः । देवानामाराध्यतमानाम् । पूजनं ज्ञेयम् । कीदृशमित्याह

" शौचश्रद्धासमन्वितं " शौचेन शरीरवस्त्रव्यवहारशुद्धिरूपेण श्रद्धया च बहुमानेन समन्वितं युक्तमिति ॥

एतच्च ।

अविशेषेण सर्वेषामधिमुक्तिवशेन वा ।
गृहिणां माननीया यत्सर्वे देवा महात्मनाम् ॥११७॥

अविशेषेण साधारणवृत्त्या । सर्वेषां पारगतसुगतहरहरिहिरण्यगर्भादीनाम् । पक्षान्तरमाह । अधिमुक्तिवशेन वा अथवा यस्य यत्र देवतायामतिशयेन श्रद्धा तद्वशेन । कुत इत्याह " गृहिणां " अद्यापि कुतोऽपि मतिमोहादनिर्णीतदेवताविशेषाणां " माननीयाः " गौरवार्हाः " यत् " यस्मात् " सर्वे देवाः " उक्तरूपाः " महात्मनां " परलोकप्रधानतया प्रशस्तात्मनामिति ॥

एतदपि कथमित्याह ।

सर्वान्देवान्नमस्यन्ति नैकं देवं समाश्रिताः ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥११८॥

सर्वान्देवान्नमस्यन्ति नमस्कुर्वते । व्यतिरेकमाह "नैकं" कंचन " देवं समाश्रिताः " प्रतिपन्ना वर्तन्ते, यतो "जितेन्द्रियाः" निगृहीतहृषीकाः "जितक्रोधाः" अभिभूतकोपाः " दुर्गाणि " नरकपातादीनि व्यसनानि " अतितरन्ति " व्यतिक्रामन्ति " ते " सर्वदेवनमस्कर्तारः ॥

ननु नैव ते लोके व्यवह्रियमाणाः सर्वेऽपि देवा मुक्तिपथप्रस्थितानामनुकूलाचरणा भवन्तीति कथमविशेषेण नमस्कारणीयतेत्याशंक्याह ।

चारिसंजीवनीचारन्याय एष सतां मतः ।
नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम्११९

चारेः प्रतीतरूपाया मध्ये संजीवन्यौषधिविशेषश्चारिसं-

जीवनी तस्याश्चारश्चरणं स एव न्यायो दृष्टान्तश्चारिसंजीवनीचारन्यायः। एषोऽविशेषेण देवतानमस्कारणीयतोपदेशः। सतां विशिष्टानाम्। मतोऽभिप्रेतः।

भावार्थस्तु कथागम्यः स चायमभिधीयते ।
अस्ति स्वस्तिमती नाम नगरी नागराकुला ॥ १ ॥
तस्यामासीत्सुता काचिद्ब्राह्मणस्य तथा सखी ।
तस्यामेव परं पात्रं सदा प्रेम्णो गतावधेः ॥ २ ॥
तयोर्विवाहवशतो भिन्नस्थाननिवासिनोः ।
जज्ञेऽन्यदा द्विजसुता जाता चिन्तापरायणा ॥ ३ ॥
कथमास्ते सखीत्येवं ततः प्राघूर्णिका गता ।
दृष्टा विषादजलधौ निमग्ना सा तया ततः ॥ ४ ॥
पप्रच्छ किं त्वमत्यन्तविच्छायवदना सखी ।
तयोचे पापसञ्ज्ञाहं पत्युर्दुर्भगतां गता ॥ ५ ॥
मा विषीद विषादोऽयं निर्विशेषो विषात्सखि ।
करोम्यनड्वाहमहं पतिं ते मूलिकाबलात् ॥ ६ ॥
तस्याः सा मूलिकां दत्त्वा संनिवेशं निजं ययौ ।
अप्रीतमानसा तस्य प्रायच्छत्तामसौ ततः ॥ ७ ॥
अभूद्गौरुद्धुरस्कन्धो झगित्येव च सा हृदि ।
विद्राणैष कथं सर्वकार्याणामक्षमो भवेत् ॥ ८ ॥
गोयूथान्तर्गतो नित्यं बहिश्चारयितुं स कः ।
तयारब्धो वटस्याधः सोऽन्यदा विश्रमं गतः ॥ ९ ॥
तच्छाखायां नभश्चारिमिथुनस्य कथंचन ।
विश्रान्तस्य मिथोजल्पप्रक्रमे रमणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
नात्रैष गौः स्वभावेन किं तु वैगुण्यतोऽजनि ।
पत्नी प्रतिबभाषे सा पुनर्नासौ कथं भवेत् ॥ ११ ॥
मूलान्तरोपयोगेन क्वास्ते सास्य तरोरधः ।
श्रुत्वैतत्सा पशोः पत्नी पश्चात्तापितमानसा ॥ १२ ॥
अभेदज्ञस्ततश्चारिं सर्वां चारयितुं तकाम् ।
प्रवृत्तो मूलिकाभोगात्सद्योऽसौ पुरुषोऽभवत् ॥ १३ ॥

अजानानो यथा भेदं मूलिकायास्तथा पशुः ।
चारितः सर्वतश्चारिं पुनर्नृत्वोपलब्धये ॥ १४ ॥
तथा धर्मगुरुः शिष्यं पशुप्रायं विशेषतः ।
प्रवृत्तावक्षमं ज्ञात्वा देवपूजादिके विधौ ॥ १५ ॥
सामान्यदेवपूजादौ प्रवृत्तिं कारयन्नपि ।
विशिष्टसाध्यसिद्ध्यर्थं न स्याद्दोषी मनागपि ॥ १६ ॥ इति॥

विपक्षे बाधामाह। "न" नैव "अन्यथा" चारिसंजीवनीचारन्यायमन्तरेण "अत्र" देवपूजनादौ प्रस्तुते "इष्टसिद्धिः" विशिष्टमार्गावताररूपा "स्यात्" भवेत्। अयं चोपदेशो यथा येषां दातव्यस्तदाह "विशेषेण" सम्यग्दृष्ट्याद्युचितदेशनापरिहाररूपेण "आदिकर्मणां" प्रथममेवारब्धस्थूलधर्माचाराणाम्। न ह्यत्यन्तमुग्धतया कंचन देवतादिविशेषमजानाना विशेषप्रवृत्तेरद्यापि योग्याः, किं तु सामान्यरूपाया एवेति॥

तर्हि कदा विशेषप्रवृत्तिरनुमन्यत इत्याशंक्याह।

**गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्विशेषेऽप्येतदिष्यते ।
अद्वेषेण तदन्येषां वृत्ताधिक्ये तथात्मनः ॥१२०॥**

गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्देवतान्तरेभ्यो गुणाधिकस्य गुणवृद्धेरवगमात्। विशेषेऽप्यर्हदादौ किं पुनः सामान्येन। एतत्पूजनमिष्यते। कथमित्याह "अद्वेषेण" अमत्सरेण "तदन्येषां" पूज्यमानदेवताव्यतिरिक्तानां देवतान्तराणां "वृत्ताधिक्ये" आचाराधिक्ये सति। "तथा" इति विशेषणसमुच्चये। "आत्मनः" स्वस्य देवतान्तराणि प्रतीत्येति॥

गुरुदेवादिपूजनमित्यत्रादिशब्दप्रगृहीतं पूजनीयान्तरमधिकृत्याह।

**पात्रे दीनादिवर्गे च दानं विधिवदिष्यते ।
पोष्यवर्गाविरोधेन न विरुद्धं स्वतश्च यत् ॥१२१॥**

पात्रे दायकलोकरक्षाकरे निर्दिक्ष्यमाणलक्षणे । दीनादिवर्गे च भणिष्यमाणरूप एव । दानं स्वविभवातिसर्गरूपम् । विधिवद्विधियुक्तम् । इष्यते मतिमद्भिः । कथमित्याह "पोष्यवर्गाविरोधेन मातापित्रादिपोषणीयलोकस्य वृत्तेरनुच्छेदनेन । "न विरुद्धं" न दायकग्राहकयोर्धर्मबाधाकारि हलमुसलादिवत् । "स्वतश्च" स्वात्मना च "यत्" दीयमानमिति ॥

एतदेव भावयति ।

व्रतस्था लिङ्गिनः पात्रमपचास्तु विशेषतः ।
स्वसिद्धान्ताविरोधेन वर्तन्ते ये सदैव हि ॥१२२॥

व्रतस्था हिंसानृतादिपापस्थानविरतिमन्तः । लिङ्गिनो व्रतसूचकतथाविधानेपथ्यवन्तः । पात्रम् । अविशेषेण वर्तन्ते । अत्रापि विशेषमाह । अपचास्तु स्वयमेवापाचकाः पुनरुपलक्षणत्वात्परैरपाचयितारः पच्यमानाननुमन्तारश्च लिङ्गिन एव । विशेषतो विशेषेण पात्रमिति । तथा स्वसिद्धान्तविरोधेन स्वशास्त्रोक्तक्रियानुलङ्घनेन वर्तन्ते चेष्टन्ते ये । सदैव हि सर्वकालमेवेति ॥

दीनान्धकृपणा ये तु व्याधिग्रस्ता विशेषतः ।
निःस्वाः क्रियान्तराशक्ता एतद्वर्गो हि मीलकः१२३

दीनान्धकृपणा दीनाः क्षीणसकलपुरुषार्थशक्तयोऽन्धा नयनरहिताः कृपणाः स्वभावत एव सतां कृपास्थानम् । ये तु ये च । व्याधिग्रस्ताः कुष्ठाद्यभिभूताः । विशेषतोऽत्यन्तम् । तथा निःस्वा निर्धनाः । कीदृशा एत इत्याह "क्रियान्तराशक्ताः" निर्वाहहेतुव्यापारान्तरासमर्था ये प्राणिविशेषाः । किमित्याह "एतद्वर्गः" दीनादिवर्गो यः प्रागुदिष्टः । हि पादपूरणार्थः । "मीलकः" दीनादीनामेवेति ॥

विधिवदित्युक्तमथ तदेव व्याचष्टे ।

दत्तं यदुपकाराय द्वयोरप्युपजायते ।
नातुरापथ्यतुल्यं तु तदेतद्विधिवन्मतम् ॥१२४॥

दत्तं वितीर्णम् । यदन्नादि । उपकारायानुग्रहाय । द्वयोरपि दायकग्राहकयोरुपजायते न पुनरेकस्यैवेत्यपिशब्दार्थः । व्यतिरेकमाह । न नैव । आतुरापथ्यतुल्यं तु ज्वरादिरोगविधुरस्य घृतादिदानसदृशं पुनः । यन्मुसलहलादि तद्दायकग्राहकयोरपकारि । एतद्दत्तं विधिवन्मतमभीष्टम् ॥

अथ दानमेव स्तुवन्नाह ।

धर्मस्यादिपदं दानं दानं दारिद्र्यनाशनम् ।
जनप्रियकरं दानं दानं कीर्त्यादिवर्धनम् ॥१२५॥

धर्मस्य श्रेयोरूपस्य । आदिपदं प्रथमस्थानम् । दानमुक्तलक्षणम् । दानं दारिद्र्यनाशनं, इहपरभवयोर्लाभान्तरायकर्मोपघातेन विशिष्टलाभसंभवाद्दौर्गत्यापोहकारि । जनप्रियकरं लोकसंतोषहेतुर्दानम् । दानं कीर्त्यादिवर्धनं कीर्तिः स्वचित्तसंतोषजनसौभाग्यादिवृद्धिहेतुः । यदत्र पुनःपुनर्दानशब्दोच्चारणं तदत्यन्तादरणीयताख्यापनार्थमिति ॥

अथ सदाचारमाह ।

लोकापवादभीरुत्वं दीनाभ्युद्धरणादरः ।
कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥१२६॥

लोकापवादभीरुत्वं यतः कुतोऽपि लोकापवादान्मरणान्निर्विशिष्यमाणाद्भीतभावः । दीनाभ्युद्धरणादर उपलक्षणत्वाद्दीनानाथोपकारप्रयत्नः । कृतज्ञता परकृतोपकारपरिज्ञानम् । सुदाक्षिण्यं गम्भीरधीरचेतसो निर्मत्सरस्य च प्रकृत्यैव परकृत्याभियोगपरता । किमित्याह "सदाचारः" प्रागुपन्यस्यः "प्रकीर्तितः" प्रज्ञप्तः ॥ तथा ।

सर्वत्र निन्दासंत्यागो वर्णवादश्च साधुषु ।

आपद्यदैन्यमत्यन्तं तद्वत्संपदि नम्रता ॥ १२७ ॥

सर्वत्र जघन्यमध्यमोत्तमजनेषु निन्दासंत्यागः परिवादापनोदः। वर्णवादश्च प्रशंसारूपः साधुषु सदाचारेषु जनेषु। आपदि व्यसने । अदैन्यमदीनभावः । अत्यन्तमतीव। तद्वदापद्यदैन्यवत् । संपदि विभवसमागमे नम्रता औचित्येन नमनशीलता ॥

तथा ।

प्रस्तावे मितभाषित्वमविसंवादनं तथा ।
प्रतिपन्नक्रिया चेति कुलधर्मानुपालनम् ॥१२८॥

प्रस्तावे भाषणावसर उपलब्धे मितभाषित्वं मितहितभाषणशीलता अविसंवादनं विसंवादवतः स्ववचनस्याकरणम् । तथा प्रतिपन्नक्रिया चेति प्रतिपन्नस्य व्रतनियमादेः क्रियानिर्वाहणं, इति पदसमाप्तौ । कुलधर्मानुपालनमविरुद्धस्वकुलाचारानुवर्तनम् ॥

असद्व्ययपरित्यागः स्थाने चैतत्क्रिया सदा ।
प्रधानकार्ये निर्बन्धः प्रमादस्य विवर्जनम् ॥१२९॥

असद्व्ययपरित्यागोऽसतः पुरुषार्थानुपयोगित्वेनासुंदरस्य व्ययस्य वित्तवियोगरूपस्य परित्यागः । स्थाने च स्थान एव देवपूजनादौ । एतत्क्रिया व्ययक्रिया । सदा सर्वकालम् । प्रधानकार्ये विशिष्टफलदायिनि प्रयोजने । निर्बन्ध आग्रहः । प्रमादस्य मद्यपानादिरूपस्य । विवर्जनमुज्झनम् ॥

लोकाचारानुवृत्तिश्च सर्वत्रौचित्यपालनम् ।
प्रवृत्तिर्गर्हितेनेति प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ १३० ॥

लोकाचारानुवृत्तिश्च बहुजनरूढाविरोधिलोकव्यवहारानुपालनरूपा । सर्वत्र स्वपक्षे परपक्षे चौचित्यपालनं समुचिताचाररूपम् । प्रवृत्तिर्गर्हिते कुत्सिते कुलदूषणादौ । न

नैव । इति प्राग्वत् । प्राणैरुच्छ्वासरूपैः । कण्ठगतैरपि गलस्थानप्राप्तैः किं पुनः स्वभावस्थैरित्यपिशब्दार्थः ॥

अथ तपः प्राह ।

तपोऽपि च यथाशक्ति कर्तव्यं पापतापनम् ।
तच्च चान्द्रायणं कृच्छ्रं मृत्युघ्नं पापसूदनम् ॥१३१॥

तपोऽपि च किं पुनः प्रागुक्तमनुष्ठानम् । यथाशक्ति यस्य यावती शक्तिस्तया कर्तव्यं विधेयम् । कीदृशमित्याह "पापतापनं" स्मृत्यादिप्रसिद्धं तथाविधापराधवशसमुत्पन्नाशुभकर्मतापकारि । "तच्च" तत्पुनः " चान्द्रायणं कृच्छ्रं मृत्युघ्नं पापसूदनं " इति चतुःप्रकारम् ॥

इदमेव श्लोकचतुष्टयेन व्याचष्टे ।

एकैकं वर्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च हापयेत् ।
भुञ्जीत नामावास्यायामेष चान्द्रायणो विधिः१३२

एकैकं न तु द्व्यादिरूपम् । वर्धयेद्वृद्धिमानयेत् । ग्रासं कवलमन्नस्य शुक्ले शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथेरारभ्य यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । तथा कृष्णे च कृष्णपक्षे पुनश्चतुर्दश्यादौ कृत्वा । हापयेद्धीनं कुर्यादेकैकं ग्रासमेकं यावत् अमावास्यां । ततो भुञ्जीत नामावास्यायां तस्यां सकलकवलक्षयात् । एष उक्तरूपश्चान्द्रायणश्चन्द्रेण वृद्धिभाजा क्षयभाजा च सहेयते गम्यते यत्तच्चान्द्रायणं तस्यायमिति चान्द्रायणो विधिः करणप्रकार इति । एतच्च चान्द्रायणं लौकिकशास्त्रोक्तं प्रथमधार्मिकयोग्यतया चेहोपन्यस्तं, लोकोत्तरं त्वित्थमन्यथा च शास्त्रान्तरादवसेयमिति ॥

संतापनादिभेदेन कृच्छ्रमुक्तमनेकधा ।
अकृच्छ्रादतिकृच्छ्रेषु हन्त संतारणं परम् ॥१३३॥

इह कृच्छ्रमनेकधा यथा संतापनकृच्छ्रं पादकृच्छ्रं संपूर्णकृच्छ्रमित्यादि । तत्र संतापनकृच्छ्रम् ।

त्र्यहमुष्णं पिबेदम्बु त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ॥
तथा ।
एकभक्तेन भुक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रं विधीयते ॥

संपूर्णकृच्छ्रं पुनरेतदेव चतुर्गुणमिति ॥ ततः संतापनं संतापनकृच्छ्रमादौ यस्य स तथा । स चासौ भेदश्च विशेषस्तेन कृच्छ्रनामकमुक्तमनेकधानेकप्रकारं तपः शास्त्रेषु । कीदृशमित्याह "अकृच्छ्रात्" अकृच्छ्रेण "अतिकृच्छ्रेषु" नरकादिपातफलेष्वपराधेषु विषये । "हन्त" इति प्रत्यवधारणे । "संतारणं" संतरणहेतुः "परं" प्रकृष्टं प्राणिनामिति ॥

मासोपवासमित्याहुर्मृत्युघ्नं तु तपोधनाः ।
मृत्युंजयजपोपेतं परिशुद्धं विधानतः ॥ १३४ ॥

मासं यावदुपवासो यत्र तत्तथा । इत्येतत् । आहुरुक्तवन्तः । मृत्युघ्नं तु मृत्युघ्ननामकं पुनस्तपः । तपोधनास्तपःप्रधाना मुनयः । मृत्युंजयजपोपेतं पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारादिरूपं मृत्युंजयसंज्ञमन्त्रस्मरणसमन्वितम् । परिशुद्धमिह लोकाशंसादिपरिहारेण । विधानतः कषायनिरोधब्रह्मचर्यदेवपूजादिरूपाद्विधानात् ॥

पापसूदनमप्येवं तत्तत्पापाद्यपेक्षया ।
चित्रमन्त्रजपप्रायं प्रत्यापत्तिविशोषितम्॥१३५॥

पापसूदनमपि किं पुनर्मृत्युघ्नमित्यपिशब्दार्थः । एवं परिशुद्धं विधानतश्च ज्ञेयम् । कथमित्याह "तत्तत्पापाद्यपेक्षया" तत्तच्चित्ररूपं यत्पापं साधुद्रोहादि । आदिशब्दाज्ज्ञानावरणाद्यष्टविधं कर्मापेक्ष्येति । तत्र

महुराए जउणराया जउणावङ्के य डण्डमणगारे ।
वहणं च कालकरणं सव्वागमणं च पव्वज्ज ॥ इति ॥

अत्र कथानके डण्डानगारहन्तुर्यमुनराजस्य तत्पापशुद्ध्यर्थमङ्गीकृतप्रव्रज्यस्य साधुवधस्मरणे तद्दिनप्रतिपन्नाभोजनाभिग्रहस्य षण्मासान्यावज्जातव्रतपर्यायस्य सम्यक्संपन्नाराधनस्य किल न क्वचिद्दिनभोजनमजनीति तत्तत्पापापेक्षया पापसूदनमिति । कर्मसूदनतपस्तु प्रतिकर्मेत्थमाचरितं दृश्यते । उपवासैकाशनैकसिक्थैकस्थानकैकदन्तिनिर्विकृतिकाचाम्लाष्टकबलानि । कीदृशमेतदित्याह "चित्रमन्त्रजपप्रायं" चित्रो नानाविधः "ओं ह्रीं असि आ उसा नमः" इत्यादिमन्त्रस्मरणरूपो जपः प्रायो बहुलो यत्र तत्तथा । प्रत्यापत्तिविशोधितं प्रत्यापत्तिस्तत्तदपराधस्थानान्महता संवेगेन प्रतिक्रांतिस्तया विशोधितं विशुद्धिमानीतम् ॥

अथ मुक्त्यद्वेषमभिधित्सुराह ।

कृत्स्नकर्मक्षयान्मुक्तिर्भोगसंक्लेशवर्जिता ।
भवाभिनन्दिनामस्यां द्वेषोऽज्ञाननिबन्धनः॥१३६॥

कृत्स्नकर्मक्षयान्निखिलमलप्रलयान्मुक्तिर्निर्वृत्तिः संजायते । कीदृशीत्याह "भोगसंक्लेशवर्जिता" इन्द्रियार्थाभिष्वङ्गरूपदुःखविकला । ततो भवाभिनन्दिनामत्यन्तासारमपि संसारं प्रति बहुमानवतां जन्तूनाम् । अस्यां मुक्तौ सर्वाङ्गसुखानिभूतायां केषांचिद्यो द्वेषो मत्सरः सोऽज्ञाननिबन्धनो मुक्तिस्वरूपापरिज्ञाननिमित्तः । न हि स्वभावसुन्दरे वस्तुनि तथैव च ज्ञाते कश्चिद्विपश्चिद्द्वेषं प्रतिपद्यत इति ॥

न च वक्तव्यं "असौ द्वेषोऽसंभाव्यः" इत्याशंक्याह ।

श्रूयन्ते चैतदालापा लोके तावदशोभनाः ।
शास्त्रेष्वपि हि मूढानामश्रोतव्याः सदा सताम्१३७

श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते । चकारः पूर्वोक्तभवनार्थः । एतदालापा मुक्तिद्वेषवचनानि । लोके सव्यवहारार्हे जने । तावच्छब्दः क्रमार्थः । अशोभना अश्रेयोरूपाः । तथा च पठन्ति ।

जइ तत्थ नत्थि सीमंतिणीओ मणहरपियंगुवन्नाओ ।
ता रे सिद्धन्तियबन्धनं खु मोख्को न सो मोख्को ॥

तथा शास्त्रेष्वपि हि तथाविधस्मृतिपुराणरूपेषु किं पुनर्लोक इत्यपिहीतिशब्दार्थः । मूढानां तत्त्वं प्रति व्यामोहवतां शास्त्रकृताम् । कीदृशा इत्याह "अश्रोतव्याः" श्रोतुमनर्हाः । सदा सर्वकालम् । सतां शिष्टानाम् ॥

एतदेव दर्शयति ।

वरं वृन्दावने रम्ये क्रोष्टुत्वमभिवाञ्छितम् ।
न त्वेवाविषयो मोक्षः कदाचिदपि गौतम ॥१३८॥

वरं प्रधानम् । वृन्दावने यमुनानदीतटवर्तिनि मथुरोपवनविशेषे । रम्ये रमणीये । क्रोष्टुत्वं शृगालत्वम् । अभिवाञ्छितमभिलषितम् । न त्वेव नैव पुनः । अविषयः कयाचित्क्रियया सावयितुमयोग्यः । मोक्षोऽपवर्गः । कदाचिदपि क्वाप्यवस्थाविशेषे वाञ्छितः । "गौतम" इति गालवेन निजशिष्यविशेषस्यामन्त्रणं कृतमिति ॥

महामोहाभिभूतानामेवं द्वेषोऽत्र जायते ।
अकल्याणवतां पुंसां तथा संसारवर्धनः ॥१३९॥

महामोहाभिभूतानामतिनिबिडमिथ्यात्वादिमोहनीयविपाकविसंस्थुलानाम् । एवमुक्तप्रकारेण । द्वेषोऽत्र मुक्तौ जायते । अकल्याणवतां संमुखीभूतातिप्रभूताशुभानां पुंसाम् । तथा संसारवर्धनः । तथा तत्प्रकारस्यानन्तानन्तकालप्रमितस्य संसारस्य वर्धनो वृद्धिहेतुः ॥

विपर्यये गुणमाह ।

नास्ति येषामयं तत्र तेऽपि धन्याः प्रकीर्तिताः ।
भवबीजपरित्यागात्तथा कल्याणभागिनः ॥१४०॥

न नैव । अस्ति विद्यते । येषां भव्यविशेषाणाम् । अयं

द्वेषः । तत्र मुक्तौ । तेऽपि किं पुनस्तत्रानुरागभाज इत्यपिशब्दार्थः । धन्या धर्मधनलब्धारः प्रकीर्तिताः । पुनरपि कीदृशा इत्याह "भवबीजपरित्यागात्" मनाक् स्वगतसंसारयोग्यतापरिहाणेः सकाशात् "तथा" तेन प्रकारेण चरमपुद्गलपरिवर्तव्यवधानादिना "कल्याणभाजिनः" तीर्थकरादिपदप्राप्तिद्वारेण शिवशर्मभाज इति ॥

किं च ।

सज्ज्ञानादिश्च यो मुक्तेरुपायः समुदाहृतः ।
मलनायैव तत्रापि न चेष्टैषां प्रवर्तते ॥ १४१ ॥

सज्ज्ञानादिश्च सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः पुनः । यो मुक्तेर्निर्वृत्तेरुपायः पन्था समुदाहृतस्तीर्थकरैः प्रज्ञप्तः, तस्य मलनायैव विनाशनिमित्तमेव किं तु कदाचिदाराधनार्थमपि । तत्रापि तस्मिन्नपि मुक्त्यद्वेषे सति किं पुनस्तदनुराग इत्यपिशब्दार्थः । न नैव । चेष्टा मनोवाक्कायप्रवृत्तिरूपा । एषां मुक्त्यद्वेषवतां जन्तूनाम् । प्रवर्तते समस्ति ॥

अथ मुक्त्युपायस्यैवामलनादृष्टान्तान्मलनायाः फलमाह ।

स्वाराधनाद्यथैतस्य फलमुक्तमनुत्तरम् ।
मलनायास्त्वनर्थोऽपि महानेव तथैव हि ॥१४२॥

स्वाराधनाद्विधिवदनुवर्तनात् । यथा येन प्रकारेण । एतस्य मुक्त्युपायस्य । फलं कार्यमुक्तमनुत्तरं सर्वफलातिशायि । मलनायास्तु मलनायाः सकाशात्पुनः मुक्त्युपायस्यैवानर्थोऽपि किं पुनराराधनातोऽनुत्तरं फलमित्यपिशब्दार्थः । महानेव नरकादिपातरूपः । तथैव हि स्वाराधनाफलप्रकारेणैव ॥

एतदेव भावयति ।

उत्तुङ्गारोहणात्पातो विषान्नात्तृप्तिरेव च ।
अनर्थाय यथात्यन्तं मलनापि तथेक्ष्यताम् ॥१४३॥

उत्तुङ्गारोहणात्पर्वतशिखराद्यध्यासनात् । पातोऽधस्तात्पतनम् । विषान्नाद्विषमिश्रभोजनात्तृप्तिरेव च तृप्तिश्चानर्थायाकल्याणाय । यथा येन प्रकारेणात्यन्तं मलनापि मुक्त्युपायस्य तथेक्ष्यतामवलोक्यतामिति ॥

एतदेव समर्थयमान आह ।

अत एव च शस्त्राग्निव्यालदुर्ग्रहसन्निभः ।
श्रामण्यदुर्ग्रहोऽस्वन्तः शास्त्र उक्तो महात्मभिः॥१४४

अत एव मुक्त्युपायमलनस्यानर्थहेतुत्वादेव हेतोः । चकारः पूर्वोक्तभावनार्थः । शस्त्राग्निव्यालदुर्ग्रहसन्निभः शस्त्रस्य क्षुरिकादेरग्नेः प्रतीतरूपस्य व्यालस्य च दुष्टश्वापदभुजगलक्षणस्य यो दुर्ग्रहो दुर्गृहीतत्वं तेन सन्निभः सदृशः । क इत्याह । "श्रामण्यदुर्ग्रहः" असम्यक्तदङ्गीकारः "अस्वन्तः" असुन्दरपरिणामः "शास्त्रे" योगस्वरूपनिरूपके ग्रन्थे "उक्तः" निरूपितः "महात्मभिः" पूर्वमुनिभिः । तथा च पठन्ति ।

जह चेव उ मोक्खफला आणा आराहिया जिणिन्दाणं ।
संसारदुक्खफलया तह चेव विराहिया नवरं ॥

ननु दुर्गृहीतादपि श्रामण्यात्सुरलोकलाभो भवति, अतः कथमस्यास्वन्ततेत्याशंक्याह "ग्रैवेयक" इत्यादि ।

ग्रैवेयकाप्तिरप्येवं नातः श्लाघ्या सुनीतितः ।
यथाऽन्यायार्जिता संपद्विपाकविरसत्वतः॥१४५॥

ग्रैवेयकाप्तिरपि शुद्धसमाचारवत्सु साधुषु चक्रवर्त्यादिभिः परपुरुषैः पूज्यमानेषु दृष्टेषु संपन्नतत्पूजास्पृहाणां तथाविधान्यकारणवतां च केषांचिद्व्यापन्नदर्शनानामपि प्राणिनां या नवमग्रैवेयकप्राप्तिः किं पुनः शेषसुरस्थानाप्तिरित्यपिशब्दार्थः । एवमस्वन्तत्वेन । न नैव । अतो दुर्गृहीतश्रामण्यात् । श्लाघ्या प्रशंसनीया । सुनीतितः परिणामविम-

र्शकविचारात् । अत्र दृष्टान्तमाह "यथान्यायार्जिता" चौर्यद्यूतरमणस्वामिद्रोहादिनान्यायेन लब्धा "संपत्" विभूतिर्न श्लाघ्या । कुत इत्याह । "विपाकविरसत्वतः" परिणतिविरसभावात् । ते हि ग्रैवेयकेभ्यश्च्युता निर्वाणबीजस्यैकान्तेनासत्त्वेनेहोदीर्णदुर्निवारमिथ्यात्वादिमोहाः, अत एव सर्वेष्वप्यकार्येष्वस्खलितप्रवृत्तयो नरकादिपातहेतुमुपार्ज्य पापप्राग्भारं पश्चादधस्तान्नरकभाजो भवन्तीति ॥

अथ व्यापन्नदर्शनानामप्यखण्डद्रव्यश्रामाण्यपरिपालनातोया नवमग्रैवेयकप्राप्तिः, तत्रापि मुक्त्यद्वेष एव कारणमित्यभिधातुकामः प्राह ।

अनेनापि प्रकारेण द्वेषाभावोऽत्र तत्त्वतः ।
हितस्तु यत्तदेतेऽपि तथाकल्याणभागिनः॥१४६॥

अनेनापि प्रकारेण लब्धिपूजाद्यर्थत्वरूपेण किं पुनरितरथेत्यपिशब्दार्थः । द्वेषाभावो मुक्त्यमत्सरः । अत्र द्रव्यश्रामण्ये । तत्त्वत ऐदंपर्यात् । हितस्तु हितः पुनर्न तु द्रव्यक्रियैव । यद्यस्मात्कारणात् । तत्तस्मात् । एतेऽपि द्रव्यश्रामण्यभाजः किं पुनस्तदन्य इत्यपिशब्दार्थः । तथाकल्याणभागिनः ग्रैवेयकाद्युत्पत्तिरूपश्रेयःस्थानभाजनमिति ॥

अथ प्रस्तुतमेवाधिकृत्याह ।

येषामेव न मुक्त्यादौ द्वेषो गुर्वादिपूजनम् ।
त एव चारु कुर्वन्ति नान्ये तद्गुरुदोषतः॥१४७॥

एषां भव्यविशेषाणाम् । एवं चरमपुद्गलावर्तवर्तित्वेन । न नैव । मुक्त्यादौ मुक्तौ मुक्त्युपाये मुक्तिपथप्रस्थितेषु भाजनेषु । द्वेषो मत्सरः । गुर्वादिपूजनं योगपूर्वसेवास्वभावम् । त एव मुक्त्याद्यद्वेषिणः । चारु विधिसमन्वितं कुर्वन्ति । व्यवच्छेद्यमाह "नान्ये" मुक्त्यादिद्वेषिणः । कुत इत्याह "तद्गुरुदोषतः" समुक्त्यादिद्वेषलक्षणे गुरुर्महान्यो दोषस्तस्मात् ॥

एतदेव भावयति ।

सच्चेष्टितमपि स्तोकं गुरुदोषवतो न तत् ।
भौतहन्तुर्यथान्यत्र पादस्पर्शनिषेधनम् ॥१४८॥

सच्चेष्टितमपि सुन्दरमपि चेष्टितमनुष्ठानम् । स्तोकमल्पम् । गुरुदोषवतः सच्चेष्टितापेक्षया बृहदपराधसमन्वितस्य । न नैव । तत्सच्चेष्टितं वर्तते । दृष्टान्तमाह । भौतहन्तुर्भौतानां भस्मवृत्तिनां हन्तुर्घातकस्य । "यथा" इति दृष्टान्तार्थः । अन्यत्र सच्चेष्टिते कर्तव्ये । पादस्पर्शननिषेधनं पादस्पर्शस्य चरणसंघट्टनरूपस्य निषेधनं हन्तव्यान् भौतान्प्रतीत्येति । तथाहि । किल कस्यचिच्छबरस्य कुतोऽपि प्रस्तावात्तपोधनानां पादेन स्पर्शनं महतेऽनर्थाय संपद्यत इति । श्रुतधर्मशास्त्रस्य कदाचिन्मयूरपिच्छैः प्रयोजनमजायत। यदासौ निपुणमन्यत्रान्वेषमाणो न लेभे, तदा श्रुतमनेन यथा भौतसाधुसमीपे तानि सन्ति। ययाचिरे च तानि तेभ्यः परं न किंचिल्लेभे । ततोऽसौ शस्त्रव्यापारपूर्वकं तान्निगृह्य जग्राह तानि पादेन स्पर्शं च परिहृतवान् । यथास्य पादस्पर्शपरिहारो गुणोऽपि शस्त्रव्यापारेणोपहतत्वान्न गुणः किंतु दोषः, एवं मुक्तिद्वेषिणां गुरुदेवादिपूजनं योजनीयमिति ॥

एतदेवाह ।

गुर्वादिपूजनान्नेह तथा गुण उदाहृतः ।
मुक्त्यद्वेषाद्यथात्यन्तं महापायनिवृत्तितः ॥१४९॥

गुर्वादिपूजनादुक्तरूपात्सकाशात् । न नैव । इह पूर्वसेवायाम् । तथा गुणः पूजकोपकारः । उदाहृतो मतिमद्भिः । मुक्त्यद्वेषाद्गुर्वादिपूजाभावेऽपि यथात्यन्तमतीव गुणो महापायनिवृत्तितो महापायस्य संसारनामकस्याव्यापारकारणान्निवृत्तेः ॥

अत एवाह ।

भवाभिष्वङ्गभावेन तथा नाभोगयोगतः ।
साध्वनुष्ठानमेवाहुर्नैतान्भेदान्विपश्चितः ॥१५०॥

भवाभिष्वङ्गभावेन भवप्रतिबन्धसत्तया द्वयोरनुष्ठानयोः । "तथा" इति हेत्वन्तरसमुच्चये । अनाभोगयोगतः संमूर्छनजप्रवृत्तितुल्यतयाभोगविरहादेकत्रानुष्ठाने । किमित्याह "साध्वनुष्ठानमेव" परिपूर्णयत्यनुष्ठानमपि सदा । आहुर्ब्रुवते । न नैव । साध्वनुष्ठानतयेति गम्यते । कानित्याह "एतान्" वक्ष्यमाणान् "भेदान्" अनुष्ठानविशेषांस्त्रीन्विषादीन् "विपश्चितः" विद्वांसः, एकान्तेनैव द्रव्यानुष्ठानत्वात्तेषामिति ॥

अमुमेवार्थं भावयन्नाह ।

इहामुत्रफलापेक्षा भवाभिष्वङ्ग उच्यते ।
तथानध्यवसायस्तु स्यादनाभोग इत्यपि ॥१५१॥

इह मनुष्यभवे, अमुत्र स्वर्गादौ फलापेक्षा इह कीर्त्यादेरमुत्र च सुरविभूत्यादेः फलस्यापेक्षा स्पृहारूपा । किमित्याह "भवाभिष्वङ्ग" उक्तरूपः "उच्यते" निगद्यत इति । "तथा" इति समुच्चये । अनध्यवसायस्तु विधीयमानानुष्ठानोचिताध्यवसायाभावः पुनः । स्याद्भवेत् । अनाभोगो यः प्रागुक्तः । इत्यपि एष एवेति ॥

ततः किमित्याह ।

एतद्युक्तमनुष्ठानमन्यावर्तेषु तद्ध्रुवम् ।
चरमे त्वन्यथा ज्ञेयं सहजाल्पमलत्वतः ॥१५२॥

एतद्युक्तं भवाभिष्वङ्गानाभोगसंगतमनुष्ठानं गुरुदेवादिपूजनरूपम् । अन्यावर्तेषु चरमावर्तविलक्षणेषु तत्पूर्वसेवारूपतयोपन्यस्तम् । ध्रुवं निश्चितम् । चरमे तु चरमे पुनः परावर्ते । अन्यथान्यप्रकारं ज्ञेयम् । कुत इत्याह "सहजा-

ल्पमलत्वतः” स्वाभाविककर्मबन्धयोग्यतालक्षणमलतुच्छभावात् ॥

ततोऽपि किमित्याह ।

एकमेव ह्यनुष्ठानं कर्तृभेदेन भिद्यते ।
सरुजेतरभेदेन भोजनादिगतं यथा ॥ १५३ ॥

एकमेव ह्येकाकारमेव । अनुष्ठानं देवतापूजनादि । कर्तृभेदेन चरमाचरमावर्तवर्तितया कारकजन्तुनानात्वेन । भिद्यते विशिष्यते । दृष्टान्तमाह “सरुजेतरभेदेन” सरोगनीरोगभोक्तृभेदेन “भोजनादिगतं” भोजनपानशयनासनादिगतं “यथा” येन प्रकारेण । एकस्य रोगवृद्धिहेतुत्वादन्यस्य च बलोपचयार्थत्वादिति ॥

एतदेव दृढयन्नाह ।

इत्थं चैतद्यतः प्रोक्तं सामान्येनैव पञ्चधा ।
विषादिकमनुष्ठानं विचारेऽत्रैव योगिभिः ॥१५४॥

इत्थमिदंप्रकारम् । चकारः पूर्वोक्तभावनार्थः । एतदनुष्ठानभेदलक्षणं वस्तु । यतो यस्मात् । प्रोक्तम् । सामान्येनैव न तु चरमाचरमावर्तभेदमपेक्ष्य । पञ्चधा पञ्चभिः प्रकारैः विषादिकं विषगरादिभेदमनुष्ठानं प्रस्तुतमेव । विचारे पर्यालोचने । अत्रैवास्मिन्नेव योगमते । योगिभिः पतञ्जलिप्रभृतिभिः ।

इदमेव दर्शयति ।

विषं गरोऽननुष्ठानं तद्धेतुरमृतं परम् ।
गुर्वादिपूजानुष्ठानमपेक्षादिविधानतः ॥ १५५ ॥

विषं स्थावरजङ्गमभेदभिन्नम् । ततो विषमिव विषयेदम् । एवं गरोऽपि योजनीयः । परं गरः कुद्रव्यसंयोगजो विषविशेषः । अननुष्ठानमनुष्ठानाभासम् । तथा तद्धेतुरनुष्ठानहेतुरमृतमिवामृतममरणहेतुत्वात् । परं प्रकृष्टं गुर्वा-

दिपूजानुष्ठानम् । प्रकृतमेव वर्तते । कुत इत्याह “अपेक्षादिविधानतः” अपेक्षाया इहलोकपरलोकफलस्पृहानुरूपाया आदिशब्दादनाभोगादेश्च यद्विधानं विशेषस्तस्मात् ॥

विषादित्वमेव भावयन्नाह ।

विषं लब्ध्याद्यपेक्षात इदं सच्चित्तमारणात् ।
महतोऽल्पार्थनाज्ज्ञेयं लघुत्वापादनात्तथा ॥१५६॥

विषं लब्ध्याद्यपेक्षातो लब्धिकीर्त्यादिस्पृहालक्षणायाः सकाशादिदमनुष्ठानं वर्तते । कुत इत्याह “सच्चित्तमारणात्” परिशुद्धान्तःकरणपरिणामविनाशनात् । महतोऽनुष्ठानस्य । अल्पार्थनादतितुच्छलब्ध्यादिस्पृहणात्सकाशात् । यल्लघुत्वापादनं लघुभावाधानं तस्मात् । “तथा” इति हेत्वन्तरभावनार्थः । ज्ञेयमिदं विषमिति ॥

दिव्यभोगाभिलाषेण गरमाहुर्मनीषिणः ।
एतद्विहितनीत्यैव कालान्तरनिपातनात् ॥१५७॥

दिव्यभोगाभिलाषेणैहिकभोगनिःस्पृहस्य स्वर्गस्थानभवभोगाभिष्वङ्गरूपेण । गरमनुष्ठानम् । आहुर्मनीषिणो मतिमन्तः । एतद्देवादिपूजाद्यनुष्ठानम् । विहितनीत्यैव सच्चित्तमारणादिरूपयैव, परं कालान्तरनिपातनात्कालान्तरे भवान्तरेऽनर्थसंपादनादात्मनः किल विषं सद्य एव विनाशहेतुर्गरश्च कालान्तरेणेत्येवमुपन्यस्तमिति ॥

अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते ।
संप्रमुग्धं मनोऽस्येति ततश्चैतद्यथोदितम् ॥१५८॥

अनाभोगवतश्चेहलोकपरलोकयोरपि संमूर्छनजतुल्यप्रवृत्तितया क्वचिदप्रणिहितमनसः पुनः पुंसः । एतद्गुरुदेवपूजाद्यनुष्ठानं तथाविधसमुदयादिवशाद्विधीयमानमपि । अननुष्ठानमुच्यत अननुष्ठानमेव न भवतीत्यर्थः । कुत एतदित्याह “संप्रमुग्धं” “सं” इति सर्वतः प्रकर्षेण मुग्धं सन्नि-

पातोपहतस्येव मोहमनध्यवसायमात्ररूपमापन्नं "मनः" अन्तःकरणं "अस्य" अनाभोगवतः । इतिः पादपरिसमाप्तौ । यत एवं ततश्च मनःसंप्रमोहादेव हेतोः । एतत्प्रागुक्तम् । यथोदितं यथा निरूपितं तथैवेति ॥

एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।
सदनुष्ठानभावस्य शुभभावांशयोगतः ॥ १५९ ॥

एतद्रागात्सदनुष्ठानमिव भावबहुमानात् । इदमादिधार्मिककालभावि देवपूजाद्यनुष्ठानं क्रियमाणम् । हेतुः कारणम् । श्रेष्ठोऽवन्ध्यो वर्तते । एतद्योगविदो विदुर्जानते । कस्य हेतुरित्याह "सदनुष्ठानभावस्य" तात्त्विकदेवपूजाद्याचारपरिणामस्य । कुत इत्याह "शुभभावांशयोगतः" मुक्त्यद्वेषेण मनाग्मुक्त्यनुरागेण वा शुभभावलेशसंगमात् ।

जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः ।
संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥ १६० ॥

जिनोदितं जिननिरूपितम् । इति तु अनेनैवाभिप्रायेण विधीयमानम् । आहुर्ब्रुवते । भावसारं शुद्धश्रद्धाप्रधानम् । अदोऽनुष्ठानम् । पुनः । तथा । संवेगगर्भमन्तःप्रवेशितनिर्वाणाभिलाषम् । अत्यन्तमतीव । अमृतममरणहेतुत्वादमृतसंज्ञम् । मुनिपुङ्गवा गौतमादिमहामुनय इति ॥

अथ प्रस्तुतमेवाधिकृत्याह ।

एवं च कर्तृभेदेन चरमेऽन्यादृशं स्थितम् ।
पुद्गलानां परावर्ते गुरुदेवादिपूजनम् ॥ १६१ ॥

एवं चास्मिंश्चानुष्ठानपञ्चविधत्वे स्थिते सति । कर्तृभेदेनानुष्ठातृविशेषेण । चरमेऽपश्चिमे । अन्यादृशं मुक्त्यद्वेषादेः पूर्वपरावर्तकालभाविनो देवादिपूजनाद्विलक्षणम् । स्थितं प्रतिष्ठितम् । पुद्गलानां परावर्ते गुरुदेवादिपूजनमुक्तरूपमेवेति ॥

एतदेव समर्थयते ।

यतो विशिष्टः कर्तायं तदन्येभ्यो नियोगतः ।
तद्योगयोग्यताभेदादिति सम्यग्विचिन्त्यताम्१६२

यतः यस्मात्कारणात् । विशिष्टो विलक्षणः । कर्ता देवपूजनादीनाम् । अयं चरमावर्तवर्ती जन्तुः । तदन्येभ्यः प्राच्यपरावर्तवर्तिभ्यः कर्तृभ्यः । नियोगतो नियमेन । कुत इत्याह "तद्योगयोग्यताभेदात्" स चासौ योगयोग्यताया योगनिमित्तभावस्य भेदो विशेषस्तस्मात् । इति एवम् । सम्यग्विचिन्त्यतां विमृश्यतामिति । पूर्वं ह्येकान्तेन योगायोग्यस्यैव देवादिपूजनमासीच्चरमावर्ते तु समुल्लसितयोगयोग्यभावस्येति चरमावर्तदेवादिपूजनस्यान्यावर्तदेवादिपूजनादन्यादृशत्वमिति ॥

एतेषु च यच्चरमावर्ते स्यात्तदाह ।

चतुर्थमेतत्प्रायेण ज्ञेयमस्य महात्मनः ।
सहजाल्पमलत्वं तु युक्तिरत्र पुरोदिता ॥ १६३ ॥

चतुर्थं तुरीयम् । एतदनुष्ठानं तद्धेतुनामकम् । प्रायेण बाहुल्येन । ज्ञेयमस्य चरमावर्तभाज आदिधार्मिकस्य । महात्मनः प्रशस्तभावस्यानाभोगादिभ्यः कदाचिदन्यथापि स्यादिदमिति प्रायोग्रहणम् । एतदपि कुतः । यतः सहजाल्पमलत्वं तु सहजो जीवसमानकालभावित्वेनाल्पस्तुच्छो मलो वक्ष्यमाणरूपो यस्य स तथा, तद्भावस्तत्त्वं पुनः । युक्तिर्हेतुः । अत्रास्मिन्नर्थे । पुरोदिता प्रागुपन्यस्तेति ॥

अथ मलमेवाधिकृत्याह ।

सहजं तु मलं विद्यात्कर्मसंबन्धयोग्यताम् ।
आत्मनोऽनादिमत्त्वेऽपि नायमेनां विना यतः १६४

सहजं तु पुनर्मलं विद्याज्जानीयात् । कामित्याह "कर्मसंबन्धयोग्यतां" ज्ञानावरणादिकर्मसंश्लेषनिमित्तभावम् । कस्येत्याह "आत्मनः" जीवस्य । कुत इत्याह "अनादिमत्त्वेऽपि" बन्धस्य "न" नैव "अयं" बन्धः "एनां" योग्यतां जीवस्य "विना" अन्तरेण "यतः" यस्मात्कारणात् । किलानादिमान् भावो गमनादिर्न कंचन हेतुं स्वस्वभावलाभेऽपेक्षते, बन्धस्तु प्रवाहापेक्षयैवानादिमान् । ततो न जीवयोग्यतामन्तरेणैष उपपद्यते, अन्यथानेकदोषप्रसङ्गात् ॥

एतदेव दर्शयति ।

अनादिमानपि ह्येष बन्धत्वं नातिवर्तते ।
योग्यतामन्तरेणापि भावेऽस्यातिप्रसङ्गता॥१६५॥

अनादिमानपि हि आदिभूतबन्धकालविकलोऽपि प्रवाहापेक्षया किं पुनर्युक्तिमपेक्ष्यादिमानित्यपिहिशब्दार्थः । एष बन्धः । बन्धत्वं जीवेन गृह्यमाणकार्मणवर्गणापुद्गलरूपतया कृतकत्वम् । नातिवर्ततेऽतिक्रामति । ततो यो यो बन्धः स स बध्यमानयोग्यतामपेक्षते, यथा वस्त्रकम्बलादीनां मञ्जिष्ठालाक्षादिरागरूपः, बन्धश्च जीवस्य कर्मणा संयोगः, तस्मादवश्यं तयोर्योग्यतामपेक्षत इति । अत्रैव विपक्षे बाधामाह । योग्यतां योग्यकषायपरिणतिरूपाम् अन्तरेणापि विना किं पुनः प्राच्यप्राच्यतरादिबन्धमित्यपिशब्दार्थः । भावे सत्तायामस्य बन्धस्याभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गतातिव्याप्तेः सत्त्वमिति ॥

इदमेव भावयति ।

एवं चानादिमान्मुक्तो योग्यताविकलोऽपि हि ।
बध्येत कर्मणा न्यायात्तदन्यामुक्तवृन्दवत्॥१६६॥

एवं चातिप्रसङ्गे च सति । अनादिमान्मुक्तः सदा–शि-

वरूपः परपरिकल्पितः । किमित्याह "योग्यताविकलोऽपि हि" प्रस्तुतयोग्यतारहितः किं पुनस्तद्युक्त इत्यपिहिशब्दार्थः । "बध्येत" पारवश्यमनीयेत "कर्मणा" अदृष्टसंज्ञेन "न्यायात्" योग्यतावैकल्याविशेषलक्षणात् । दृष्टान्तमाह "तदन्यामुक्तवृन्दवत्" तस्मादनादिमतो मुक्ताद्यदन्यदमुक्तवृन्दं संसारिजीवलक्षणं तद्वत् ॥

अत्र परः ।

तदन्यकर्मविरहान्न चेत्तद्बन्ध इष्यते ।
तुल्ये तद्योग्यताभावे न तु किं तेन चिन्त्यताम्॥१६७॥

तदन्यकर्मविरहात्तस्मात्संप्रतिबन्द्धुमिष्टाद्यदन्यत्प्राक्कालबद्धं कर्म तद्विरहात् । न चेद्यदि । तद्बन्धस्तस्मादनादिमतो मुक्तस्य बन्ध इष्यतेऽभिमन्यते आचार्यैः । तुल्ये समाने सर्वजन्तुषु । तद्योग्यताभावे कर्मबन्धयोग्यताया विरहः । "न तु" इति परपक्षाक्षमायाम् । किं प्रयोजनं तेन प्राच्यकर्मबन्धविरहेणोत्तरतया परिकल्पितेन । चिन्त्यतां परिभाव्यतामेतत् । अयमभिप्रायः । यदि योग्यतामन्तरेणापि शेषसंसारिणां कर्मबन्धोऽभ्युपगम्यते तदानादिमुक्तेऽपि सोऽस्तु, उभयत्रापि योग्यताविरहाविशेषात् ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

तस्मादवश्यमेष्टव्या स्वाभाविक्येव योग्यता ।
तस्यानादिमती सा च मलनान्मल उच्यते॥१६८॥

तस्मादनादिमुक्तकर्मबन्धप्रसङ्गाद्धेतोः । अवश्यं नियमेन । एष्टव्या स्वाभाविक्येव स्वभावभूतैव योग्यता कर्मबन्धं प्रति । तस्यात्मनः । अनादिमती अनादिकालप्रवृत्ता । सा च योग्यता पुनः मलनाज्जीवस्वभावविष्कम्भणान्मल उच्यत इति ॥

एनामेव तन्त्रान्तरमताविष्करणेन समर्थयमान आह ।

दिदृक्षाभवबीजादिशब्दवाच्या तथा तथा ।
इष्टा चान्यैरपि ह्येषा मुक्तिमार्गावलम्बिभिः॥१६९॥

पुरुषस्य प्रकृतिविकारान्द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा सांख्यानां, भवबीजं शैवानां, भ्रान्तिरूपाविद्या वैदान्तिकानां, अनादिक्लेशरूपा वासना सौगतानां, ततो दिदृक्षाभवबीजादिभिः शब्दैरुच्यते या सा । तथा तथा तेन तेन दर्शनभेदप्रकारेण । इष्टा चाभिमतैव । अन्यैरप्यस्मद्विलक्षणैः किं पुनरस्माभिरित्यपिहिशब्दार्थः । एषा कर्मबन्धयोग्यता । मुक्तिमार्गावलम्बिभिर्निर्वृतिपुरपथप्रस्थितैरिति ॥

एवं सति यत्सिद्धं तदाह ।

एवं चापगमोऽप्यस्याः प्रत्यावर्तं सुनीतितः ।
स्थित एव तदल्पत्वे भावशुद्धिरपि ध्रुवा ॥१७०॥

एवं चास्यां च कर्मबन्धयोग्यतायां सत्याम् । अपगमोऽपि व्यावृत्तिरूपोऽनपगमस्तावदस्त्येवेत्यपिशब्दार्थः । अस्या योग्यतायाः प्रत्यावर्तं प्रतिपुद्गलपरावर्तं नैकस्मिन्नेव चरमावर्त इत्यर्थः । सुनीतितो दोषाणां क्रमह्रासलक्षणात्सन्न्यायात् । स्थित एव प्रतिष्ठित एव। ततस्तदल्पत्वे मलाल्पत्वे। भावशुद्धिरपि परिणतिनिर्मलता किं पुनः प्रत्यावर्तं मलापगम इत्यपिशब्दार्थः । ध्रुवा निश्चिता स्थिता, अन्यथा मलापगमस्यैवाभावादिति ॥

ततः शुभमनुष्ठानं सर्वमेव हि देहिनाम् ।
विनिवृत्ताग्रहत्वेन तथाबन्धेऽपि तत्त्वतः ॥१७१॥

ततो भावशुद्धेः सकाशाच्छुभं श्रेयस्कार्यनुष्ठानं धर्मार्थादिगोचरं सर्वमेव । हि स्फुटम् । देहिनां शरीरभाजाम् । केनेत्याह "विनिवृत्ताग्रहत्वेन" व्यावृत्तात्यन्तवितथाभिनिवेशभावेन । तथाबन्धेऽपि तत्प्रकाराल्पाल्पतरबन्धसद्भावे

किं पुनस्तस्याप्यभाव इत्यपिशब्दार्थः । तत्त्वतो निश्चयवृत्त्या जायत इति ॥

नात एवाणवस्तस्य प्राग्वत्संक्लेशहेतवः ।
तथान्तस्तत्त्वसंशुद्धेरुदग्रशुभभावतः ॥ १७२ ॥

न नैव । अत एव विनिवृत्ताग्रहत्वादेव अणवो ज्ञानावरणादिकर्माणवः । तस्य चरमपुद्गलपरावर्तवर्तिनो जन्तोः । प्राग्वत्प्राच्यपरावर्तेष्विव । संक्लेशहेतवो मालिन्यनिबन्धना जायन्ते । "तथा" इति हेत्वन्तरसमुच्चये । अन्तस्तत्त्वसंशुद्धेरन्तस्तत्त्वमात्मा तस्य संशुद्धेः स्वभावभूतमलक्षयात्, य उदग्र उत्कटः शुभो भावस्तस्मात् ॥

अयं चास्य तथाविधकर्मबन्धो भवन्नपि न तथाविधभयाय संपद्यत इति दर्शयन्नाह ।

सत्साधकस्य चरमा समयापि विभीषिका ।
न खेदाय यथात्यन्तं तद्वदेतद्विभाव्यताम् ॥१७३॥

सत्साधकस्य तथाविधां विद्यां सम्यक्साधयितुं प्रवृत्तस्य पुंसः । चरमा पर्यन्तवर्तिनी । समयापि सन्निहितापि किं पुनर्दूर इत्यपिशब्दार्थः । विभीषिका वेतालादिदर्शनरूपा । न खेदाय श्रमाय । यथात्यन्तमतीव । तद्वत्साधकचरमविभीषिकावत् । एतच्चरमावर्तबन्धरूपं वस्तु । विभाव्यतां विमृश्यताम् । विवेकवतां प्रधानानागतवस्तुप्रतिबन्धाचेतस इति ॥

दृष्टान्तमेवाधिकृत्याह ।

सिद्धेरासन्नभावेन यः प्रमोदो विजृम्भते ।
चेतस्यस्य कुतस्तेन खेदोऽपि लभतेऽन्तरम्॥१७४॥

सिद्धेर्विद्याविवशीभावस्य । आसन्नभावेन सन्निहितत्वेन । यः कश्चिन्निर्देष्टुमशक्यः । प्रमोदो हर्षः । विजृम्भते समुच्छलति। चेतस्यन्तःकरणे। अस्य। कुतः कस्माद्धेतोः। तेन

प्रमोदविजृम्भणेन खेदोऽपि । यः प्रागत्यन्तरूपतयोक्तः प्रमोदस्तावज्जृम्भत एवेति शब्दार्थः । लभते प्राप्नोत्यन्तरमवकाशमिति ॥

अथ दार्ष्टान्तिकमधिकृत्यैतद्विशेषमाह ।

न चेयं महतोऽर्थस्य सिद्धिरात्यन्तिकी न च ।
मुक्तिः पुनर्द्वयोपेता सत्प्रमोदास्पदं ततः ॥१७५॥

न च नैव । इयं विद्यादिविषया । महतो गरीयसः । अर्थस्य साध्यस्य । सिद्धिरुक्तरूपा । आत्यन्तिकी अत्यन्तभवा । न च भूत्वापि पुनर्विनाशात् । मुक्तिः पुनर्द्वयोपेता महत्वात्यन्तिकभावयुक्ता । सत्प्रमोदास्पदं सतः सर्वातिशायिनः प्रमोदस्य स्थानम् । ततो द्वयोपेतत्वाद्धेतोरिति ॥

ननु सन्निहितायां मुक्तौ स्यादेतत्परं तत्सन्निधानमप्यसंभाव्यमित्याशंक्याह ।

आसन्ना चेयमस्योच्चैश्चरमावर्तिनो यतः ।
भूयांसोऽमी व्यतिक्रान्तास्तदेकोऽत्र न किंचन १७६

आसन्ना चाभ्यर्णवर्तिन्येव । इयं मुक्तिः । अस्योच्चैरतीव । चरमावर्तिनश्चरमपुद्गलपरावर्तलाभो जीवस्य । यतः कारणात् । भूयांसोऽतीवबहवः । अमी आवर्ताः । व्यतिक्रान्ता अनादौ संसारे व्यतीताः । तत्ततः । एकोऽपश्चिमः । अत्र जगति । न किंचन न किंचिद्भयस्थानमेष इत्यर्थः ॥

अत एव च योगज्ञैरपुनर्बन्धकादयः ।
भावसारा विनिर्दिष्टास्तथापेक्षादिवर्जिताः १७७

अत एव च मुक्त्यासन्नभावादेव च । योगज्ञैः शास्त्रकारैः । अपुनर्बन्धकादयोऽपुनर्बन्धकसम्यग्दृष्टिचारित्रिणो

धर्माधिकारिणः । भावसारास्तत्त्वपरिणतिप्रधानाः । विनिर्दिष्टाः प्रज्ञप्ताः । "तथा" इति विशेषणसमुच्चये । अपेक्षादिवर्जिता उक्तरूपापेक्षानाभोगरहिताः, अपुनर्बन्धकप्रभृतिकत्वाद्धर्माधिकारिणाम् ॥

तमेवादावाचष्टे ।

भवाभिनन्दिदोषाणां प्रतिपक्षगुणैर्युतः ।
वर्धमानगुणप्रायोअपुनर्बन्धको मतः ॥ १७८ ॥

भवाभिनन्दिदोषाणां क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो मत्सरीत्यादिना प्रागेवोक्तानाम् । प्रतिपक्षगुणैरक्षुद्रतानिर्लोभतादिभिर्युतो वर्धमानगुणप्रायो वर्धमानाः शुक्लपक्षक्षपापतिमण्डलमिव प्रतिकालमुल्लसन्तो गुणा औदार्यदाक्षिण्यादयः प्रायो बाहुल्येन यस्य स तथा । अपुनर्बन्धको धर्माधिकारी मतोऽभिप्रेतः ॥

अस्यैषा मुख्यरूपा स्यात्पूर्वसेवा यथोदिता ।
कल्याणाशययोगेन शेषस्याप्युपचारतः ॥१७९॥

अस्यापुनर्बन्धकस्यैषा प्रागुक्ता मुख्यरूपा निरुपचरिता । स्याद्भवेत् । पूर्वसेवा देवादिपूजारूपा । यथोदिता यत्प्रकारा निरूपिता प्राक् । कल्याणाशययोगेन मनाग् मुक्त्यनुकूलशुभभावसंबन्धेन । शेषस्याप्यपुनर्बन्धकापेक्षया विलक्षणस्य सकृद्बन्धकादेः । उपचारत औपचारकी पूर्वसेवा स्याद्यापि तथाविधभववैराग्याभावात्तस्य ॥

इह केचिन्मार्गपतितमार्गाभिमुखावपि शेषशब्देनाहुः । तच्च न युज्यते, अपुनर्बन्धकावस्थाविशेषरूपत्वात्तयोरपुनर्बन्धकग्रहणेनैव गतत्वात्, यतो ललितविस्तरायां मार्गलक्षणमित्थमुक्तम् । इह मार्गश्चेतसोऽवक्रगमनं भुजगगमननलिकायामतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेष इति । तत्रप्रतिष्ठो मार्गपतितः मार्गप्रवे-

शयोग्यभावापन्नो मार्गाभिमुखः । एवं च नैतावपुनर्बन्धकावस्थायाः परपरतरावस्थाभाजौ वक्तुमुचितौ, भगवदाज्ञावगमयोग्यतया पञ्चसूत्रकवृत्तावनयोरुक्तत्वात् । यथोक्तं तत्र । इयं च भागवती सदाज्ञा सर्वैवापुनर्बन्धकादिगम्या । अपुनर्बन्धकादयो ये सत्त्वा उत्कृष्टां कर्मस्थितिं तथापुनर्बन्धकत्वेन क्षपयन्ति, ते खल्वपुनर्बन्धकाः । आदिशब्दान्मार्गपतितमार्गाभिमुखादयः परिगृह्यन्ते, दृढप्रतिज्ञालोचनादिगम्यलिङ्गाः । एतद्गम्येयं न संसाराभिनन्दिगम्येति । संसाराभिनन्दिनश्चापुनर्बन्धकप्रागवस्थाभाजो जीवा इति ॥

ननूपचरितं वस्त्वेव न भवति, तत्कथमुपचारतः शेषस्य पूर्वसेवा स्यादित्याशंक्याह ।

कृतश्चास्या उपन्यासः शेषापेक्षोऽपि कार्यतः ।
नासन्नोऽप्यस्य बाहुल्यादन्यथैतत्प्रदर्शकः ॥१८०॥

कृतश्च कृतः पुनरिह । अस्याः पूर्वसेवायाः । उपन्यासः प्रज्ञापनारूपः । शेषापेक्षोऽपि अपुनर्बन्धकभावासन्नजीवानाश्रित्य । कार्यतो भाविनीं भावरूपां पूर्वसेवामपेक्ष्य नड्वलोदकं पादरोग इत्यादिदृष्टान्तात् । यतः । न नैव । आसन्नोऽपि समीपवर्त्यपि जीवोऽस्यापुनर्बन्धकाभावस्य किं पुनरयमेवेत्यपिशब्दार्थः । बाहुल्यात्प्रायेण । अन्यथा पुनर्बन्धाचारविलक्षणो वर्तत इति । एतस्यार्थस्य प्रदर्शको व्यापकः । न हि मृत्पिण्डादि कारणं कार्याद्घटादेर्बाहुल्येन वैलक्षण्यमनुभवद्दृश्यते किं तु कथंचित्तुल्यरूपतामिति ॥

इदमेवाधिकृत्याह ।

शुध्यल्लोके यथा रत्नं जात्यं काञ्चनमेव वा ।
गुणैः संयुज्यते चित्रैस्तद्वदात्मापि दृश्यताम् १८१

शुध्यच्छुद्धिमनुभवत्क्षारमृत्पुटपाकादिसंयोगेन । लोके व्यवहारार्हजनमध्ये । यथा रत्नं पद्मरागादि । जात्यमकृ-

त्रिमम् । काञ्चनमेव वा चामीकरं वा । गुणैः कान्त्यादिभिः । संयुज्यते संश्लिष्यति । चित्रैर्नानाविधैस्तदुचितैः । तद्वद्रत्नकाञ्चनवत् । आत्मापि जीवः शुध्येत्, किं पुना रत्नकाञ्चन इत्यपिशब्दार्थः । दृश्यतामूहापोहचक्षुषावलोक्यतामिति ॥

अत्रैव मतान्तरमाह ।

तत्प्रकृत्यैव शेषस्य केचिदेनां प्रचक्षते ।
आलोचनाद्यभावेन तथानाभोगसंगताम् ॥१८२॥

सा वक्ष्यमाणविशेषणानुरूपा या प्रकृतिः स्वभावस्तया । शेषस्य सकृद्बन्धकादेः । केचिच्छास्त्रकाराः । एनां पूर्वसेवाम् । प्रचक्षते व्याकुर्वते । न पुनः सर्वे । कीदृशीमित्याह "आलोचनाद्यभावेन" आलोचनस्योहस्यादिशब्दादपोहस्य निर्णयस्य मार्गविषयस्याभावेन । "तथानाभोगसंगतां" तथा तत्प्रकारः कथंचिदपि भवस्वरूपानिर्णायको योऽनाभोग उपयोगाभावस्तत्संगतां पूर्वकारणभावेनोपचरितत्वमुक्तमत्र चानाभोगद्वारेणेति ॥

एतदेव समर्थयमान आह ।

युज्यते चैतदप्येवं तीव्रे मलविषे न यत् ।
तदावेगो भवासङ्गस्तस्योच्चैर्विनिवर्तते ॥ १८३ ॥

युज्यते च घटत एव । एतदप्यनन्तरोक्तं वस्तु किं पुनः परंपरोक्तमित्यपिशब्दार्थः । एवं यथा केचित्प्रचक्षते । अत्र हेतुः । तीव्रेऽत्यन्तमुत्कटे मलविषे कर्मबन्धयोग्यतालक्षणे । न नैव । यद्यस्मात् । तदावेगो मलविषावेगः । किंरूप इत्याह "भवासङ्गः" संसारप्रतिबन्धः । तस्य शेषजीवस्य । उच्चैरत्यन्तम् । विनिवर्तते । मनागपि हि तन्निवृत्तौ तस्यापुनर्बन्धकत्वमेव स्यादित्यौपचारिक्येव शेषस्य पूर्वसेवेति स्थितम् ॥

अथ यां प्रकृतिमाश्रित्य पूर्वसेवा स्यात्तां तद्विपर्ययं चाह ॥

संक्लेशायोगतो भूयः कल्याणाङ्गतया च यत् ।
तात्त्विकी प्रकृतिर्ज्ञेया तदन्या तूपचारतः॥१८४॥

संक्लेशायोगतो भूयः पुनरपि तीव्रसंक्लेशायोगेन । कल्याणाङ्गतया चोत्तरोत्तरभववैराग्यादिकल्याणनिमित्तभावेन वा । यद्यस्माद्वर्तते या सा तस्मात्तात्त्विकी वास्तवरूपा प्रकृतिः स्वभावलक्षणा धर्मार्हजीवस्य ज्ञेया । तदन्या तु तस्या अन्या पुनः प्रकृतिः । उपचारत उपचरितरूपा, तात्त्विकप्रकृतिविलक्षणत्वात्तस्याः ॥

एनां चाश्रित्य शास्त्रेषु व्यवहारः प्रवर्तते ।
ततश्चाधिकृतं वस्तु नान्यथेति स्थितं ह्यदः॥१८५

एनां चैनामेव तात्त्विकीं प्रकृतिम् । आश्रित्यापेक्ष्य । शास्त्रेषु योगप्रतिबद्धेषु । व्यवहारः पूर्वसेवादिः । प्रवर्तते प्रज्ञापनीयतामेति । ततश्च तस्मादेव हेतोः । अधिकृतं पूर्वसेवालक्षणं वस्तु तात्त्विकम् । नान्यथापुनर्बन्धकं व्यतिरिच्य । इति स्थितं प्रतिष्ठितम् । हि स्फुटम् । अद एतत् ॥

तथा ।

शान्तोदात्तत्वमत्रैव शुद्धानुष्ठानसाधनम् ।
सूक्ष्मभावोहसंयुक्तं तत्त्वसंवेदनानुगम्॥ १८६ ॥

शान्तस्तथाविधेन्द्रियकषायविकारविकल उदात्त उच्चोच्चतराद्याचरणस्थितिबद्धचित्तस्ततः शान्तश्चासावुदात्तश्च शान्तोदात्तस्तस्य भावस्तत्त्वम् । अत्रैव प्रोक्तप्रकृतौ सत्यां जायते शुद्धानुष्ठानसाधनं निरवद्याचरणकारणम् । तथा सूक्ष्मभावोहसंयुक्तं बन्धमोक्षादिनिपुणभावपर्यालोचनयुतम् । अत एव तत्त्वसंवेदनानुगं तत्त्वसंवेदनसंज्ञितज्ञानविशेषसमन्वितम् ॥

ततः ।

शान्तोदात्तः प्रकृत्येह शुभभावाश्रयो मतः ।
धन्यो भोगसुखस्येव वित्ताढ्यो रूपवान्युवा१८७

शान्तोदात्त उक्तरूपः । प्रकृत्या स्वभावेन । इह जने । शुभभावाश्रयः परिशुद्धचित्तपरिणामस्थानम् । मतो जन्तुः । अत्र दृष्टान्तमाह । धन्यः सौभाग्यादेयतादिना धनार्हः । भोगसुखस्येव शब्दरूपरसगन्धस्पर्शसेवालक्षणस्य यथाश्रयः । वित्ताढ्यो विभवनायकः । रूपवान् शुभशरीरसंस्थानः । युवा तरुणः पुमान् ॥

एतदेव व्यतिरेकत आह ।

अनीदृशस्य च यथा न भोगसखमुत्तमम् ।
अशान्तादेस्तथा शुद्धं नानुष्ठानं कदाचन॥१८८॥

अनीदृशस्य च धन्यादिविशेषणविकलस्य पुनः । यथा न भोगसुखं शब्दादिविषयानुभवलक्षणम् । उत्तमं प्रकृष्टम् । अशान्तादेरशान्तस्यानुदात्तस्य च । तथा भोगसुखवत् । शुद्धं निर्वाणावन्ध्यबीजकल्पम् । नानुष्ठानं देवपूजनादि । कदाचन क्वचिदपि काले ॥

तर्हि किं स्यादित्याशंक्याह ।

मिथ्याविकल्परूपं तु द्वयोर्द्वयमपि स्थितम् ।
स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितं न तु तत्त्वतः॥१८९॥

मिथ्याविकल्परूपं तु मरुमरीचिकादिषु मुग्धमृगादीनां जलादिप्रतिभासाकारं पुनः द्वयोरुक्तविलक्षणयोर्भोगिधार्मिकयोः । द्वयमपि भोगसुखानुरूपं किं पुनरेकैकमित्यपिशब्दार्थः । स्थितं प्रतिष्ठितम् । किमुक्तं भवति । स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितम् । स्वबुद्धिकल्पना स्वच्छन्दमतिविकल्परूपा सैव शिल्पी वैज्ञानिकस्तेन निर्मितं घटितम् । न

तु न पुनः । तत्त्वतः परमार्थतः । तद्भोगसुखं धर्मानुष्ठान चेति ॥

तद्भावनार्थमाह ।

भोगाङ्गशक्तिवैकल्यं दरिद्रायौवनस्थयोः ।
सुरूपरागाशङ्के च कुरूपस्य स्वयोषिति ॥१९०॥

इह भोगाङ्गानि रूपादीनि। यदाह वात्स्यायनः। "रूपवयोवैचक्षण्यसौभाग्यमाधुर्यैश्वर्याणि भोगसाधनम्" इति "तत्रापि रूपवयोवित्ताढ्यत्वानि प्रधानानि" इति । एतदेव त्रितयमपेक्ष्याह "भोगाङ्गशक्तिवैकल्यं" भोगाङ्गानां रूपादीनां शक्तेर्भोगासेवनलक्षणाया वैकल्यमभावः । दरिद्रायौवनस्थयोर्दरिद्रस्य भोगाङ्गविरहोऽयौवनस्थस्य त्वशक्तिरिति । सुरूपरागाशङ्के च सुरूपे भोक्तुमारब्धे स्त्रीगते सुन्दरे संस्थाने रागोऽभिष्वङ्गातिरेक आशङ्का च स्त्रीगतानुरागसंदेहरूपा तस्मिन् । ततः सुरूपरागश्चाशङ्का च सुरूपरागाशङ्के पुनः । कुरूपस्य तु पुंसः स्वयोषिति स्वस्त्रियामिति ॥

ततश्च ।

अभिमानसुखाभावे तथा क्लिष्टान्तरात्मनः ।
अपायशक्तियोगाच्च न हीत्थं भोगिनः सुखम्१९१

अभिमानसुखाभावेऽहं सुखीत्येवंचित्तप्रतिपत्तिरूपलक्षणस्याभिमानसुखस्याभावे सति । "तथा" इति विशेषणसमुच्चये । क्लिष्टान्तरात्मनोऽपूर्यमाणेच्छत्वेन साबाधचित्तस्य । अपायशक्तियोगाच्चापायस्य निर्वाहशरीरव्यवच्छेदरूपस्य दरिद्रायौवनस्थयोः कुरूपस्य वा रुचिमत्स्त्रीकृतोच्चाटनादेर्या शक्तिर्योग्यता तस्या योगात्संबन्धात् । चः समुच्चये । किमित्याह "न हि" नैव "इत्थं" अनाद्यत्वादि-

विशिष्टस्य "भोगिनः सुखं" भोगजं यद्विचक्षणैर्मृग्यत इति ॥

यथा च तद्भोगसुखमनुष्ठानं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन स्यातां तथाह ।

अतोऽन्यस्य तु धन्यादेरिदमत्यन्तमुत्तमम् ।
यथा तथैव शान्तादेः शुद्धानुष्ठानमित्यपि॥१९२॥

अतः प्रागुक्ताद्भोगिनः सकाशात् । अन्यस्य तु अन्यप्रकारभाजः पुनः । धन्यादेरुक्तरूपस्य भोगिनः । इदं भोगसुखम् । अत्यन्तमुत्तमं शेषभोगसुखातिशायि यथा स्यात्तथैव शान्तादेः शान्तोदात्तप्रकृतेरनुष्ठानं प्रस्तुतमित्यपीदमपि ज्ञेयमिति ॥

एवं सति यत्स्यात्तदाह ।

क्रोधाद्यबाधितः शान्त उदात्तस्तु महाशयः ।
शुभानुबन्धिपुण्याच्च विशिष्टमतिसंगतः ॥१९३॥

क्रोधाद्यबाधितः शान्त उदात्तस्तूदात्तः पुनर्महाशयो गाम्भीर्यादिगुणोपेतत्वेन महाचेताः । शुभानुबन्धिपुण्याच्च पुण्यानुबन्धिनः पुण्यात्सकाशात्पुनः । विशिष्टमतिसंगतो मार्गानुसारिप्रौढप्रज्ञानुगतः सन् ॥

किमित्याह ।

ऊहतेऽयमतः प्रायो भवबीजादिगोचरम् ।
कान्तादिगतगेयादि तथा भोगीव सुन्दरम्१९४

ऊहते वितर्कयति । अयमपुनर्बन्धकः । अतो विशिष्टमतिसांगत्यात् । प्रायो बाहुल्येन । कथमित्याह "भवबीजादिगोचरं" भवबीजं भवकारणम् । आदिशब्दाद्भवस्वरूपं भवफलं च गृह्यते । यथा ।

एस णं अणाइजीवे अणाइजीवस्स भवे अणाइकम्म-

संयोगनिव्वत्तिए दुक्करूवे दुक्कफले दुक्काणुबन्धित्ति ॥ ततो भवबीजादिगोचरो यत्र तत्तथा । क्रियाविशेषणमेतत् । अथवा भवबीजादिगोचरो विषय ऊहनीयतया भवबीजादिगोचरस्तम् । अत्र दृष्टान्तः । कान्तादिगतगेयादि । कान्ता वल्लभा । आदिशब्दात्तदन्यगायनादिग्रहः । तद्गतं तत्प्रतिबद्धं यद्गेयं गीतम् । आदिशब्दाद्रूपरसादिशेषेन्द्रियविषयग्रहः । तथा तत्प्रकारो गेयाद्यूहयोग्यः । भोगी स इव सुन्दरं मनोहारीन्द्रियविषयस्थानमागतमिति । यथा विचक्षणो भोगी सुन्दरं कान्तादिगतगेयाद्यूहते, तथायं भवबीजादिकमिति भावः ॥

यथोहते तथैवाह ।

प्रकृतेर्भेदयोगेन नासमो नाम आत्मनः ।
हेत्वभेदादिदं चारु न्यायमुद्रानुसारतः ॥१९५॥

प्रकृतेः परपरिकल्पितायाः सत्त्वरजस्तमोरूपायाः स्वप्रक्रियायाश्च ज्ञानावरणादिलक्षणायाः । भेदयोगेनैकान्तेनैव भेदेनेत्यर्थः । न नैव । असमो विसदृशो नामः परिणामश्चैतन्यश्रद्धानोन्मीलनादिकः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमान आत्मनो जीवस्य स्यात्, किं तु सर्वजीवानां सर्वदैव सम एव प्राप्नोति । कुत इत्याह "हेत्वभेदात्" हेतोः प्रकृतिभेदलक्षणस्याभेदात् नानात्वात्, न ह्यभिन्ने हेतौ क्वचिदपि फलभेद उपपद्यत इति कृत्वा, इदमनेकान्तेनैव प्रकृतिभेद आत्मनः परिणामवैसदृश्यासांगत्यलक्षणं वस्तु चारु संगतं वर्तते । कुत इत्याह "न्यायमुद्रानुसारतः" न्यायस्य मुद्रा कृतप्रयत्नैरपि परैरनुल्लङ्घनीयत्वाद्राजादिमुद्रावत्तस्या अनुसारतोऽनुवर्तनात् । तथाहि । यदि प्रकृतिभेदे सत्यपि परिणामनानात्वमात्मन इष्यते, तदा मुक्तानामपि प्राप्नोति, संसारिणां मुक्तानामपि च प्रकृतिभेदाविशेषात् ॥

एवं च सर्वस्तद्योगादयमात्मा तथा तथा ।
भवे भवेदतः सर्वप्राप्तिरस्याविरोधिनी ॥१९६॥

एवं च प्रकृतिभेद आत्मनः परिणामनानात्वसांगत्ये सति पुनः किं स्यादित्याह "सर्वः" निरवशेषः "तद्योगात्" प्रकृतिसंयोगात्कथंचिदैक्यापत्तिलक्षणात् "अयं" अपुनर्बन्धकाद्यवस्थाभाक् "आत्मा" जीवः "तथा तथा" नरनारकादिपर्यायभाक्त्वेन "भवे" संसारे "भवेत्" स्यात् । "अतः" तथा तथा भवनात् "सर्वप्राप्तिः" संसारापवर्गावस्थालाभरूपा "अस्य" आत्मनः "अविरोधिनी" अविघटमाना संपद्यते । प्रकृतियोगात्तस्य संसारावस्था विप्रयोगाच्च मुक्तावस्थेति भावः ॥

सांसिद्धिकमलाद्यद्वा न हेतोरस्ति सिद्धता ।
तद्भिन्नं यदभेदेऽपि तत्कालादिविभेदतः ॥१९७॥

सांसिद्धिकमलात्कर्मबन्धयोग्यतालक्षणादनादिस्वभावात् । सांसिद्धिकमलं परिहृत्येत्यर्थः । "यद्वा" इत्यूहस्यैव पक्षान्तरसूचकः । न नैव । हेतोरन्यस्येश्वरानुग्रहादेः परिणामचित्रतायां साध्यायां सिद्धता प्रमाणप्रतिष्ठिता । ईश्वरो ह्यप्रतिस्खलितवैराग्यवान् । यतः पठ्यते ।

ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

ततः कथमसौ कंचनानुगृह्णीयान्निगृह्णीयाद्वा किं चासौ योग्यतामपेक्ष्य प्रवर्तत इतरथा वेति द्वयी गतिः । किं चातः । यदि प्रथमः पक्षः, तदा सैव योग्यता हेतुः, किमीश्वरानुग्रहनिग्रहाभ्याम् । अथेतरथा, तदा सार्वत्रिकावेवानुग्रहनिग्रहौ स्यातां न तु विभागेन न वा क्वचित्, निमित्ताभावात् । यतः पठ्यते ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ इति ।

सांसिद्धिकमलमेवात्मनां परिणामवैचित्र्यहेतुः। अत्र हेतुः। तत्सांसिद्धिकमलम् । भिन्नं नानारूपम् । यद्यस्मात्कारणात् । अभेदेऽपि कथंचित्सामान्यरूपतया । एतदपि कुत इत्याह "तत्त्वकालादिभेदतः" ते शास्त्रान्तरप्रसिद्धा ये कालादयः कालस्वभावनियतिपूर्वकृतपुरुषकारलक्षणा हेतवः सर्वजगत्कार्यजनकाः, तेषां विभेदतो वैसदृश्यात् । इदमुक्तं भवति । कालादिभेदात्तत्सांसिद्धिकं मलमात्मना सह भेदाभेदवृत्ति सद्यतो नानावृत्तं रूपं वर्तते, ततस्तद्वशादेव परिणामवैचित्र्यमात्मनामनुपचरितमेवोपपद्यते न पुनरीश्वरानुभावात्, प्रागुक्तयुक्त्या तस्य निराकृतत्वात्, इति वा चिन्तयत्यसाविति ॥

इदमेव समर्थयति ।

विरोधिन्यपि चैवं स्यात्तथा लोकेऽपि दृश्यते ।
स्वरूपेतरहेतुभ्यां भेदादेः फलचित्रता ॥ १९८ ॥

विरोधिन्यपि च विघटमानैव च "सर्वार्थप्राप्तिः" इत्यनुवर्तते । न पुनः कथंचिदपि विरोधिनी । एवं सांसिद्धिकमलादन्यहेत्वभ्युपगमे सति । स्याद्भवेत् । यथा च विरोधिनी सर्वप्राप्तिः, तथानन्तरमेव दर्शितेति । "तथा" इति हेत्वन्तरसमुच्चये । लोकेऽपि शास्त्रे तावद्दर्शितैवेत्यपिशब्दार्थः । दृश्यते विलोक्यते । स्वरूपेतरहेतुभ्यां स्वरूपेतरहेतुः परिणामिकारणम् । यथा मृद्घटस्येतरः पुनर्निमित्तहेतुर्यथा तस्यैव चक्रचीवरादि ताभ्यां तावाश्रित्येत्यर्थः । भेदादेर्भेदादभेदाच्च यथायोगं संबन्धात्स्वरूपहेतुमपेक्ष्याभेदादितरापेक्षया च भेदात् । किमित्याह "फलचित्रता" कार्याणां नानारूपता । यदि हि मृन्मात्रक एव घटः स्यात्, तदा सर्वघटानां मृन्मयत्वाविशेषादेकाकारतैव स्यात् । तथा बाह्यमात्रनिमित्तत्वे परिणामिकारणविरहेण कूर्मरोमादेरिव न कस्यचित्कार्यस्योत्पत्तिः स्यादिति स्वरूपे-

तरहेतू समाश्रित्याभेदवृत्त्या च कार्यमुत्पद्यमानं चित्ररूपतां प्रतिपद्यते । एवं च सांसिद्धिके मले सर्वजीवानां परिणामिकारणे सति तत्कालादिबाह्यकारणसव्यपेक्षतायां चित्रकर्मबन्धकानां नानापरिणामप्राप्त्या सर्वो लोकः शास्त्रप्रसिद्धो नरनारकादिपर्यायः, तद्ध्रासात्पुनरपुनर्बन्धकत्वादियावत्सर्वक्लेशप्रहाणिलक्षणा मुक्तिरिति सर्वमनुपचरितमुपपद्यत इत्यूहत इति ॥

ततः किमित्याह ।

एवमूहप्रधानस्य प्रायो मार्गानुसारिणः ।
एतद्वियोगविषयोऽप्येष सम्यक् प्रवर्तते ॥ १९९ ॥

एवमुक्तरूपेण । ऊहप्रधानस्य वितर्कसारस्य । प्रायो बाहुल्येन । मार्गानुसारिणो निर्वाणपथानुकूलस्य, अपुनर्बन्धकत्वेन क्वचिदन्यथापि प्रवृत्तिरस्य स्यादिति प्रायोग्रहणम् । एतद्वियोगविषयोऽप्यात्मना सह प्रकृतिविघटनगोचरः किं पुनर्भवबीजादिगोचर इत्यपिशब्दार्थः । एष ऊहः सम्यगूहनीयार्थाव्यभिचारी प्रवर्तते समुन्मीलति । इदमुक्तं भवति । यथा भवबीजादिगोचरमतिनिपुणमूहते, तथा क्रमेणात्मनः कर्मणा वियोगो घटत एवमप्यूहत इति ॥

एवं सति यत्सिद्धं तदाह ।

एवंलक्षणयुक्तस्य प्रारम्भादेव चापरैः ।
योग उक्तोऽस्य विद्वद्भिर्गोपेन्द्रेण यथोदितम् ॥ २०० ॥

एवंलक्षणयुक्तस्य पूर्वोक्तोहगुणसमन्वितस्य । प्रारम्भादेव प्रारम्भमेव पूर्वसेवालक्षणमाश्रित्य । अपरैस्तीर्थान्तरीयैः । योगो वक्ष्यमाणनिरुक्त उक्तोऽस्यापुनर्बन्धकस्य । विद्वद्भिर्विचक्षणैः । गोपेन्द्रेण योगशास्त्रकृता । यथोदितं यत्प्रकारमिदं वस्तु तथोदितमिति ॥

तदेव दर्शयति ।

योजनाद्योग इत्युक्तो मोक्षेण मुनिसत्तमैः ।
स निवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ लेशतो ध्रुवः ॥२०१॥

योजनाद्घटनात् । "मोक्षेण" इत्युत्तरेण संबन्धः । योग इत्यस्माद्धेतोरुक्तो मुनिसत्तमैर्ऋषिपुङ्गवैः । स योगः । निवृत्ताधिकारायां व्यावृत्तपुरुषाभिभवायां प्रकृतौ । लेशतः किंचिद्वृत्त्या ध्रुवो निश्चितः ।

कीदृश इत्याह ।

वेलावलनवन्नद्यास्तदापूरोपसंहृतेः ।
प्रतिस्रोतोनुगत्वेन प्रत्यहं वृद्धिसंयुतः ॥ २०२ ॥

वेलावलनवद्वेला जलवृद्धिस्तस्या वलनं व्यावृत्तिस्तद्वत् । नद्या गङ्गादिकायाः । कुतो यद्वलनमित्याह "तदापूरोपसंहृतेः" महासमुद्रक्षोभेण यस्तस्या नद्या आपूर आपूरणं तस्योपसंहृतेरुपसंहारान्निवृत्तप्रकृत्यधिकारस्य पुंसः । प्रतिस्रोतोनुगत्वेन हेतुनेन्द्रियकषायानुकूला वृत्तिरनुस्रोतस्तत्प्रतिकूला तु प्रतिस्रोतः, ततः प्रतिस्रोतोऽनुगच्छति यः स प्रतिस्रोतोनुगः, तद्भावस्तत्त्वं, तेन । किमित्याह "प्रत्यहं" प्रतिदिवं "संवृद्धिसंयुतः" वृद्धिमनुभवन् । यथा नद्या आपूरोपसंहाराद्वेलावलनं प्रत्यहं प्रवर्धते, तथा प्रतिस्रोतोनुगामित्वान्निवृत्तप्रकृत्यधिकारस्य योग इति भावः ॥

द्रव्यत एवायं योग इत्यर्थाद्दर्शयन्नाह ।

भिन्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो मोक्षे चित्तं भवे तनुः ।
तस्य तत्सर्व एवेह योगो योगो हि भावतः॥२०३॥

भिन्नग्रन्थेस्तु विदारितातितीव्ररागद्वेषपरिणामस्य पुंसः पुनः । यद्यस्मात् । प्रायो बहुत्वात् । मोक्षे निवृत्तौ । चित्तमन्तःकरणम् । तथा भवे भवकृत्येष्वित्यर्थः । तनुः शरीरं वर्तते । तस्य भिन्नग्रंथेः । तत्तस्मात् । सर्व एवेह योगविचारे

धर्मार्थादिगोचरो योगो व्यापारः । किमित्याह "योगो हि" योग एव सम्यग्दर्शनादिरूपः "भावतः" निश्चयवृत्त्या चित्तानुरूपफलत्वात्सर्वव्यापाराणामिति मोक्षाकांक्षा क्षणिकचित्तस्य सम्यग्दृष्टेर्या या चेष्टा सा सा मोक्षप्राप्तिपर्यवसानफलेत्युपपद्यत एवास्य भावतो योग इति ॥

एतदेव दृष्टान्ततो भावयन्नाह ।

नार्या यथान्यसक्तायास्तत्र भावे सदा स्थिते ।
तद्योगः पापबन्धश्च तथा मोक्षेऽस्य दृश्यताम् ।२०४।

नार्यास्तथाविधायाः स्त्रियः । "यथा" इति दृष्टान्तार्थः । अन्यसक्ताया अन्यस्मिन्स्वभर्तुः पुरुषान्तरे रिरंसातिरेकात्प्रतिबद्धचित्तायाः संबन्धिनि । तत्रान्यस्मिन्भावे मनःपरिणामे । सदा सर्वकालम् । स्थित आरूढे सति । किमित्याह "तद्योगः" तस्मिन्ननुरागविषये पुरुषे योगो व्यापारः स्वभर्तृशुश्रूषणादिकोऽपि तथा पापबन्धो जायते भावतः परपुरुषपरिभोगजन्यः । चः पूर्ववत् । "तथा" इति दार्ष्टान्तिकार्थः । मोक्षे मोक्षविषये । अस्य भिन्नग्रन्थेः कुटुम्बचिन्तनादिकोऽपि व्यापारो योगो निर्जराफलश्च दृश्यतां विमृश्यतामिति ॥

इदमेव भावयन्नाह ।

न चेह ग्रन्थिभेदेन पश्यतो भावमुत्तमम् ॥
इतरेणाकुलस्यापि तत्र चित्तं न जायते ॥२०५॥

न च नैवेह । ग्रन्थिभेदेनोक्तरूपग्रन्थिविघटनेन । पश्यतो निरीक्षमाणस्य । भावं पदार्थम् । उत्तमं मोक्षरूपम् । किमित्याह "इतरेण" पुत्रकलत्रप्रतिबन्धादिरूपेण भावेन "आकुलस्यापि" दुर्निवारतया कर्मपरिणतेराक्षिप्यमाणस्य किं पुनरनाकुलस्येत्यपिशब्दार्थः । तत्रोत्तमभावे । चित्तमन्तः-

करणं न जायते किं तु जायत एवोत्तमभावदर्शनस्य, अन्यथा तत्त्वायोगादिति ॥

ननु किमनेन मोक्षचित्तेन येन भिन्नग्रन्थेर्भावतो योग उच्यते क्रियाया एव फलदानप्रत्ययत्वात्, यतः पठ्यते

क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात्सुखितो भवेत् ॥ इत्याशंक्याह ।

चारु चैतद्यतो ह्यस्य तथोहः संप्रवर्तते ।
एतद्वियोगविषयः शुद्धानुष्ठानभाक् स यत् ॥२०६॥

चारु च सुन्दरमेव । एतन्मोक्षचित्तमभिलाषरूपम् । यतो यस्मात् । हि स्फुटम् । अस्य भिन्नग्रन्थेः । तथा तत्प्रकारः । ऊहो विमर्शः । संप्रवर्तते स्वयमेव जायते । एतद्वियोगविषयो भवपार्थक्यगोचरः । तथा शुद्धानुष्ठानभाक् परिशुद्धशुश्रूषाधर्मरागादिसमाचारभाक् । स भिन्नग्रन्थिर्जीवः । यद्यस्माद्वर्तत इति ॥

अथैवाभ्युच्चयमाह ।

प्रकृतेरा यतश्चैव नाप्रवृत्त्यादिधर्मताम् ।
तथा विहाय घटत ऊहोऽस्य विमलं मनः ॥२०७॥

प्रकृतेः कर्मसंज्ञितायाः । आ अर्वाक् । यतश्चैव यत एव च हेतोः । न नैव । अप्रवृत्त्यादिधर्मतामप्रवृत्तिनिवृत्ताधिकारित्वं, आदिशब्दात्तथाविधान्यप्रकृतिधर्मसंग्रहः । ततोऽप्रवृत्त्यादयो धर्मा यस्याः सा तथा, तद्भावस्तत्ता, ताम् । तथा तेन प्रकारेण विहाय घटते युज्यते । ऊह उक्तरूपः । अस्य भिन्नग्रन्थेः । किंलक्षणोऽसावित्याह "विमलं" अमलीमसं " मनः " चित्तमिति । अयमभिप्रायः । प्रकृतेरप्रवृत्त्यादिधर्मतां विहायार्वाक् न संसारिणो जीवस्योक्तलक्षण ऊहो घटते किं तु निवृत्त्यादिषु सतीष्विति ॥

ततः ।

सति चास्मिन्स्फुरद्रत्नकल्पे सत्त्वोल्बणत्वतः ।
भावस्तैमित्यतः शुद्धमनुष्ठानं सदैव हि ॥२०८॥

सति च विद्यमाने पुनः । अस्मिन्नूहे विमलमनोरूपे । स्फुरद्रत्नकल्पे समुज्जृम्भमाणरुचिजालजटिलपद्मरागादिमणिविशेषसमाने । किमित्याह "सत्त्वोल्बणत्वतः" सत्त्वं वीर्यं तस्योल्बणत्वमुदग्रत्वं; तस्मात् । भावस्तैमित्यतो भावोऽन्तःकरणं, तस्य स्तैमित्यं क्षुद्रतादिभिर्भवाभिनन्दिचित्तदोषैरक्षोभणीयता; तस्मात् । शुद्धमनवद्यम् । अनुष्ठानं धर्मशास्त्रशुश्रूषणादि । सदैव हि सर्वकालमेव स्यात्, परिशुद्धोहापोहयोगस्य सम्यगनुष्ठानावन्ध्यकारणत्वात् । एवं च सद्दृग्भाजः शुद्धानुष्ठानभाक्त्वं प्रागाक्षिप्तं साधितं भवतीति ॥

इदमेवानुष्ठानमधिकृत्याह ।

एतच्च योगहेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः ।
मुख्यायां पूर्वसेवायामवतारोऽस्य केवलम् ॥२०९॥

एतच्चैतत्पुनः शुद्धमनुष्ठानम् । योगहेतुत्वान्मोक्षसंयोगकारणत्वाद्योगो वर्तते । इत्येवंरूपम् । उचितं योग्यं वचो वचनं सार्थकत्वादिन्द्रपुरन्दरादिशब्दवत्, न पुनरन्यदपुनर्बन्धकादिगतमिति भावः । अत्रैव विशेषमाह " मुख्यायां " प्रकृष्टायां " पूर्वसेवायां " देवगुरुपूजादिरूपायां " अवतारः " अवकाशः "अस्य" शुद्धानुष्ठानस्य "केवलं" परम् । अन्यदानुजायमानमप्येतत्तदाभासमेव स्यात् ॥

अथ योगमेवाधिकृत्याह ।

त्रिधा शुद्धमनुष्ठानं सच्छास्त्रपरतन्त्रता ।
सम्यक्प्रत्ययवृत्तिश्च तथात्रैव प्रचक्षते ॥ २१० ॥

त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वक्ष्यमाणैः । शुद्धमनुष्ठानं, तथा

सच्छास्त्रपरतन्त्रता सम्यक्श्रुतग्रन्थाधीनभावः, सम्यक्प्रत्ययवृत्तिः सम्यक्प्रत्यय आत्मगुरुलिङ्गशुद्धिभेदात्त्रिधा। तस्मिन्सन्निवृत्तिः प्रवर्तनम् । चकार उक्तसमुच्चये । “तथा” इति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । अत्रैव योगप्रक्रमे योगो वर्तत इति प्रचक्षते ब्रुवते धार्मिका इति ॥

एतदेव भावयन्नाह ।

विषयात्मानुबन्धैस्तु त्रिधा शुद्धमुदाहृतम् ।
अनुष्ठानं प्रधानत्वं ज्ञेयमस्य यथोत्तरम् ॥२११॥

विषयात्मानुबन्धैस्तु विषयेण गोचरेणात्मना स्वरूपेणानुबन्धेन चोत्तरत्रानुवृत्तिलक्षणेन पुनः । त्रिधा शुद्धमनवद्यमुदाहृतमुक्तमनुष्ठानं तत्प्रतिपत्तिलक्षणम् । अत्र प्रधानत्वं ज्येष्ठत्वं ज्ञेयमवगम्यमस्य त्रिधानुष्ठानस्य यथोत्तरम् । यतोऽनुष्ठानमुत्तरं तत्तदपेक्षया प्रधानमिति भावः ॥

अथेदमेव क्रमेण दर्शयति ।

आद्यं यदेव मुक्त्यर्थं क्रियते पतनाद्यपि ।
तदेव मुक्त्युपादेयलेशभावाच्छुभं मतम् ॥२१२॥

आद्यं विषयशुद्धमनुष्ठानम् । यदेव किंचित् । मुक्त्यर्थं मुक्तये मुक्तिर्मे भूयादितोऽनुष्ठानादिति प्रणिधानेन क्रियते। पतनाद्यपि तत्र पतनं हिमपथभृगुपातादिलक्षणं, आदिशब्दाच्छास्त्रपाठनं गृध्रपृष्ठार्पणादिः शेषः स्वघातोपायः परिगृह्यते, किं पुनः शेषं तस्याहिंसकमित्यपिशब्दार्थः । तदेव तदप्यनुष्ठानम् । मुक्त्युपादेयलेशभावाद्भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य मुक्त्युपादेयतासंभवात्। शुभं शोभनम् । मतमभिप्रेतम् । न तु स्वरूपतः, अत्यन्तासावद्यरूपत्वात् ॥

द्वितीयं तु यमाद्येव लोकदृष्ट्या व्यवस्थितम् ।
न यथाशास्त्रमेवेह सम्यग्ज्ञानाद्ययोगतः ॥२१३॥

द्वितीयं तु क्रमप्रामाण्यात्स्वरूपशुद्धानुष्ठानं पुनः । यमाद्येव पञ्चयमपञ्चनियमरूपमेव तत् । कीदृशमित्याह “लोकदृष्ट्या” स्थूलव्यवहारिणो लोकस्य मतेन “व्यवस्थितं” प्रसिद्धम् । अत एव “न” नैव “यथाशास्त्रमेव” शास्त्रं सद्भावशासनाद्दुःखत्राणायोच्यते तच्च जैनमेव । यथोक्तम् ।

शासनसामर्थ्येन तु संत्राणबलेन चानवद्येन ।
युक्तं यत्तच्छास्त्रं तच्चैतत्सर्वविद्वचनम् ॥

ततो यथा येन प्रकारेण शास्त्रं व्यवस्थितं तेनैवेह योगचिन्तायाम् । कुत इत्याह “सम्यग्ज्ञानाद्ययोगतः” सम्यग्ज्ञानश्रद्धानाभावात्, न हि सम्यग्ज्ञानाद्यभावे दूरं संसारविरक्तोऽपि यथाशास्त्रमेव प्रवृत्तिमवलम्बितुं क्षमः किं तु घुणाक्षरवृत्त्यैव कदाचित्किंचिदेव। अयमत्र भावः । येऽमी पूरणादयः प्रथमगुणस्थानकवर्तिनोऽपि तथाविधसंसारवैराग्याल्लोकदृष्टिप्रतिष्ठितयमान्नियमांश्च जीवादितत्त्वमजानानाः सन्तः समनुतिष्ठन्ति तत्स्वरूपशुद्धमनुष्ठानमुच्यत इति ॥

तृतीयमप्यदः किं तु तत्त्वसंवेदनानुगम् ।
प्रशान्तवृत्त्या सर्वत्र दृढमौत्सुक्यवर्जितम्॥२१४॥

तृतीयमप्यनुष्ठानम् । अदो यमाद्येव । किं तु पुनः । तत्त्वसंवेदनानुगं जीवादितत्त्वसम्यक्परिज्ञानानुगतम् । तथा प्रशान्तवृत्त्या कषायादिविकारनिरोधरूपया । सर्वत्र कार्ये । दृढमत्यर्थम् । औत्सुक्यवर्जितं त्वरापरिहीणं, अप्रशान्तवृत्त्या देवौत्सुक्यदोषावकाशात् ॥

अथैतदनुष्ठानत्रयस्य प्रत्येकं फलमाह ।

आद्यान्न दोषविगमस्तमोबाहुल्ययोगतः ।
तद्योग्यजन्मसंधानमत एके प्रचक्षते ॥ २१५ ॥

आद्याद्विषयानुष्ठानात् । न नैव । दोषविगमो मोक्षला-

भवाबाधकदोषपरिहाणिरूपः । कुत इत्याह "तमोबाहुल्ययोगतः" तमसोऽज्ञानस्य बाहुल्यं बहुलभावस्तद्योगात् । आत्मघातादिप्रवृत्तिव्यङ्ग्यो ह्यसावेतत्प्रधानं च प्रथमानुष्ठानम् । अत्रैव मतान्तरमाह "तद्योग्यजन्मसंधानं" दोषविगमोचितस्य जातिकुलादिगुणयुक्तत्वेन जन्मनो भवान्तरोत्पत्तिलक्षणस्य संधानं घटनम् । "अतः" अनुष्ठानात् "एके" शास्त्रकृतः "प्रचक्षते" प्रज्ञापयन्ति ॥

अत्र हेतुः ।

मुक्ताविच्छापि यच्छ्लाघ्या तमःक्षयकरी मता ।
तस्याः समन्तभद्रत्वादनिदर्शनमित्यदः ॥२१६॥

मुक्ताविच्छापि किं पुनरेतद्विषया क्रियेत्यपिशब्दार्थः । यद्यस्मात् । श्लाघ्या प्रशस्या । तमःक्षयकरी मोहविध्वंसकारिणी । मता मतिमतां परं तस्या मुक्तेः । समन्तभद्रत्वात्सर्वतः कल्याणरूपत्वात् । अनिदर्शनमतीव वैसदृश्यादननुरूपम् । इत्येवमतिसावद्यप्रकृतित्वेन । अदो विषयानुष्ठानं वर्तते । सदृशो हि भावः सदृशस्य हेतुर्भवति, यथा मृद्घटस्य; विषयानुष्ठानं त्वतीव सावद्यरूपत्वात्कथमेकान्तनिरवद्यरूपाया मुक्तेर्हेतुः स्यात् । अतो न तन्मुक्तिहेतुः किं तु तद्गतमुक्तीच्छामात्रमेव ॥

द्वितीयाद्दोषविगमो न त्वेकान्तानुबन्धनात् ।
गुरुलाघवचिन्तादि न यत्तत्र नियोगतः ॥२१७॥

द्वितीयादनुष्ठानात् । दोषविगमः कषायादिनिरोधरूपः संपद्यते । न तु न पुनः । एकान्तानुबन्धाद्भस्मीकृतदर्दुरचूर्णविनाशवदेकान्तेन सर्वथोत्तरत्राप्यनुवृत्तिमान् । अत्र हेतुः गुरुलाघवचिन्तादि गुणदोषविषया गुरुलघुभावमीमांसा गुरुलाघवचिन्ता । आदिशब्दात्प्रवृत्तिश्च । न यद्यस्मात् । तत्र स्वरूपशुद्धानुष्ठाने । नियोगतो नियमेन । तथाहि । तथा-

विधविवेकवैकल्येन कायमात्रक्रियाप्रधानत्वान्नात्यन्तिको दोषविगमोऽत्र । यतः पठ्यते ।

कायकिरियाए दोसा खविया मण्डुक्कचुण्णतुल्ल त्ति ।
सव्वावणए ते पुण नेया तच्छारसारिच्छा ॥

अत एवेदमार्याणां बाह्यमन्तर्मलीमसम् ।
कुराजपुरसच्छालयत्नकल्पं व्यवस्थितम् ॥२१८॥

अत एव दोषविगमैकान्तानुबन्धाभावादेव । इदं स्वरूपशुद्धानुष्ठानम् । आर्याणां सर्वहेयधर्मेभ्य आराद्धागयायिनां मतेन । बाह्यमप्रधानम् । अत एवान्तर्मध्ये मलीमसं मलिनम् । कुराजपुरसच्छालयत्नकल्पं कुराजस्य कुनृपतेर्यत्पुरं नगरं तस्य यः सत्सुन्दरः परैरधृष्यत्वाच्छालः प्राकारस्तत्र यो यत्न आदरातिरेकः कुराजस्यैव तत्कल्पं तत्तुल्यं व्यवस्थितं प्रतिष्ठितम् । यथा हि विहितपराधृष्यप्राकारमपि पुरं कुत्सितराजाधिष्ठितं तथाविधां वृद्धिं लब्धुमलं लोकलुण्ठनादिभिस्तदुपद्रवैर्नित्यमेव तस्य दुःखीकृतत्वात्, एवं स्वरूपशुद्धानुष्ठानमिति बाह्यदोषाभावेऽपि तत्त्वज्ञानविकलस्य पुंसोऽत एव कुराजसदृशस्य न परां गुणवृद्धिं प्राप्तुमुत्सहते, अज्ञानदोषोपघातादेव ॥

तृतीयाद्दोषविगमः सानुबन्धो नियोगतः ।
गृहाद्यभूमिकापाततुल्यः कैश्चिदुदाहृतः ॥२१९॥

तृतीयात्सानुबन्धानुष्ठानात् । दोषविगमः । सानुबन्धो नियोगतो नियमेन वर्तते । अयं च गृहाद्यभूमिकापाततुल्यो गृहस्य देवगृहादेराद्यभूमिका दृढपीठबन्धरूपा तस्या आपात आरम्भस्तत्तुल्यस्तत्सदृशः । कैश्चित्तीर्थान्तरीयैः । उदाहृत उक्तः । अयं चास्माकमपि संमत एव । यथा हि गृहस्य सम्यगादिभूमिकाप्रारम्भो नोपरिविरच्यमानगृहभङ्गफलः संपद्यते किं तु तदनुबन्धप्रधान एव, एवं तत्त्व-

संवेदानुगतमनुष्ठानमुत्तरोत्तरदोषविगमावहमेव भवति न तु कदाचनाप्यन्यथारूपमिति ॥

एतदेव भावयति ।

एतद्ध्युदग्रफलदं गुरुलाघवचिन्तया ।
अतः प्रवृत्तिः सर्वैव सदैव हि महोदया ॥२२०॥

एतदनुबन्धप्रधानमनुष्ठानम् । हिर्यस्मात् । उदग्रफलदमुदारफलदायि । कथमित्याह "गुरुलाघवचिन्तया" सर्वकार्येषु गुणदोषयोर्गुरुलघुभावालोचनेन । एतदपि कथमित्याह "अतः" गुरुलाघवचिन्तातः "प्रवृत्तिः" चेष्टा "सर्वैव" न पुनः काचिदेव "सदैव" सर्वकालमेव "हि" यस्मात् "महोदया" अतिप्रशस्तफला स्यादिति ॥

अथ सच्छास्त्रपारतन्त्र्यमधिकृत्याह ।

परलोकविधौ शास्त्रात्प्रायो नान्यदपेक्षते ।
आसन्नभव्यो मतिमान् श्रद्धाधनसमन्वितः ॥२२१॥

परलोकविधौ परलोकफले प्रयोजने कर्तव्ये । शास्त्रादुक्तनिरुक्तात् । प्रायो बाहुल्येन । न नैव । अन्यल्लोकरूढ्यादि । अपेक्षत आलम्बते । क इत्याह "आसन्नभव्यः" दूरभव्यव्यवच्छेदार्थमेतत् । मतिमान् मार्गानुसारी प्रज्ञः । तथा श्रद्धाधनसमन्वितः श्रद्धानुष्ठानाभिलाषरूपधनसमन्वितः ॥

उपदेशं विनाप्यर्थकामौ प्रति पटुर्जनः ।
धर्मस्तु न विना शास्त्रादिति तत्रादरो हितः ॥२२२॥

उपदेशं शास्त्रप्रज्ञापनम् । विनाप्यन्तरेणापि किं पुनरितरथेत्यपिशब्दार्थः । अर्थकामौ प्रतीतरूपावेव । प्रतीत्याश्रित्य । पटुर्जनो लोकरूढिप्रामाण्यादपि तत्सिद्धिसंभवात् । धर्मस्तु धर्मः पुनरुक्तनिरुक्तः । न विना शास्त्रात् । इत्य-

स्माद्धेतोः । तत्र शास्त्रे । आदरो यत्नः । हितः कल्याणरूपः संपद्यत इति ॥

अर्थादावविधानेऽपि तदभावः परं नृणाम् ।
धर्मेऽविधानतोऽनर्थः क्रियोदाहरणात्परः ॥२२३॥

अर्थादावर्थकामलक्षणविषये । अविधानेऽप्यविधावपि क्रियमाणे विधौ तावत्सर्वानर्थाभाव इत्यपिशब्दार्थः । तदभावोऽर्थाद्यभावः । परं केवलं नान्यः कश्चिदनर्थः । नृणां पुंसां संपद्यत इति । धर्मे धर्मविषये । अविधानतोऽविधानात् । अनर्थोऽकल्याणम् । क्रियोदाहरणाच्चिकित्सादृष्टान्तात्परः प्रकृष्टः । यथोक्तम् ।

पडिवज्जिऊण किरियं तीए विरुद्धं निसेवइ जो उ ।
अपवत्तगा उ अहियं सिग्घं च संपावइ विणासं ॥

तस्मात्सदैव धर्मार्थी शास्त्रयत्नः प्रशस्यते ।
लोके मोहान्धकारेऽस्मिञ्शास्त्रालोकःप्रवर्तकः ॥२२४॥

तस्माद्धर्मेऽविधानतः परानर्थभावात् । सदैव सर्वकालमेव । धर्मार्थी धर्माभिलाषुकः । शास्त्रयत्नः शास्त्रादरपरः । प्रशस्यते श्लाघ्यते । कुतः । यतः लोके जगति मोह एवान्धकारस्तमो यत्र स तथा, तत्र शास्त्रालोकः शास्त्रप्रकाशः प्रवर्तकः प्रवर्तयिता परलोकक्रियासु ॥

अथ शास्त्रमेव स्तुवन्नाह ।

पापामयौषधं शास्त्रं शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।
चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥२२५॥

पापामयौषधं पापव्याधिशमनीयं शास्त्रम् । तथा शास्त्रं पुण्यनिबन्धनं पवित्रकृत्यनिमित्तम् । चक्षुर्लोचनं सर्वत्र सूक्ष्मबादरादावर्थे गच्छति यत्तत्सर्वत्रगं शास्त्रम् । शास्त्रं सर्वार्थसाधनं सर्वप्रयोजननिष्पत्तिहेतुः ॥

ततः ।

न यस्य भक्तिरेतस्मिंस्तस्य धर्मक्रियापि हि ।
अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या कर्मदोषादसत्फला ॥२२६॥

न यस्य धर्मार्थिनः । भक्तिर्बहुमानरूपा । एतस्मिन् शास्त्रे । तस्य धर्मक्रियापि हि देववन्दनादिरूपा किं पुनरन्यरूपेत्यपिहिशब्दार्थः । अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या अन्धस्यावलोकनकृते या प्रेक्षणकक्रिया तत्तुल्या। कर्मदोषात्तथाविधमोहोदयात् । असत्फला अविद्यमानाभिप्रेतार्था संपद्यत इति ॥

एतदपि कुतः । यतः ।

यः श्राद्धो मन्यते मान्यानहंकारविवर्जितः ।
गुणरागी महाभागस्तस्य धर्मक्रिया परा ॥२२७॥

यः श्राद्धः सन्मार्गश्रद्धालुः । मन्यते बहुमानविषयीकुरुते । मान्यान्देवतादीन् । अहंकारविवर्जितो मुक्ताभिमानः । अत एव गुणरागी गुणानुरागवान् । महाभागः प्रशस्याचिन्त्यशक्तिः । किमित्याह "तस्य" शास्त्रपरतन्त्रतया मान्यमन्तुः "धर्मक्रिया" उक्तरूपा "परा" प्रकृष्टेति ॥

व्यतिरेकमाह "यस्य" इत्यादि ।

यस्य त्वनादरः शास्त्रे तस्य श्रद्धादयो गुणाः ।
उन्मत्तगुणतुल्यत्वान्न प्रशंसास्पदं सताम् ॥२२८॥

यस्य त्वनादरोऽगौरवरूपः शास्त्रे तस्य श्रद्धादयः श्रद्धासंवेगनिर्वेदादयो गुणाः । किमित्याह " उन्मत्तगुणतुल्यत्वात् " तथाविधग्रहावेशात्सोन्मादपुरुषशौर्यौदार्यादिगुणसदृशत्वात् " न प्रशंसास्पदं " न श्लाघास्थानं " सतां " विवेकिनामिति ॥

एतदपि कथम् । यतः ।

मलिनस्य यथात्यन्तं जलं वस्त्रस्य शोधनम् ।
अन्तःकरणरत्नस्य तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥२२९॥

मलिनस्य मलवतः । यथात्यन्तमतीव । जलं पानीयम् । वस्त्रस्य प्रतीतरूपस्य । शोधनं शुद्धिहेतुः । अन्तःकरणरत्नस्य । अन्तःकरणं मनः, तदेव रत्नं, तस्य चिन्तारत्नादिभ्योऽप्यतिशायिनः । तथा शास्त्रं विदुर्जानते शोधनं बुधा बुद्धिमन्तः ॥

अत एव ।

शास्त्रे भक्तिर्जगद्वन्द्यैर्मुक्तेर्दूती परोदिता ।
अत्रैवेयमतो न्याय्या तत्प्राप्त्यासन्नभावतः ॥२३०॥

शास्त्रे भक्तिरुक्तरूपा । जगद्वन्द्यैर्जगत्त्रयपूजनीयैस्तीर्थकृद्भिः । मुक्तेर्दूती अवशीभूतमुक्तियोषित्समागमविधायिनी । परा प्रकृष्टा । उदिता निरूपिता । अत्रैव शास्त्र एव । इयं भक्तिः । अतो मुक्तिदूतीभावादेव हेतोः । न्याय्या संगता । कुत इत्याह " तत्प्राप्त्यासन्नभावतः " मुक्तिप्राप्तेरासन्नभावात् । न हि मुक्तिप्राप्तेरनासन्नः शास्त्रभक्तिमान्संपद्यते । अतः शास्त्र एवेयं न्याय्येति ॥

अथ सम्यक्प्रत्ययवृत्तिश्चेत्यधिकृत्याह ।

तथात्मगुरुलिङ्गानि प्रत्ययस्त्रिविधो मतः ।
सर्वत्र सदनुष्ठाने योगमार्गे विशेषतः ॥ २३१ ॥

" तथा " इति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । आत्मगुरुलिङ्गानि। आत्मा च गुरुश्च लिङ्गानि चेति समासः । प्रतीयते भाव्यर्थोऽस्मादिति प्रत्ययः । त्रिविधस्त्रिप्रकारो मतः । सर्वत्र सदनुष्ठाने फलाविसंवादिनि प्रयोजने । योगमार्गे प्रस्तुत एव । विशेषतो विशेषेण मत इति । अस्य सर्वसदनुष्ठानातिशायित्वात् ॥

एवमेव त्रिविधं प्रत्ययं भावयन्नाह ।

आत्मा तदभिलाषी स्याद्गुरुराह तदेव तु ।
तल्लिङ्गोपनिपातश्च संपूर्णं सिद्धिसाधनम् ॥२३२॥

आत्मा सदनुष्ठानारम्भिणः पुंसोऽन्तरात्मरूपः स्वत एव तावत्तदभिलाषी सदनुष्ठानाभिलाषवान्स्याद्भवेत् । ततो गुरुर्धर्मोपदेष्टा आह ब्रूते तदेव तु यदेवात्मनाभिलषितमासीत् तल्लिङ्गोपनिपातस्तस्याभिलषितस्य सिद्धिसूचकानि लिङ्गानि यानि

नन्दीतूरं पुन्नस्स दंसणं सङ्खपडहसद्दो य ।
भिंगारछत्तचामरझयपडागा पसत्थाइं ॥

इत्यादिसूत्रसिद्धानि तेषामुपनिपातः संनिहितता । चः समुच्चये । किमित्याह " संपूर्णं " समस्तं " सिद्धिसाधनं " विवक्षितफलनिष्पत्तिसूचकम् ॥

अथ सिद्धिमेव भावयन्नाह ।

सिद्ध्यन्तरस्य सद्बीजं या सा सिद्धिरिहोच्यते ।
ऐकान्तिक्यन्यथा नैव पातशक्त्यनुवेधतः ॥२३३॥

सिद्ध्यन्तरस्य फलान्तरसिद्धिरूपस्य सदवन्ध्यं बीजं हेतुर्या सा सिद्धिरिह विद्वल्लोक उच्यते । कीदृशीत्याह "ऐकान्तिकी" नियमेनासिद्धिरूपपरिहारवती। अन्यथा सिद्ध्यन्तरसद्बीजाभावे नैव न सर्वथा सिद्धिर्भवति । कुत इत्याह "पातशक्त्यनुवेधतः" भ्रंशसामर्थ्यानुवेधात् । यथा हि तथाविधप्रासादाद्यस्थ्यादिशल्योपघातान्महता यत्नेनोपारभ्यमाणमपि नोदयमासादयति किं त्ववश्यं पतति, एवं विवक्षितसिद्धिरपि मिथ्याभिनिवेशादिपातशक्त्यनुवेधान्न निर्वाणावसानफलाय संपद्यते ॥

अमुमेवार्थमधिकृत्याह

सिद्ध्यन्तरं न संधत्ते या सावश्यं पतत्यतः ।

तच्छक्त्याप्यनुविद्धेव पातोऽसौ तत्त्वतो मतः ॥२३४॥

सिद्ध्यन्तरं प्रस्तुतकार्यसिद्धेः कार्यान्तरसिद्धिरूपम् । न नैव संधत्ते घटयति या सिद्धिः सावश्यं नियमेन पतति निवर्तते । अतोऽवश्यंपातात् । तच्छक्त्यापि पातशक्त्यापि । अनुविद्धा व्याप्ता । एवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्ततः पात एव । असौ सिद्धिः संप्रत्यपातेऽपि परतस्तावत्पात एवेत्यपिशब्दार्थः । तत्त्वतः परमार्थतः । मतः संमतो विदुषाम् । यथा ह्यविद्यमानपुत्रपौत्रादिसंतानः पुमान्स्वकालेऽपतन्नपि पातशक्त्यनुवेधात्परमार्थतः पात एव, तथा प्रस्तुता यमनियमादिसिद्धिरप्यनुबन्धविकला योजनीया पातत्वेनेति ॥

अथैतद्विपर्ययमाह ।

सिद्ध्यन्तराङ्गसंयोगात्साध्वी चैकान्तिकी भृशम् ।
आत्मादिप्रत्ययोपेता तदेषा नियमेन तु ॥२३५॥

सिद्ध्यन्तराङ्गसंयोगात्सिद्ध्यन्तराणां प्रस्तुतसिद्धेरन्यसिद्धिविशेषाणां यान्यङ्गानि हेतवस्तेषां संयोगान्मीलनात् । साध्वी च संगता पुनः । ऐकान्तिकी सिद्धिः पातविकला । भृशमत्यर्थं परंपरयाप्यसिद्धिरूपपरिहारात् । आत्मादिप्रत्ययोपेता आत्मगुरुलिङ्गप्रतीतिसंगता । तत्तस्मात् । एषा ऐकान्तिकी सिद्धिः । नियमेन त्ववश्यं तथैव वर्तते, आत्मादिप्रत्ययस्यैव सिद्ध्यन्तरावन्ध्यहेतुत्वात् ॥

एतदेव समर्थयते ।

न ह्युपायान्तरोपेयमुपायान्तरतोऽपि हि ।
हाठिकानामपि यतस्तत्प्रत्ययपरो भवेत् ॥२३६॥

न हि नैव । उपायान्तरोपेयं मृत्पिण्डाद्युपायान्तरसाध्यं घटादिकार्यमुपायान्तरतोऽपि हि सूत्रपिण्डाद्युपायान्तरादपि भवति । हाठिकानामपि बलात्कारचारिणां किं पुनस्तदन्यथाचारिणामित्यपिशब्दार्थः। यतो यस्मात्। तत्प्रत्ययपर आ-

त्मादिप्रत्ययपरायणः। भवेत्स्यादैकान्तिकीं सिद्धिमभिलषन् योगी, तस्यास्तदेकहेतुत्वात् । यथा हि कुम्भकारादिः सन्निहितमृत्पिण्डादिसर्वस्वोपकरणोऽपि न पटादि साधयितुमलं तदुपकरणाभावात्, तथात्मादिप्रत्ययविकलस्तदन्यानुष्ठानवानपि योगी नैकान्तिकीं सिद्धिमाराधयितुं समर्थः स्यात्॥

अथामुमेव पुरस्कुर्वन्नाह ।

पठितः सिद्धिदूतोऽयं प्रत्ययो ह्यत एव हि ।
सिद्धिहस्तावलम्बश्च तथान्यैर्मुख्ययोगिभिः ।२३७।

पठितो निरूपितः सिद्धिदूतः सिद्धिसमागमहेतुः । अयमात्मादिप्रत्ययः। हि स्फुटम् । अत एव ह्यैकान्तिकसिद्धिहेतुत्वादेव हेतोः। सिद्धिहस्तावलम्बश्च सिद्धौ तथाविधप्रासादशृङ्ग इवारोढुमनसां हस्तावलम्बसदृशः । चः समुच्चये। "तथा" इति तत्प्रकारैरन्यैर्नेपथ्यमात्रभेदतोऽस्मद्विलक्षणैर्मुख्ययोगिभिः शुद्धमार्गदर्शितया तत्त्वरूपैर्धार्मिकैरिति॥

अथैनमेवाधिकृत्याह ।

अपेक्षते ध्रुवं ह्येनं सद्योगारम्भकस्तु यः ।
नान्यः प्रवर्तमानोऽपि तत्र दैवनियोगतः ॥२३८॥

अपेक्षतेऽवलम्बते । ध्रुवं हि ध्रुवमेव । एनमात्मादिप्रत्ययम् । क इत्याह "सद्योगारम्भकस्तु" सानुबन्धयोगारम्भक एव यः कश्चित्। व्यवच्छेद(द्य)माह "न" नैव "अन्यः" विषयस्वरूपशुद्धप्रथमद्वितीयानुष्ठानविधाता । कीदृश इत्याह "प्रवर्तमानोऽपि" किं पुनरितररूप इत्यपिशब्दार्थः। तत्र योगे। दैवनियोगतस्तथाविधकर्मपारतन्त्र्यात् । अन्यस्य हि तत्त्वपरिज्ञानशून्यतयालब्धात्मलाभस्य सर्वत्र प्रवृत्तौ कर्मपारतन्त्र्यमेव हेतुर्न पुनस्तत्त्वज्ञानं, विवेकिलोकापेक्षणीयत्वात्तस्य ॥

किं च ।

आगमात्सर्व एवायं व्यवहारः स्थितो यतः ।
तत्रापि हाठिको यस्तु हन्ताज्ञानां स शेखरः॥२३९॥

आगमाद्गुरुवचनप्रत्ययरूपात् । सर्व एव निखिलोऽपि । अयं योगमार्गोपयोगी । व्यवहारो हेयोपादेययोर्हानोपादानरूपः। स्थितः प्रतिष्ठितः। यतो यस्मादतीन्द्रियफलत्वात्तस्य, अतीन्द्रियफलेषु चानुष्ठानेषु शास्त्रस्यैव प्रतीतिहेतुत्वात् । ततस्तत्राप्यागमाधीने व्यवहारे किं पुनरितररूप इत्यपिशब्दार्थः । हाठिकः स्वविकल्पप्रवृत्त्यागमनिरपेक्षत्वेन बलात्कारचारी । यस्तु यः पुनर्योगी । "हन्त" इति सन्निहितसभ्यामन्त्रणम् । अज्ञानामबुद्धिमताम् । स शेखरः शिरोमणिर्वर्तते, अनुपायप्रवृत्तत्वात्तस्य ॥

किं च ।

तत्कारी स्यात्स नियमात्तद्द्वेषी चेति यो जडः ।
आगमार्थे तमुल्लंघ्य तत एव प्रवर्तते ॥ २४० ॥

तत्कारी तत्करणशीलः स्याद्भवेत्स नियमादवश्यंभावेन तद्द्वेषी च स्वयमेव क्रियमाणवस्तुद्वेषवांश्च । इत्येतद्रूपः संपद्यते । यः कश्चित् । जडो मन्दः । आगमार्थ आगमविहिते चैत्यवन्दनादौ विधातुमिष्टे । तमागमम् । उल्लंघ्यातिक्रम्य । तत एवागमादेव प्रवर्तत आगमनिरूपितविधिनिरपेक्षतयागमार्थमनुतिष्ठन्नपि न तद्भक्तः, किं तु तद्द्विष्ट एव । द्वेषमन्तरेण तदुलङ्घनाभावादिति भावः ॥

एतदेव व्यतिरेकतो भावयति ।

न च सद्योगभव्यस्य वृत्तिरेवंविधापि हि ।
न जात्वजात्यधर्मान्यजात्यः सन् भजते शिखी२४१

न च नैव। सद्योगभव्यस्य परिशुद्धयोगयोग्यस्य जन्तोः । वृत्तिः समाचाररूपा । एवंविधापि हि तत्कारित्वतद्द्वेषित्व-

लक्षणा किं पुनस्तद्द्वेषित्वलक्षणैवेत्यपिहिशब्दार्थः । एतदेव प्रतिवस्तूपमया भावयन्नाह "न" नैव "जातु" कदाचित् "अजात्यधर्मान्" कुजातमयूरचेष्टितरूपान् "यत्" यस्मात् "जात्यः" सर्वोपाधिविशुद्धः "सन्" भवन् "भजते" सेवते "शिखी" मयूरः ॥

एतदेव समर्थयमान आह ॥

एतस्य गर्भयोगेऽपि मातृणां श्रूयते परः ।
औचित्यारम्भनिष्पत्तौ जनश्लाघ्यो महोदयः ॥२४२॥

एतस्य सद्योगभव्यस्य तीर्थकरादेर्जीवस्य । गर्भयोगेऽपि किं पुनरुत्तरकाल इत्यपिशब्दार्थः । मातृणां जनयितृणाम् । श्रूयते शास्त्रेषु । परः प्रकृष्टः । औचित्यारम्भनिष्पत्तौ समुचितानुष्ठाननिवृत्तौ विषये । जनश्लाघ्यो लोकप्रशंसनीयः । महोदयः प्रशस्तमाहात्म्यलाभलक्षणः । तथा च पठ्यते । जणणी सव्वत्थ विणिच्छएसु सुमइत्ति तेण सुमइजिणे । तथा । गब्भगए जं जणणी जाय सुधम्मत्ति तेण धम्मजिणो । तथा । जाया जणणी जं सुव्वयत्ति मुणिसुव्वओ तम्हा । इत्यादि ॥ यत एवम् ।

जात्यकाञ्चनतुल्यास्तत्प्रतिपच्चन्द्रसन्निभाः ।
सदोजोरत्नतुल्याश्च लोकाभ्युदयहेतवः ॥ २४३ ॥

जात्यकाञ्चनतुल्या अकृत्रिमसुवर्णतुल्या अविसंवादिस्वभावा इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । तथा प्रतिपच्चन्द्रमण्डलसमाः (सन्निभाः) शुक्लपक्षप्रतिपच्चन्द्रमण्डलसमाः प्रवर्धमानशुद्धियोग्या इत्यर्थः । सदोजोरत्नतुल्याश्च सत्सुन्दरमोजस्तेजो यस्य स तथा तच्च तद्रत्नं च चिन्तामण्यादि तत्तुल्याः । अत एव लोकाभ्युदयहेतवो जगत्त्रयमाहात्म्यलाभनिमित्तभूताः ॥

इत्थं गर्भावस्थामधिकृत्योक्तं सांप्रतं तदन्यावस्थाश्रयेणाह ।

औचित्यारम्भिणोऽक्षुद्राः प्रेक्षावन्तः शुभाशयाः ।
अवन्ध्यचेष्टाः कालज्ञा योगधर्माधिकारिणः ॥२४४॥

औचित्यारम्भिणः सर्वार्थेषु योग्यारम्भभाजः । अक्षुद्रा गम्भीराशयाः । प्रेक्षावन्तोऽतिनिपुणबुद्धिभाजः । शुभाशयाः शुभपरिणामाः । अवन्ध्यचेष्टा अनिष्फलव्यापाराः । कालज्ञाः प्रस्तावविदः । किमित्याह "योगधर्माधिकारिणः" योगधर्मयोश्चा(र)धिकारवन्तो वर्तन्त इति ॥

अथ शिखिदृष्टान्तमधिकृत्याह ।

यश्चात्र शिखिदृष्टान्तः शास्त्रे प्रोक्तो महात्मभिः ।
स तदण्डरसादीनां सच्छक्त्यादिप्रसाधनः ॥२४५॥

यश्च यः पुनः । अत्र योगधर्माधिकारचिन्तायाम् । शिखिदृष्टान्तो जात्यशिखिनिदर्शनरूपः । शास्त्रे योगविषय एव । प्रोक्तः प्रज्ञप्तः । महात्मभिर्योगशास्त्रचिन्तकैः । स शिखिदृष्टान्तः । तदण्डरसादीनां जात्यशिख्यण्डके रसस्य, आदिशब्दाच्चञ्चुचरणाद्यवयवानां च । सच्छक्त्यादिप्रसाधनः सच्छक्तेः सुसामर्थ्यस्य, आदिशब्दात्तत्फलस्य च प्रसाधनः प्रकाशकः । न ह्यण्डकावस्थायां रसादिषु सर्वथासन्तो जात्यशिखिधर्मा उत्तरकालमपि भवितुमर्हन्ति, सर्वथासतः कस्यचिदुत्पादाभावात् । एवं धर्माधिकारिणोऽपि प्राणिनो गर्भाद्यवस्थास्वप्युत्तरकालाभिव्यज्यमानगुणसंदोहबीजभाजो वर्तन्त इति ॥

ततः ।

प्रवृत्तिरपि चैतेषां धैर्यात्सर्वत्र वस्तुनि ।
अपायपरिहारेण दीर्घालोचनसंगता ॥ २४६ ॥

प्रवृत्तिश्चेष्टा । "अपि च" इत्यभ्युच्चये । एतेषां योगधर्माधिकारिणाम् । धैर्यात्परैरक्षोभ्यभावलक्षणात् । सर्वत्र

वस्तुनि धर्मार्थादौ । कीदृशीत्याह "अपायपरिहारेण" भाव्यपायपरिहरणेन "दीर्घालोचनसंगता" कार्यपरिणामालोचनवती ॥

तथा ।

तत्प्रणेतृसमाक्रान्तचित्तरत्नविभूषणा ।
साध्यसिद्धावनौत्सुख्यगाम्भीर्यस्तिमितानना२४७

तस्याः प्रवृत्तेर्यः प्रणेता प्रज्ञापकस्तीर्थकरादिस्तेन प्रतिक्षणं स्मृतिपथव्यवस्थितेन समाक्रान्तं व्याप्तं यच्चित्तरत्नं तदेव विभूषणमलंकारो यस्याः प्रवृत्तेः सा तथा । तथा साध्यसिद्धौ धर्मार्थादिप्रयोजननिष्पत्तौ । अनौत्सुख्ये(क्ये)नात्वरारूपेण गाम्भीर्येण चालक्षितविकाररूपेण स्तिमितं प्रसन्नमाननं मुखं यस्यां सा तथा ॥

अत एवाह ।

फलवद्द्रुमसद्बीजप्ररोहसदृशं तथा ।
साध्वनुष्ठानमित्युक्तं सानुबन्धं महर्षिभिः॥२४८॥

फलवतो फलप्राग्भारभाजो द्रुमस्य न्यग्रोधादेः सदवन्ध्यं यद्बीजं तस्य यः प्ररोहोऽङ्कुरोद्भेदरूपस्तेन सदृशं समं यत्तत्तथा । "तथा" इति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । एतेषां योगाधिकारिणां साधु सुन्दरमनुष्ठानं यमनियमादिरूपम् । इत्यनेन प्रकारेण । उक्तं शास्त्रेषु । सानुबन्धमुत्तरोत्तरानुबन्धवत् । महर्षिभिः परममुनिभिः । शुद्धाधिकारिसमारब्धत्वात्तस्य ॥

अत एव ।

अन्तर्विवेकसंभूतं शान्तोदात्तमविप्लुतम् ।
नाग्रोद्भवलताप्रायं बहिश्चेष्टाधिमुक्तिकम्॥२४९॥

अन्तर्विवेकसंभूतमन्तर्विवेकेन तत्त्वसंवेदननाम्ना संभूतं प्रवृत्तम् । शान्तोदात्तं शान्तोदात्तपुरुषारब्धत्वात् । अत एवाविप्लुतं सर्वथा विप्लवरहितम् । व्यवच्छेद्यमाह । न नैवाग्रोद्भवलताप्रायमग्राद्वृक्षप्रान्तादुद्भवो यस्याः सा चासौ लता च तत्प्रायम् । सा हि लताग्रोद्भवत्वेन लतान्तरमनुबद्धुं न क्षमा । इदं चानुष्ठानमुत्तरोत्तरानुबन्धप्रधानमिति, अत उक्तं "नाग्रोद्भवलताप्रायं" इति । तथा बहिश्चेष्टायां चैत्यवन्दनादिरूपायामधिमुक्तिः श्रद्धा यत्र तत्तथा ।

इत्थं विषयस्वरूपानुबन्धशुद्धिप्रधानमनुष्ठानत्रयमभिधाय सांप्रतं त्रयस्याप्यवस्थाभेदेन संमतत्वमाविश्चिकीर्षुराह ।

इष्यते चैतदप्यत्र विषयोपाधि संगतम् ।
निदर्शितमिदं तावत्पूर्वमत्रैव लेशतः ॥ २५० ॥

इष्यते मन्यते मतिमद्भिः । चः समुच्चये । एतदपि प्रागुक्तम् । अत्र योगचिन्तायाम् । विषयोपाधि विषयशुद्धमनुष्ठानं किं पुनः स्वरूपशुद्धानुबन्धशुद्धे इत्यपिशब्दार्थः । कीदृशमित्याह " संगतं " युक्तमेव " निदर्शितं " निरूपितं "इदं" संगतत्वम् । तावच्छब्दः क्रमार्थः । " पूर्वं " प्राक् "अत्रैव" शास्त्रे " लेशतः " संक्षेपेण

मुक्ताविच्छापि यच्छ्लाघ्या तमःक्षयकरी मता ।

इत्यादिना ग्रन्थेन । विस्तरतस्तु विशेषग्रन्थादवसेयमिति ॥

अथ प्रस्तुतमनुष्ठानं यस्य भवति तमधिकृत्याह ।

अपुनर्बन्धकस्यैवं सम्यग्नीत्योपपद्यते ।
तत्तत्तन्त्रोक्तमखिलमवस्थाभेदसंश्रयात् ॥ २५१ ॥

अपुनर्बन्धकस्योक्तरूपस्य । एवमुक्तरूपेण । सम्यग्नीत्या शुद्धियुक्तरूपया । उपपद्यते घटते । किमित्याह "तत्तत्तन्त्रोक्तं" कापिलसौगतादिशास्त्रप्रणीतं मुमुक्षुजनयोग्यमनुष्ठानं "अखिलं" समस्तम् । कुत इत्याह "अवस्थाभेदसंश्रयात्" अपुनर्बन्धकस्यानेकस्वरूपाङ्गीकरणात् । अनेक-

स्वरूपाभ्युपगमे ह्यपुनर्बन्धकस्य किमप्यनुष्ठानं कस्यामप्यवस्थायामवतरतीति ॥

अथापुनर्बन्धकोत्तरं यद्भवति तद्दर्शयति ।

स्वतन्त्रनीतितस्त्वेव ग्रन्थिभेदे तथा सति ।
सम्यग्दृष्टिर्भवत्युच्चैः प्रशमादिगुणान्वितः॥२५२॥

स्वतन्त्रनीतितस्त्वेव जैनशास्त्रनीतेरेव न पुनस्तन्त्रान्तराभिप्रायेणापि। ग्रन्थिभेदे रागद्वेषमोहपरिणामस्यातीव दृढस्य विदारणे। तथा यथाप्रवृत्त्यादिकरणप्रकारेण। सति विद्यमाने । किमित्याह "सम्यग्दृष्टिः" शुद्धसम्यक्त्वधरः "भवति" संपद्यते। कीदृश इत्याह "उच्चैः" अत्यर्थं प्रागवस्थातः सकाशात् "प्रशमादिगुणान्वितः" उपशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तियुक्तः ॥

अथास्य लिङ्गान्याह ।

शुश्रूषा धर्मरागश्च गुरुदेवादिपूजनम् ।
यथाशक्ति विनिर्दिष्टं लिङ्गमस्य महात्मभिः॥२५३॥

शुश्रूषा सद्धर्मशास्त्रविषया। धर्मरागश्च चारित्रधर्मानुरूपः। गुरुदेवादिपूजनं धर्माचार्यजिनसाधर्मिकादिसमभ्यर्चनम्। यथाशक्ति स्वसामर्थ्यानुरूपं विनिर्दिष्टम्। लिङ्गं चिह्नम्। अस्य सम्यग्दृष्टेर्जीवस्य। महात्मभिः शास्त्रकारैरिति ॥

अथ लिङ्गमेव भावयति ।

न किंनरादिगेयादौ शुश्रूषा भोगिनस्तथा ।
यथा जिनोक्तावस्येति हेतुसामर्थ्यभेदतः॥२५४॥

न नैव किंनरादिगेयादौ किंनरादीनां गाथकविशेषाणां यद्गेयादि गीतं वर्णपरिवर्ताभ्यासकथाकथानकादि श्रवणेन्द्रियाक्षेपकारि। तत्र शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा। भोगिनः पुरुषस्य यूनो वैदग्ध्यवतः कान्तायुक्तस्यातिशयकामिनश्च।

तथा तेन प्रकारेण। यथा जिनोक्तौ जिनशासने। अस्य सम्यग्दृष्टेः। इतिः पदसमाप्तौ। कुत इत्याह "हेतुसामर्थ्यभेदतः" किंनरादिगेयादिशुश्रूषाहेतोः सकाशाज्जिनोक्तिशुश्रूषाया हेतोः सामर्थ्यवैशिष्ट्यात् ॥

एतदेव भावयति ।

तुच्छं च तुच्छनिलयाप्रतिबद्धं च तद्यतः ।
गेयं जिनोक्तिस्त्रैलोक्यभोगसंसिद्धिसंगता॥२५५॥

तुच्छं च क्षणिकश्रवणेन्द्रियसुखमात्रकारित्वादल्पम्। तुच्छनिलयाप्रतिबद्धं च शुक्रशोणितादिमलनिलयललनावर्णनप्रवृत्तत्वात्। तद्यतो यस्माद्धेतोः। गेयं किंनरादिकृतम्। जिनोक्तिर्जिनशासनं पुनः। त्रैलोक्यभोगसंसिद्धिसंगता त्रैलोक्यभोगेन शक्रचक्रधरादिपदलक्षणेन संसिद्ध्या च कर्मक्षयलक्षणया संगता युक्ता वर्तत इति ॥

हेतुभेदो महानेवमनयोर्यद्व्यवस्थितः ।
चरमात्तद्युज्यतेऽत्यन्तं भावातिशययोगतः॥२५६॥

हेतुभेदः करणयोर्विशेषो महान्। एवमुक्तप्रकारेण। अनयोः प्रस्तुतशुश्रूषयोः। यद्यस्मात्। व्यवस्थितः प्रतिष्ठितः। चरमाद्द्वितीयात्। तत्तस्माद्धेतोः। युज्यते घटते जिनोक्तौ शुश्रूषात्यन्तमतीव, प्रथमशुश्रूषायाः सकाशाद्भावातिशययोगत उपादेयतारूपभावप्रकर्षात् ॥

अथ द्वितीयलिङ्गभावनार्थमाह ।

धर्मरागोऽधिकोऽस्यैवं भोगिनः स्त्र्यादिरागतः ।
भावतः कर्मसामर्थ्यात्प्रवृत्तिस्त्वन्यथापि हि॥२५७॥

धर्मरागश्चारित्रधर्मस्पृहारूपः। अधिकः प्रकर्षवान्। अस्य सम्यग्दृष्टेः। एवं शुश्रूषावत्। भोगिनः पुरुषस्य यः स्त्र्यादिष्विन्द्रियविषयेषु रागोऽभिलाषस्तस्मात्सकाशात् ।

भावतोऽन्तःकरणपरिणत्या न पुनर्बहिर्वृत्त्यापि यतः कर्मसामर्थ्याच्चारित्रमोहप्राबल्यात् । प्रवृत्तिस्तु व्यापारः पुनः । अन्यथापि हि चारित्रधर्मप्रातिकूल्येनानुकूलतया भवत्येवेत्यपिहिशब्दार्थः ॥

नन्वन्यथापि प्रवृत्तौ कथं भावतो धर्मरागोऽस्येत्याशंक्याह ।

न चैवं तत्र नो राग इति युक्त्योपपद्यते ।
हविःपूर्णप्रियो विप्रो भुङ्क्ते यत्पूयिकाद्यपि ॥२५८॥

न च न पुनः । एवमन्यथापि प्रवृत्तौ । तत्र चारित्रधर्मे नो रागः किं तु राग एव । इत्येतत् । युक्त्योपपद्यते घटते । एनामेव प्रतिवस्तूपमया प्राह । हविःपूर्णा घृतपूर्णा प्रिया वल्लभा यस्य स तथा । विप्रो ब्राह्मणः । भुङ्क्ते जेमति । यद्यस्मात् । तथाविधविषमप्रघट्टकवशात् । पूयिकाद्यपि पूयं नाम कुथितो रसस्तदस्यास्तीति पूयिकं, आदिशब्दाद्रूक्षं पर्युषितं च वल्लचनकादि किं पुनरितररूपं घृतपूर्णादिरित्यपिशब्दार्थः । यदत्र विप्रग्रहणं कृतं तदस्य जातिप्रत्ययादेवान्यत्र भोक्तुमिच्छाया अभावादिति ॥

अथैनमेवाधिकृत्याह ।

पातात्त्वस्येत्वरं कालं भावोऽपि विनिवर्तते ।
वातरेणुभृतं चक्षुः स्त्रीरत्नमपि नेक्षते ॥ २५९ ॥

पातात्तु तथाविधनिकाचितमिथ्यात्वमोहोदयेन सम्यग्दर्शनस्य भ्रंशात्पुनः । अस्य सम्यग्दृष्टेः । इत्वरं परिमितमपार्धपुद्गलपरावर्तादिरूपं कालम् । किमित्याह "भावोऽपि" तत्त्वश्रद्धानादिः, किं पुनर्भावकार्यं शुश्रूषादीत्यपिशब्दार्थः "विनिवर्तते" । एतदेव प्रतिवस्तूपमया भावयति । वातरेणुभृतं वातरेणुर्वातोद्धतं रजस्तेन भृतं पूरितम् । चक्षुरक्षिगोलकरूपम् । स्त्रीरत्नमपि रम्भातिलोत्तमादि किं पुनः शेषं

दृश्यमित्यपिशब्दार्थः । न नैव । ईक्षते पश्यतीति । यथा लब्धात्मलाभमपि चक्षुस्तथाविधोपद्रवान्न दृश्यमपि रूपं किंचित्कालं क्षममीक्षितुं, तथा सम्यग्दर्शनचक्षुरपि जीवादितत्त्वमिति ॥

अथ तृतीयलिङ्गभावनामाह ।

भोगिनोऽस्य स दूरेण भावसारं तथेक्षते ।
सर्वकर्तव्यतात्यागाद्गुरुदेवादिपूजनम् ॥ २६० ॥

भोगिनो भोक्तुः पुरुषात्सकाशात् । अस्य स्त्रीरत्नस्य । स सम्यग्दृष्टिः । दूरेणातिशयेन । भावसारमन्तःपरिणतिप्रधानम् । "तथा" इति समुच्चये । ईक्षते निभालयति हृदयचक्षुषा । किं तदित्याह "सर्वकर्तव्यतात्यागात्" त्यागभोगादिसर्वशेषप्रयोजनकरणीयतया परिहारेण "गुरुदेवादिपूजनं" उक्तरूपम् । इदमुक्तं भवति । यादृशं तद्भोक्ता स्त्रीरत्नगोचरं गौरवमवलम्बते, ततोऽनन्तगुणमसौ सम्यग्दृष्टिर्गुरुदेवादिपूजाविषयं बहुमानमातिष्ठत इति ॥

तथा ।

निजं न हापयत्येव कालमत्र महामतिः ।
सारतामस्य विज्ञाय सद्भावप्रतिबन्धतः ॥२६१॥

निजं स्वकं त्रिसंध्यादिरूपं न हापयत्येव हारयत्येव कालमवसरम् । अत्र देवतापूजनादौ । महामतिः प्रशस्तबुद्धिरेष सम्यग्दृष्टिः । कथमित्याह "सारतां" सर्वप्रयोजनेषु प्रधानतां "अस्य" गुरुदेवादिपूजनस्य "विज्ञाय सद्भावप्रतिबन्धतः" तात्त्विकपरिणामप्रतिबन्धात् ॥

किं च ।

शक्तेर्न्यूनाधिकत्वेन नात्राप्येष प्रवर्तते ।
प्रवृत्तिमात्रमेतद्यद्यथाशक्ति तु सत्फलम् ॥२६२॥

शक्तेर्न्यूनाधिकत्वेन न्यूनत्वेनाधिकायामधिकत्वेन हीनायां शक्तौ । न नैव । अत्रापि देवपूजनादौ किं पुनः शेषकृत्येष्वित्यपिशब्दार्थः । एष स सम्यग्दृष्टिः प्रवर्तते । कुतः । यतः प्रवृत्तिमात्रं प्रवृत्तिरेव केवला फलविकला । एतद्यथाशक्ति गुरुदेवादिपूजनम् । यद्यस्मात् । कथं तर्हि फलमेतत्स्यादित्याशंक्याह "यथाशक्ति तु" शक्त्यनुरूपं पुनः "सत्फलं" विद्यमानफलं देवादिपूजनं क्रियमाणं स्यात् ॥

अयं तु सम्यग्दृष्टिर्यथा स्यात्तथा दर्शयति ।

एवंभूतोऽयमाख्यातः सम्यग्दृष्टिर्जिनोत्तमैः ।
यथाप्रवृत्तिकरणव्यतिक्रान्तो महाशयः ॥ २६३ ॥

एवंभूतः शुश्रूषादिगुणभाक् । अयमाख्यातो निरूपितः सम्यग्दृष्टिर्यथावद्दर्शी जिनोत्तमैः । कीदृश इत्याह "यथाप्रवृत्तिकरणव्यतिक्रान्तः" यथाप्रवृत्तिनामकरणादुपलक्षणत्वादपूर्वानिवृत्तिकरणाभ्यां चातीतः । महाशयः प्रशस्तपरिणामः ॥

करणान्येव दर्शयति ।

करणं परिणामोऽत्र सत्त्वानां तत्पुनस्त्रिधा ।
यथाप्रवृत्तिमाख्यातमपूर्वमनिवृत्ति च ॥ २६४ ॥

करणं क्रियतेऽनेनेति करणं कर्तुः साधकतमम् । तच्चेह परिणामः । अत्र यथाप्रवृत्त्यादिकरणस्वरूपनिर्णये प्रक्रान्ते सति । सत्त्वानाम् । तत्करणं पुनस्त्रिधा । त्रैविध्यमेव दर्शयति । यथाप्रवृत्तमेकमाख्यातं शास्त्रान्तरेषु द्वितीयमपूर्वं तृतीयमनिवृत्ति चानिवृत्तिनामकं पुनरिति ॥

अथैतानि येषां यत्कालानि च भवन्ति तदाह ।

एतत्त्रिधापि भव्यानामन्येषामाद्यमेव हि ।
ग्रन्थिं यावत्त्विदं तं तु समतिक्रामतोऽपरम् ॥ २६५ ॥

एतत्करणं त्रिधापि त्रिभिरपि प्रकारैः किं पुनरेकैकेनेत्यपिशब्दार्थः । भव्यानां निर्वाणार्हजीवानाम् । अन्येषामभव्यानामित्यर्थः । आद्यमेव हि यथाप्रवृत्तमेव करणम् । ग्रन्थिमुक्तरूपम् । यावत्तु यावत्पुनः । इदं यथाप्रवृत्तं करणम् । आ अनादेः संसारात् । तं तु तं पुनर्ग्रन्थिम् । समतिक्रामतः समुल्लङ्घयतः सतः । अपरं द्वितीयमपूर्वकरणमित्यर्थः ॥

भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं तु सम्यग्दृष्टेरतो हि न ।
पतितस्याप्यते बन्धो ग्रन्थिमुल्लङ्घ्य देशितः ॥ २६६ ॥

भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं त्वनिवृत्तिकरणं पुनर्भवति । एवं सति यत्सिद्धं तदाह "सम्यग्दृष्टेः" जीवस्य "अतो हि" अत एव करणत्रयलाभादेव हेतोः "न" नैव "पतितस्य" तथाविधसंक्लेशात्सम्यक्त्वात्परिभ्रष्टस्य "आप्यते" लभ्यते "बन्धः" ज्ञानावरणादिपुद्गलग्रहरूपः । कीदृशोऽयमित्याह "ग्रन्थिं" ग्रन्थिभेदकालभाविनीं कर्मस्थितिमित्यर्थः "उल्लङ्घ्य" अतिक्रम्य "देशितः" सप्ततिकोटिकोट्यादिप्रमाणतया प्रज्ञप्तः, "बन्धेण नवोलइकया" इत्यादिवचनप्रामाण्यात् ॥

एवं सामान्यतो ज्ञेयः परिणामोऽस्य शोभनः ।
मिथ्यादृष्टेरपि सतो महाबन्धविशेषतः ॥ २६७ ॥

एवं ग्रन्थेरुल्लङ्घनेनाबन्धात् । सामान्यतो न विशेषात् । ज्ञेयः परिणामोऽस्य सम्यग्दृशः । शोभनः प्रशस्तः । मिथ्यादृष्टेरपि सतस्तथाविधमिथ्यात्वमोहोदयात् । कुत इत्याह "महाबन्धविशेषतः" । इह द्विधा बन्धः, महाबन्ध इतरश्च, तत्र मिथ्यादृष्टेर्महाबन्धः शेषस्येतरश्च । ततो महाबन्धस्य विशेषतोऽवस्थान्तरविशेषात् । इदमुक्तं भवति । लब्धसम्यक्त्वस्य प्राणिनो मिथ्यादृष्टित्वेऽपि न सामान्यमिथ्यादृष्टेरिव बन्धः, किं तु कश्चिदत्यन्तन्यूनस्तद्विशेष एवेति ॥

कुत इत्याह ।

सागरोपमकोटीनां कोट्यो मोहस्य सप्ततिः ।
अभिन्नग्रन्थिबन्धो यन्न त्वेकोऽपीतरस्यतु ॥२६८॥

सागरोपमकोटीनां कोट्यो मोहस्य सप्ततिः कर्मग्रन्थेः प्रसिद्धाः । अभिन्नग्रन्थेर्जीवस्योत्कर्षतो बन्धः । यद्यस्मात्कारणात् । न तु न पुनः । एकोऽपि सागरोपमकोटी बन्धः । इतरस्य तु भिन्नग्रन्थेः पुनः मिथ्यादृष्टेरपि सतः ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

तदत्र परिणामस्य भेदकत्वं नियोगतः ।
बाह्यं त्वसदनुष्ठानं प्रायस्तुल्यं द्वयोरपि ॥२६९॥

यतो ग्रन्थिमतिक्रम्यास्य न बन्धः, तत्तस्मादत्रानयोर्भिन्नग्रन्थीतरयोर्जीवयोर्विषये परिणामस्यान्तःकरणस्य भेदकत्वं भेदकभावः । नियोगतो नियमेन । बाह्यं तु बहिर्भावः पुनः । असदनुष्ठानमर्थोपार्जनादि । प्रायो बाहुल्येन । तुल्यं समम् । द्वयोरप्यनयोरिति ॥

किं च ।

अयमस्यामवस्थायां बोधिसत्त्वोऽभिधीयते ।
अन्यैस्तल्लक्षणं यस्मात्सर्वमस्योपपद्यते ॥ २७० ॥

अयं भिन्नग्रन्थिर्जीवः। अस्यां सम्यग्दर्शनरूपायामवस्थायाम् । बोधिसत्त्वो वक्ष्यमाणनिरुक्तः । अभिधीयते निर्दिश्यते । अन्यैरपि सौगतैः । तल्लक्षणं बोधिसत्त्वलक्षणम् । यस्मात्सर्वं निरवशेषम् । अस्य सम्यग्दृष्टेः । उपपद्यते घटते ॥

एतदेव दर्शयति ।

कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।
न चित्तपातिनस्तावदेतदत्रापियुक्तिमत् ॥२७१॥

कायपातिन एव कायमात्रेणैव सावद्यक्रियावतारिणः । इह जगति । प्राक्प्रस्तुता बोधिसत्त्वाः । परोदितं परनिरूपितमेतत् । व्यवच्छेद्यमाह । न चित्तपातिनो न चित्तेन पतनशीलाः, “ तप्तलोहपदन्यासतुल्या वृत्तिः क्वचिद्यदि ” इति वचनप्रामाण्यात् । तावच्छब्दः क्रमार्थः । विस्तरतस्त्वन्यदपि परोदितमस्तीति भावः । एतद्बोधिसत्त्वलक्षणमत्रापि सम्यग्दृष्टौ किं पुनर्बोधिसत्त्वे युक्तिमद्युक्तिसंगतम् ॥

युक्तिमेवाह ।

परार्थरसिको धीमान्मार्गगामी महाशयः ।
गुणरागी तथेत्यादि सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ॥२७२॥

परार्थरसिकः परोपकारबद्धचित्तः । धीमान् बुद्ध्यनुगतः । मार्गगामी कल्याणप्रापकपथयायी । महाशयः स्फीतचित्तः । गुणरागी गुणानुरागवान् । “तथा” इति बोधिसत्त्वगुणान्तरसमुच्चयार्थः । इत्यादि शास्त्रान्तरोक्तं सर्वं तुल्यं समम् । द्वयोरपि सम्यग्दृष्टिबोधिसत्त्वयोः ॥

अन्वर्थतोऽपि तुल्यतां दर्शयति ।

यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः ।
सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोऽपि हि ७३

यद्यस्मात् । सम्यग्दर्शनं सम्यक्त्वं । बोधिः । तत्प्रधानो बोधिसारः । महोदयः प्रशस्तगुणोद्गमः । सत्त्वो जीवः । अस्तु भवतु बोधिसत्त्वः । तत्तस्मात् । “हन्त” इति पूर्ववत् । एष सम्यग्दृष्टिः । अन्वर्थतोऽपि ह्यन्वर्थादपि किं पुनर्विशेषणैरित्यपिशब्दार्थ इति ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह ।

वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद्यो भविष्यति ।
तथाभव्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्त्वः सतां मतः॥२७४॥

वरबोधिसमेतो वा तीथकरपदप्रायोग्यसम्यक्त्वसमेतो वा। "बोधिसत्त्वः" इति संबध्यते । स च कीदृश इत्याह "तीर्थकृत्" तीर्थकर्ता "यः" जीवः "भविष्यति" संपत्स्यते "तथाभव्यत्वतः" भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वमनादिपरिणामिको भावः, तथा भव्यत्वं चैतदेव कालनैयत्यादिना प्रकारेण वैचित्र्यमापन्नं तस्मात् "असौ वा" अयमेव बोधिसत्त्वः "सतां" साधूनां "मतः" ॥

तथा भव्यत्वमेव भावयति ।

सांसिद्धिकमिदं ज्ञेयं सम्यक्चित्रं च देहिनाम् ।
तथा कालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिभावतः॥२७५॥

सांसिद्धिकमात्मसमकालोद्भवम् । इदं तथाभव्यत्वं ज्ञेयम् । सम्यग्यथावच्चित्रं च नानारूपं पुनर्देहिनाम् । कथमित्याह "तथा" तत्प्रकारा ये कालादयः कालस्वभावादयः कारणप्रकारास्तेषां भेदेन वैचित्र्येण बीजस्य धर्मप्रशंसादेः सिद्धिर्लाभः, आदिशब्दाद्धर्मचिन्ताश्रवणानुष्ठानादिग्रहः, तेषां भावतो भावात् ॥

एतदेवाधिकृत्याह ।

सर्वथा योग्यताभेदे तदभावोऽन्यथा भवेत् ।
निमित्तानामपि प्राप्तिस्तुल्या यत्तन्नियोगतः ।२७६।

सर्वथा सर्वैः प्रकारैर्योग्यताया अभेद एकाकारायां योग्यतायामित्यर्थः । तदभावश्चित्रबीजसिद्ध्याद्यभावः । अन्यथा पूर्वोक्तार्थानभ्युपगमे सति । भवेत्संपद्येत । नन्वेकाकारायामपि योग्यतायां सहकारिभेदेन फलभेदोपपत्तेः किं योग्यतावैचित्र्याभ्युपगमेनेत्याशंक्याह " निमित्तानामपि " कालादीनां "प्राप्तिः" सन्निधानलक्षणा सर्वयोग्यतानां तुल्या समा भवेत्, किं पुनर्योग्यता परमते योग्यतायास्तुल्येत्यपिशब्दार्थः । "यत्" यस्मात् "तन्नियोगतः" योग्य-

तापारवश्यात् । तुल्यायां हि सत्त्वेषु योग्यतायां सहकारिणोऽपि तुल्या एव भवेयुः, तुल्ययोग्यतासामर्थ्याक्षिप्तत्वात्तेषाम् । इति सर्वत्र तुल्यफलतापत्तिरिति ॥

अत्रैव विपर्यये बाधकमाह ।

अन्यथा योग्यताभेदः सर्वथा नोपपद्यते ।
निमित्तोपनिपातोऽपि यत्तदाक्षेपतो ध्रुवम्॥२७७॥

अन्यथा सहकारिणां तुल्यत्वाभावे योग्यताया अभेदस्तुल्यता सर्वथा नोपपद्यते घटते । कुत इत्याह । निमित्तानामुक्तरूपाणां कालादीनामुपनिपातः सन्निहितता किं पुनर्योग्यतासाध्यं फलमित्यपिशब्दार्थः । यद्यस्मात्तदाक्षेपतस्तुल्ययोग्यताकर्षणाद्ध्रुवं निश्चितं भवेत् ॥

अथ योग्यतामेव तथाभव्यत्वमिति व्याचष्टे ।

योग्यता चेह विज्ञेया बीजसिद्ध्याद्यपेक्षया ।
आत्मनः सहजा चित्रा तथाभव्यत्वमित्यतः ।२७८।

योग्यता च योग्यभावः पुनर्जीवानाम् । इह प्रक्रमे । विज्ञेया अवगन्तव्या । बीजसिद्ध्यादीनामुक्तरूपाणामपेक्षया आलम्बनेन । आत्मनो जीवस्य । सहजा जीवसमानकालभाविनी । चित्रा नानारूपा । किमित्याह "तथाभव्यत्वमिति" एतत्प्रागुक्तस्वरूपं "अतः" अस्माद्धेतोः ॥

किमित्याह ।

वरबोधेरपि न्यायात्सिद्धिर्नो हेतुभेदतः ।
फलभेदो यतो युक्तस्तथा व्यवहितादपि॥२७९॥

वरबोधेरपि सम्यक्त्वलक्षणाया अपि न्यायाद्युक्तेः सिद्धिः संभवः किं पुनर्योग्यताया इत्यपिशब्दार्थः । नो हेतुभेदतो धर्माचार्यादिवैचित्र्यलक्षणात्, किं तु स्वयोग्यतावैचित्र्यात् । फलभेदः कार्यनानात्वम् । यतो हेतुभेदात् । युक्तो घटमा-

नः स्यात् । तथा तेन प्रकारेण । व्यवहितादपि किं पुनरव्यवहितादित्यपिशब्दार्थः । इति स्वगत एव योग्यताभेदः सर्वत्र कार्यभेदनिबन्धनं प्रतिपत्तव्यमिति तात्पर्यमिति ॥

एवं च सति यत्सिद्धं तदाह ।

तथा च भिन्ने दुर्भेदे कर्मग्रन्थिमहाबले ।
तीक्ष्णेन भाववज्रेण बहुसंक्लेशकारिणि ॥२८०॥

तथा च योग्यताभेदस्य फलहेतुत्वे च सति । भिन्ने विदारिते । दुर्भेदे कृच्छ्रविदारणीये । कर्मग्रन्थिरेवोक्तरूपः, महाबलो हिमवदादिरूपः; तत्र । केनेत्याह "तीक्ष्णेन" निशितेन "भाववज्रेण" अपूर्वकरणभावाशनिना । कीदृशे कर्मग्रन्थिमहाबल इत्याह "बहुसंक्लेशकारिणि" सम्यग्दर्शनोपघातकषायोदयहेतौ ॥

किमित्याह ।

आनन्दो जायतेऽत्यन्तं तात्त्विकोऽस्य महात्मनः ।
सद्व्याध्यभिभवे यद्वद्व्याधितस्य महौषधात् ॥२८१॥

आनन्दः प्रमोदः । जायते समुद्भवति । अत्यन्तमतीव । तात्त्विकः परमार्थभावः । अस्य भिन्नग्रन्थेः । महात्मनः प्रशस्तस्वभावस्य । दृष्टान्तमाह । "सति" पारमार्थिक "व्याध्यभिभवे" कुष्ठादिव्याधिनिग्रहे "यद्वत्" यथा "व्याधितस्य" संजातव्याधेः "महौषधात्" तथाविधक्काथपानादिरूपात् ॥

अथ ग्रन्थिभेदमेव व्याचष्टे ।

भेदोऽपि चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा ।
तीव्रसंक्लेशविगमात्सदा निःश्रेयसावहः ॥२८२॥

भेदोऽपि च न केवलं भेद आनन्द इत्यपिशब्दार्थः । अस्य ग्रन्थेर्विज्ञेयः । किमित्याह "न भूयः" पुनः "भवनं"

भवः "तथा" यथा प्रागुक्त इत्याह "तीव्रसंक्लेशविगमात्" अतिदृढकषायोदयविरहात् "सदा" सर्वकालं "निःश्रेयसावहः" निर्वाणहेतुः ॥

अत्रैवाभिप्रायान्तरमाह ।

जात्यन्धस्य यथा पुंसश्चक्षुर्लाभे शुभोदये ।
सद्दर्शनं तथैवास्य ग्रन्थिभेदेऽपरे जगुः ॥२८३॥

जात्यन्धस्य जन्मकालादारभ्यान्धस्य यथा पुंसः कस्यचिच्चक्षुर्लाभे कमलदलकोमलामलावलोकलोचनयुगलप्राप्तौ । क्व सतीत्याह "शुभोदये" तथाविधप्राग्भवापन्नाद्भुतभूतपुण्यपरिपाके सति । सद्दर्शनं सद्भूतवस्तुविलोकनं भवति । तथैवास्यापुनर्बन्धकस्य । ग्रन्थिभेदेऽपरे योगिविशेषा जगुर्गीतवन्त इति ॥

ततः ।

अनेन भवनैर्गुण्यं सम्यग्वीक्ष्य महाशयः ।
तथाभव्यत्वयोगेन विचित्रं चिन्तयत्यसौ ॥२८४॥

अनेन सद्दर्शनेन भवनैर्गुण्यं जरामरणादिव्यसनबहुलतया संसारनिर्गुणभावम् । सम्यग्यथावत् । वीक्ष्य विलोक्य । महाशयः प्रशस्तपरिणामः । तथाभव्यत्वयोगेनोक्तरूपेण । विचित्रं नानारूपम् । चिन्तयति भावयति । असौ भिन्नग्रन्थिर्जन्तुः ॥

एतदेव दर्शयति ।

मोहान्धकारगहने संसारे दुःखिता बत ।
सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः सत्यस्मिन्धर्मतेजसि ॥२८५॥

मोहान्धकारगहने मिथ्यात्वादिमोहनीयध्वान्तबहुले । संसारे भवे । दुःखिताः संजातदुःखाः । "बत" इत्यामन्त्रणे । सत्त्वाः प्राणिनः । परिभ्रमन्ति संचरन्ति । उच्चैर-

तीव । सति विद्यमाने । अस्मिन् सर्वज्ञोपज्ञे । धर्मतेजसि धर्मलक्षण उद्योते ॥

अहमेतानतः कृच्छ्राद्यथायोगं कथंचन ।
अनेनोत्तारयामीति वरबोधिसमन्वितः ॥ २८६ ॥

अहं कर्ता । एतान् भीषणभवभ्रमणरीणान्प्राणिनः । अतो भवात् । कृच्छ्रात्कृच्छ्ररूपात् । यथायोगमुत्तरेण घटनानतिक्रमेण । कथंचन केनापि प्रकारेण । अनेन धर्मतेजसा । उत्तरयाम्यपसारयामि । इत्येतत् । वरबोधिसमन्वित उक्तरूपवरबोधिसंपन्नः ॥

तथा ।

करुणादिगुणोपेतः परार्थव्यसनी सदा ।
तथैव चेष्टते धीमान्वर्धमानमहोदयः ॥ २८७ ॥

करुणादिगुणोपेतोऽनुकम्पास्तिक्यादिगुणालिङ्गितः । तथा । परार्थव्यसनी परोपकारकरणव्यसनवान् । सदा संततम् । तथैव करुणादिगुणानुरूपमेव । चेष्टते व्यवहरति । धीमान् बुद्धिमान् । वर्धमानमहोदयः प्रतिक्षणारोहन्नवनवप्रशस्तगुणोद्गमः ॥

अत एव ।

तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन्सत्त्वार्थमेव सः ।
तीर्थकृत्त्वमवाप्नोति परं सत्त्वार्थसाधनम् ॥ २८८ ॥

तस्य तस्य कल्याणस्य परिशुद्धप्रवचनाधिगमातिशायिधर्मकथाविसंवादिनिमित्तादिलक्षणस्य योगेन व्यापारणेन । कुर्वन्विदधानः । सत्त्वार्थमेव मोक्षबीजाधानादिरूपं न त्वात्मंभरिरपि । स वरबोधिमान् । किमित्याह "तीर्थकृत्त्वं" तीर्थकरत्वरूपं "अवाप्नोति" लभते । कीदृशमित्याह "परं" प्रकृष्टं "सत्त्वार्थसाधनं" भव्यसत्त्वप्रयोजनकारि ॥

तथा ।

चिन्तयत्येवमेवैतत्स्वजनादिगतं तु यः ।
तथानुष्ठानतः सोऽपि धीमान् गणधरो भवेत् ॥ २८९ ॥

चिन्तयत्येवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैव । एतद्भवादुत्तारणम् । स्वजनादिगतं तु स्वजनमित्रदेशादिविशेषगतं पुनः । य उक्तरूपो बोधिप्रधानो जीवः । तथानुष्ठानतश्चिन्तानुरूपानुष्ठानात्परोपकाररूपात् । सोऽपि न केवलं परोपकारी तीर्थकृदित्यपिशब्दार्थः । धीमान्प्रशस्तबुद्धिः । गणधरो देवदानवमानवादिमाननीयमहिमातीर्थकराग्रिमशिष्यः । भवेज्जायेतेति ॥

तथा ।

संविग्नो भवनिर्वेदादात्मनिःसरणं तु यः ।
आत्मार्थसंप्रवृत्तोऽसौ सदा स्यान्मुण्डकेवली ॥ २९० ॥

संविग्नः

तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे
देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते ।
साधौ सर्वग्रन्थसंदर्भहीने
संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥

एवंलक्षणसंवेगभाक् । भवनिर्वेदात्संसारनैर्गुण्यात् । आत्मनिःसरणं तु जरामरणादिदारुणदहनदह्यमानभवभवनोदराद्दूरमात्मनिःकाशनं पुनः । यः । "चिन्तयति" इति गम्यते । आत्मार्थसंप्रवृत्तः स्वप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धचित्तः । असौ पूर्वोक्तरूपः । सदा सततमेव । स्याद्भवेत् । द्रव्यभावमुण्डनप्रधानो मुण्डश्च केवली च केवलज्ञानदर्शनवान् मुण्डकेवली केवल्येव तथाविधबाह्यातिशयशून्यः । अत्र दृष्टान्तः पीठमहापीठसाधुयुगलकमिति ॥

अथैव चिन्तावैचित्र्ये तथाभव्यत्वमेव हेतुरित्याह ।

तथाभव्यत्वतश्चित्रनिमित्तोपनिपाततः ।
एवं चिन्तादिसिद्धिश्च सन्न्यायागमसंगता॥२९१॥

तथाभव्यत्वत उक्तरूपात् । कीदृशादित्याह । चित्रो नानारूपो निमित्तोपनिपातः कालादिकारणसन्निधानं यस्य तत्तथा, तस्मात् । एवं चिन्तादिसिद्धिः पूर्वोक्तचिन्तानुष्ठानसंभवः । चः समुच्चये । कीदृशीत्याह "सन्न्यायागमसंगता" युक्तिशास्त्रघटिता । न हि कारणवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यं लोकशास्त्रयोः क्वचित्केनापि प्रतिपन्नमस्ति । ततोऽधिकृतमपि चिन्तादिवैचित्र्यसिद्धिलक्षणं कार्यं नियमात्कारणवैचित्र्यमपेक्षते । तच्च भव्यत्ववैचित्र्यमपहायान्यत्र युज्यत इति ॥

एतदेवोपसंहरन्नाह ।

एवं कालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिसंस्थितिः ।
सामग्र्यापेक्षया न्यायादन्यथा नोपपद्यते॥२९२॥

एवमुक्तप्रकारेण । कालादिभेदेन कालक्षेत्रादिविशेषेण । बीजसिद्ध्यादिसंस्थितिरुक्तरूपा । सामग्र्यापेक्षया तत्तद्गुर्वादिसहकारिकारणसामग्रीमपेक्ष्य । न्यायाद्युक्तेः । स्यात् । कुतः । यतोऽन्यथान्येन प्रकारेण । भव्यत्ववैचित्र्यपरिहारवतः । न नैव । उपपद्यते घटते सिद्ध्यादिसंस्थितिः प्रस्तुतेति॥

अथ न्यायमेव स्मारयति ।

तत्तत्स्वभावता चित्रा तदन्यापेक्षणी तथा ।
सर्वाभ्युपगमव्याप्त्या न्यायश्चात्र निदर्शितः ।२९३।

तेषामात्मकालादीनां कारणानां तत्तत्स्वभावता विवक्षितकार्यभवनानुकूलस्वस्वभावता । चित्रा नानारूपा । तदन्यापेक्षणी परस्परापेक्षावती । "तथा" इति विशेषणसमुच्चये । कथमित्याह "सर्वाभ्युपगमव्याप्त्या" सर्वकार्येषु सा-

मग्रीजन्यत्वाभ्युपगमस्य व्यापनेन या वर्तते, न पुनः केषुचित्कार्येषु । किमित्याह "न्यायश्च" न्यायः पुनः "अत्र" बीजस्य सिद्ध्यादौ विषये "निदर्शितः" निरूपितः । प्रागेव सामग्र्याः कार्यहेतुत्वमित्यादिनेति तत्स्वभावतैव चित्रान्याय इति परमार्थः ॥

अत्रैवाभिप्रायान्तरमाह ।

अधिमुक्त्याशयस्थैर्यविशेषवदिहापरैः ।
इष्यते सदनुष्ठानं हेतुरत्रैव वस्तुनि ॥ २९४ ॥

अधिमुक्त्याशयस्याप्तश्रद्धारूपस्य मनसो यत्स्थैर्यमुद्वेगविषादादिभिर्दोषैरक्षोभ्यत्वं तस्य विशेषोऽतिशयस्तारतम्यलक्षणः सोऽस्यास्तीत्यधिमुक्त्याशयस्थैर्यविशेषवत् । इह योगचिन्तायाम् । अपरैर्योगिविशेषैः । इष्यते मन्यते । सत्संशुद्धम् । अनुष्ठानं यमनियमाभ्यासरूपम् । हेतुर्निबन्धनम् । अत्रैवास्मिन्नेव तीर्थकरत्वगणधरत्वमुण्डकेवलित्वलक्षणे वस्तुनि साध्ये । तेन तेन नामभेदेन तैरप्युच्यमानेन पुनः सर्वोपकारादिः प्रागेवोपन्यस्तो हेतुरिति । इदमुक्तं भवति । अत्यन्ताप्तगोचरश्रद्धास्थैर्यवतोऽनुष्ठानात्तीर्थकृत्त्वं, मध्यमश्रद्धासमन्विताद्गणधरत्वं, जघन्यश्रद्धासहितान्मुण्डकेवलित्वमाप्यत इति परे जगुः ॥

अत्रैव मतविशेषमाह ।

विशेषं चास्य मन्यन्त ईश्वरानुग्रहादिति ।
प्रधानपरिणामात्तु तथान्ये तत्त्ववादिनः॥ २९५॥

विशेषं च विशेषं पुनरुक्तरूपम् । अस्याधिमुक्त्याशयस्थैर्यस्य । मन्यन्त इच्छन्ति, ईश्वरकारणिकाः । ईश्वरानुग्रहान्महेशोपष्टम्भात् । इत्येवमेके । प्रधानपरिणामात्तु सत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिपरिणतेः पुनः सकाशात् । तथान्ये तत्त्ववादिनः सांख्याः ॥

अत्र प्रतिविधत्ते ।

तत्तत्स्वभावतां मुक्त्वा नोभयत्राप्यदो भवेत् ।
एवं च कृत्वा ह्यत्रापि हन्तैषैव निबन्धनम् ॥२९६॥

तत्तत्स्वभावतां तस्य तीर्थकरत्वादिरूपफलविशेषभाजो जीवस्य तत्स्वभावता विशेषार्हता, ताम् । मुक्त्वा विहाय । न नैव । उभयत्रापि ईश्वरानुग्रहपक्षे प्रधानपरिणामपक्षे च । अदः प्रस्तुतविशेषवदनुष्ठानम् । भवेज्जायेत । एवं च कृत्वास्मिंश्चार्थे, प्रतिष्ठाविषये कृते सतीत्यर्थः । हि स्फुटम् । अत्रापीश्वराद्यनुग्रहाभ्युपगमे किं पुनरस्मदभ्युपगम इत्यपिशब्दार्थः । "हन्त" इति पूर्ववत् । एषैव तत्स्वभावतैव । निबन्धनं हेतुरित्येतदायत्तैव कार्यसिद्धिरभ्युपगन्तुमुचितेति ॥

अथ कथंचित्परमतमप्यनुमन्यमान आह ।

आर्थ्यं व्यापारमाश्रित्य न च दोषोऽपि विद्यते ।
अत्र माध्यस्थ्यमालम्ब्य यदि सम्यग्निरूप्यते २९७

आर्थ्यं सामर्थ्यप्राप्तम् । व्यापारमीश्वराद्यनुग्रहरूपम् । आश्रित्यापेक्ष्य । न च नैव । दोषोऽप्यपराधः स्वमतपरिहाररूपः । विद्यते समस्ति युक्तियुक्तार्थाभ्युपगमे पुनर्गुण एवेत्यपिशब्दार्थः । कथमित्याह "अत्र" ईश्वरानुग्रहादौ "माध्यस्थ्यं" मध्यस्थभावं "आलम्ब्य" आश्रित्य "यदि" चेत् "सम्यक्" यथावत् "निरूप्यते" चिन्त्यते ॥

अथार्थ्यमेव व्यापारमाचष्टे ।

गुणप्रकर्षरूपो यत्सर्वैर्वन्द्यस्तथेष्यते ।
देवतातिशयः कश्चित्स्तवादेः फलदस्तथा ॥२९८॥

गुणप्रकर्षरूपो ज्ञानादिप्रकृष्टगुणस्वभावः । यद्यस्मात् । सर्वैर्मुमुक्षुभिः । वन्द्यो वन्दनीयः । तथा तत्प्रकारः । इष्यते मन्यते । देवतातिशयो विशिष्टदेवताख्यः । कश्चिज्जिनादिः । स्तवादेः स्तवनपूजननमनानुध्यानादेः । क्रियायाः फ-

लदः स्वर्गापवर्गादिफलदायी । "तथा" इति समुच्चये । अत्र यद्यपि स्वकर्तृका स्तवादिक्रिया फलं प्रयच्छति, तथापि स्तवनीयालम्बनत्वेन तस्यास्तत्स्वामिकत्वमिति स्तोतव्यनिमित्त एव स्तोतुः फललाभ इति ॥

अथ द्वितीयानुग्रहभावनायाह ।

भवंश्चाप्यात्मनो यस्मादन्यतश्चित्रशक्तिकात् ।
कर्माद्यभिधानादेर्नान्यथातिप्रसङ्गतः ॥ २९९ ॥

भवंश्चापि जायमानोऽपि प्रस्तुतो विशेषः । आत्मनो जीवस्य । यस्मात्कारणात् । अन्यतो व्यतिरिक्तात् । चित्रशक्तिकान्नानारूपसामर्थ्यात् । कीदृशादित्याह "कर्मादि" कर्म अविद्याक्लेशादिरूपं "अभिधानादेः" अभिधानं स्वरूपं वा यस्य तत्तथा, तस्मात् । विपक्षे बाधामाह "न" नैव "अन्यथा" तत्तत्स्वभावतां मुक्त्वा । कुत इत्याह "अतिप्रसङ्गतः" अतिव्याप्तेः । यदि हि स्वयोग्यतामन्तरेणापि कर्मकृतोऽनुग्रहः स्यात्, तदा सर्वजीवानामसावविशेषणः स्यादिति । तस्मात्सर्वत्र योग्यतैव प्रधानो हेतुरिति ॥

उपसंहरन्नाह ।

माध्यस्थ्यमवलम्ब्यैवमैदंपर्यव्यपेक्षया ।
तत्त्वं निरूपणीयं स्यात्कालातीतोऽप्यदोऽब्रवीत्३००

माध्यस्थ्यं स्वपक्षानुरागपरपक्षद्वेषयोरन्तरालस्थायित्वमवलम्ब्य । एवमुक्तयुक्त्या । ऐदंपर्यव्यपेक्षया परमार्थपर्यालोचनेन । तत्त्वं दैवतादिरूपम् । निरूपणीयं चिन्तनीयम् । स्याद्भवेत् । तच्चिन्तने च गुणप्रकर्षरूपाणां देवताविशेषाणामात्मविशेषाभिधायिनां बाह्यस्य च कर्मणः तथाविधसंज्ञाभेदेऽपि न कश्चिद्भेदोऽस्तीति । अथ परमतेनापि संवादयन्नाह "कालातीतोऽपि" शास्त्रकृद्विशेषः किं पुनर्वयमित्यपिशब्दार्थः । अद एतदब्रवीदुक्तवान् ॥

यदब्रवीत्तदेव दर्शयति ।

अन्येषामप्ययं मार्गो मुक्ताविद्यादिवादिनाम् ।
अभिधानादिभेदेन तत्त्वनीत्या व्यवस्थितः॥३०१॥

अन्येषामपि तीर्थान्तरीयाणां किं पुनरस्माकमित्यपिशब्दार्थः । अयमस्मदुक्तः । मार्गो देवतादिगोचरः । कीदृशानाम् । मुक्ताविद्यादिवादिनां मुक्तादिवादिनां च मतेन । कथमित्याह "अभिधानादिभेदेन" अभिधानभेदेन, आदिशब्दात्क्वचित्किंचित्स्वरूपभेदेन च । तत्त्वनीत्या परमार्थरूपया । व्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥

एतदेव भावयति ।

मुक्तो बुद्धोऽर्हन्वापि यदैश्वर्येण समन्वितः ।
तदीश्वरः स एव स्यात्संज्ञाभेदोऽत्र केवलम्॥३०२॥

मुक्तः परमब्रह्मवादिनां, बुद्धो बौद्धानां, अर्हन् जैनानाम् । "वापि" इति समुच्चये । यद्यस्मात् । ऐश्वर्येण ज्ञानाद्यतिशयलक्षणेन । समन्वितो युक्तो वर्तते । तत्तस्मात् । ईश्वरोऽस्मदुक्तः । स एव मुक्तादिः । स्यात् । विशेषमाह "संज्ञाभेदः" नामनानात्वं "अत्र" मुक्तादिप्रज्ञापनायां "केवलं" नवरं नान्यत्किंचन ॥

अत्रैव स एव परपरिकल्पितविशेषनिराकरणायाह "अनादि" इत्यादि ।

अनादिशुद्ध इत्यादिर्यश्च भेदोऽस्य कल्प्यते ।
तत्तत्तन्त्रानुसारेण मन्ये सोऽपि निरर्थकः ॥३०३॥

अनादिशुद्ध इत्येवंरूप आदिर्यस्य स तथा । तत्रानादिशुद्धः सर्वगतश्च शैवानां, सादिरसर्वगतश्च जैनानां, स एव प्रतिक्षणं भङ्गुरः सौगतानाम् । यश्च यः पुनः । भेदो विशेषः । अस्येश्वरस्य । कल्प्यते समर्थ्यते । कथमित्याह "तत्तत्तन्त्रानुसारेण" तस्य तस्य दर्शनस्यानुवृत्त्या । मन्ये

प्रतिपद्ये । सोऽपि विशेषः किं पुनः प्रागभिहितः संज्ञाभेद इत्यपिशब्दार्थः । निरर्थको निःप्रयोजनः ॥

कुत इत्याह ।

विशेषस्यापरिज्ञानाद्युक्तीनां जातिवादतः ।
प्रायो विरोधतश्चैव फलाभेदाच्च भावतः॥३०४॥

विशेषस्य मुक्तादिदेवताविशेषगतस्य । अपरिज्ञानादसंवेदनादर्वाग्दर्शितप्रत्यक्षेण । तथा । युक्तीनामनुमानरूपाणाम् । जातिवादतोऽसिद्धादिहेतुदोषोपघातेन नानुमानाभासत्वात् । प्रायो बाहुल्येन । विरोधतो विरुद्धत्वात् । "चैव" इति पूर्ववत् ॥ तथाहि । सांख्यः शैवश्च क्षणिकवादिनं सौगतं प्रत्याहतुर्यथा । भवदाराध्यो बुद्धोऽर्थक्रियां देशनादिकां स्वक्षणे पूर्वं पश्चाद्वा कुर्यादिति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः कक्षीकरणीयः, समकालभाविनि व्यापाराभावात्, इतरथैकक्षणवर्तिनां समस्तार्थक्षणानामितरेतरकार्यकारणभावः प्रसज्येत, न चैतद्दृष्टमिष्टं वा । अथ स्वक्षणात्पूर्वमेवार्थे; एतदपि न, स्वयमसतो भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादेरिव पूर्वकालविवर्तिनि कार्ये व्यापाराभावात् । अथ स्वक्षणादूर्ध्वं कार्यं विधत्त इति नान्यथा; एतदप्यसाधीयः, विनष्टस्य कार्यकारणाक्षमत्वात्, अन्यथा मृतस्य शिखिनः केकायितं स्यात्, एवं च क्षणिकादर्थाद्व्यावर्तमानार्थक्रिया तीरादर्शिशकुनिन्यायेन नित्यानेव भावानाश्रयतया प्रतिपद्यत इति नित्यरूपः; अत एवानादिशुद्ध ईश्वरनामा आप्तविशेषोऽभ्युपगन्तुमुचित इति । बौद्धः पुनः प्राह । ईश्वरोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावो भवद्भिरभ्युपगम्यते । न च नित्यस्य कथंचिदप्यर्थक्रिया युज्यते । नित्यो ह्यर्थः क्रमेण यौगपद्येन वार्थक्रियां कुर्वीत । न तावत्क्रमेण सन्निहितसर्वशक्तेः सहकारिभिश्चानाधेयातिशयस्य युगपदेव त्रैकालिकसर्वकार्यकरणप्रसङ्गात् । नापि

यौगपद्येन, यतस्तत्र युगपदेव सर्वकरणेन कृतस्य पुनःकरणाभावेन च द्वितीयक्षणेऽर्थक्रियाविरहलक्षणं बलादसत्त्वमाढौकमानं न केनापि निरोद्धुं पार्यत इति प्रतिक्षणं परिवर्तमानापरापररूपः सर्वार्थक्रियाक्षमोऽभ्युपगन्तुं युक्तोऽसाविति ॥ फलाभेदाच्च फलस्य क्लेशक्षयलक्षणस्य गुणप्रकर्षरूपपुरुषाराधनासाध्यस्य क्वचिन्नित्यानित्यत्वादौ विशेष आराध्यगते सत्यप्यभेदादविशेषात् । भावतः परमार्थतः । गुणप्रकर्षविषयस्य बहुमानस्यैव फलदायकत्वात्तस्य सर्वत्र मुक्तादावविशेषादिति ॥

तथा ।

अविद्याक्लेशकर्मादि यतश्च भवकारणम् ।
ततः प्रधानमेवैतत्संज्ञाभेदमुपागतम् ॥ ३०५ ॥

अविद्या वेदान्तिकानां, क्लेशः सांख्यानां, कर्म जैनानां, आदिशब्दाद्वासना सौगतानां, पाशः शैवानाम् । यतो यस्मात् । चकारो वक्तव्यान्तरसूचनार्थः । भवकारणं संसारहेतुः । ततस्तस्मादविद्यादीनां भवकारणत्वाद्धेतोः । प्रधानमेव । एतदस्मदभ्युपगतं भवकारणं सत् । किमित्याह "संज्ञाभेदं" नामान्तररूपम् । उपागतं प्राप्तम् । न त्वन्यत्किंचित् ॥

अत्रापि परपरिकल्पितविशेषनिराकरणायाह ।

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा तथा ।
गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां सोऽप्यपार्थकः ॥ ३०६ ॥

अस्यापि प्रधानस्य । योऽपरो भवकारणत्वात्सर्वाभ्युपगतादन्यः । भेदो विशेषः । कीदृश इत्याह "चित्रोपाधिः" चित्रो नानारूप उपाधिर्मूर्तित्वादिलक्षणो यस्य स तथा । तथा तथा तत्तद्दर्शनभेदेन । गीयते वर्ण्यते । किमित्याह "अतीतहेतुभ्यः" अनन्तरमेव "विशेषस्यापरिज्ञानात्"

इत्यादिश्लोकोक्तेभ्यः सकाशात् । "धीमतां" बुद्धिमतां "सोऽपि" किं पुनर्देवतागत इत्यपिशब्दार्थः । अपार्थकोऽपगतपरमार्थप्रयोजनः, सर्वैरपि भवकारणत्वेन योगाभ्यासापनेयस्यास्योपगमात्, अन्यस्य विशेषस्य सतोऽप्यकिंचित्करत्वादिति ॥

यत एवम् ।

ततोऽस्थानप्रयासोऽयं यत्तद्भेदनिरूपणम् ।
सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मतः ॥ ३०७ ॥

ततो विशेषस्यापार्थकत्वाद्धेतोः । अस्थानप्रयासोऽयमस्थानप्रयत्न एष तत्त्वचिन्तनकानाम् । यत्तद्भेदनिरूपणं देवादिविशेषगवेषणम् । किं चासौ विशेषो न प्रत्यक्षसाध्यः किं त्वनुमानात् । तत्र च सामान्यमस्तित्वमात्रादि न तु विशेषोऽनुमानस्य प्रमाणविशेषस्य । यतो यस्मात् । चः समुच्चये । विषयो गोचरः । मतोऽभिप्रेतः । अयमभिप्रायः । निर्दोषपुरुषविशेषरूपो देवः कर्म चाप्रत्यक्षत्वादनुमानविषयः । ते चानुमाने अमू । ये ये चयापचयधर्माणस्ते ते क्वचित्सर्वथाप्युच्छेदं प्रतिपद्यन्ते, यथा क्वचिद्रोगिणि रोगा नभसि वा जलधराः । चयापचयधर्माणश्च रागादयः । ततो यत्र ते सर्वथा समुच्छेदभाजः स कश्चित्पुरुषातिशयो मुक्तादिशब्दवाच्यो देवः । तथा । यस्तुल्यसाधनयोर्द्वयोः फलविशेषो नासावदृष्टं कारणं विना युज्यते, कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तत्कारणं विना न स्यात, यथा घटः । कार्यं च फलविशेषः । ततो यस्तत्र हेतुः स कर्मेतीत्याद्यनुमानैः साधितोऽपि देवतादिरर्थो न सर्वविशेषानुगतः प्रतिपत्तुं शक्यः, किं तु सामान्यरूपः । ततः किं विशेषचिन्तयाशक्यार्थविषयेति । न च वक्तव्यं "शास्त्रात्तर्हि निश्चयो भविष्यति" तस्याप्याप्तवचनत्वेनाभिधीयमानार्थान्यथानुपपन्नतया तत्त्वतोऽनुमानत्वात् ॥

अथ कालातीतोक्तं शास्त्रकृत्स्वयमेव समर्थयमानः प्राह ।

साधु चैतद्यतो नीत्या शास्त्रमत्र प्रवर्तकम् ।
तथाभिधानभेदात्तु भेदः कुचितिकाग्रहः ॥३०८॥

साधु च सुन्दरं पुनः । एतत्कालातीतोक्तम् । यतो यस्मात् । नीत्या परमार्थचिन्तारूपया । शास्त्रमागमः । अत्र देवतादावर्थे । प्रवर्तकं प्रवृत्तिहेतुः । तथाभिधानभेदात्तु मुक्तबुद्धादिनामनानात्वेन पुनः । भेदो देवताकर्मादीनाम् । किमित्याह "कुचितिकाग्रहः" कौटिल्यावेशरूप इति ॥

ततः ।

विपश्चितां न युक्तोऽयमैदंपर्यप्रिया हि ते ।
यथोक्तास्तत्पुनश्चारु हन्तात्रापि निरूप्यताम् ३०९

विपश्चितां विदुषाम् । न युक्तोऽघटमानः । अयं कुचितिकाग्रहः । कुत इत्याह "ऐदंपर्यप्रिया वल्लभपरमार्थाः । हिर्यस्मात् । ते विपश्चितः । यथोक्तास्तात्त्विकरूपाः । यदि नामैवं ततः किमित्याह "तत्पुनः" ऐदंपर्यं "चारु" शुद्धं "हन्त" इति प्राग्वत् "अत्रापि" अस्मिन्नपि कालातीतोक्ते किं पुनः शेषविपश्चिदुक्ते "निरूप्यतां" निपुणाभोगेन ॥

अथ कालातीतमतस्वमतयोर्विशेषेणाभेदं दर्शयन्नाह ।

उभयोः परिणामित्वं तथाभ्युपगमाद्ध्रुवम् ।
अनुग्रहात्प्रवृत्तेश्च तथाद्धाभेदतः स्थितम् ॥३१०॥

उभयोरीश्वरप्रधानयोः । परिणामित्वं कथंचिदप्यपरापरपर्यायवत्त्वम् । "स्थितं" इत्युत्तरेण योगः । कुत इत्याह "तथाभ्युपगमात्" तत्प्रकाराङ्गीकारात् । ध्रुवं निश्चितम् । तथाभ्युपगममेव दर्शयति "अनुग्रहात्" उपष्टम्भात्तथाविधयोग्यजीवानामीश्वरेण "प्रवृत्तेश्च" व्यापारणात्प्रधानस्य । कथमित्याह "तथाद्धाभेदतः" तत्प्रकारकालभेदेन "स्थितं"

प्रतिष्ठितम् । अयमत्र भावः । यदा कालभेदेन सत्त्वानामीश्वरस्तथातथानुग्राहक इष्यते प्रधानं च तथातथाप्रवृत्तिमत्, तदा नूनमेतयोर्न नित्यैकरूपता किं त्वनेकरूपतैवेति बलात्परिणामित्वमापन्नमनयोरिति ॥

एवं च सति किमित्याह ।

सर्वेषां तत्स्वभावत्वात्तदेतदुपपद्यते ।
नान्यथातिप्रसङ्गेन सूक्ष्मबुद्ध्या निरूप्यताम् ।३११।

सर्वेषामीश्वरप्रधानानुग्राह्यानाम् । तत्स्वभावत्वादनुग्राहकनिवृत्ताधिकारित्वानुग्राह्यरूपत्वात् । तदेतदीश्वरानुग्रहादि । उपपद्यते घटते । विपक्षे बाधामाह । "नान्यथा" तत्स्वभावमन्तरेण "अतिप्रसङ्गेन" अतिव्याप्त्या "सूक्ष्मबुद्ध्या" निपुणाभोगेन "निरूप्यतां" चिन्त्यतामिति ॥

अथ प्रस्तुतमेव तीर्थकरादित्वमधिकृत्याह ।

आत्मनां तत्स्वभावत्वे प्रधानस्यापि संस्थिते ।
ईश्वरस्यापि सन्न्यायाद्विशेषोऽधिकृते भवेत्॥३१२॥

आत्मनां जीवानाम् । तत्स्वभावत्वेऽनुग्राह्यस्वभाववत्त्वे । संस्थिते सिद्धे सति । ईश्वरस्यापि प्रागुपन्यस्तस्यानुग्राहकस्वरूपे तत्स्वभावत्वे । सन्न्यायादनन्तरमेवोपन्यस्तात् । विशेषोऽधिकृततीर्थकरादिरूपः । भवेत्स्यात् ॥

अथ यदेतत्तत्स्वभावत्वं तीर्थकरादिहेतुत्वे नोक्तं तत्स्वरूपमाह ।

सांसिद्धिकं च सर्वेषामेतदाहुर्मनीषिणः ।
अन्ये नियतभावत्वादन्यथा न्यायवादिनः ॥३१३॥

सांसिद्धिकं च स्वभावभवं पुनः । सर्वेषामात्मादीनाम् । एतत्स्वभावत्वम् । आहुः । मनीषिणो जैनाः । अत्रैव मतान्तरमाह "अन्ये" नियतिमात्रजगत्कारणवादिनः "नियतभावत्वात्" नियतितो द्रव्यक्षेत्रकालभावनियमेन प्रतिनि-

यमवान् भावः सत्ता येषां तीर्थकरादीनां ते तथा, तद्भावस्तत्त्वं, तस्मात् । "अन्यथा" सांसिद्धिकवैलक्षण्येन नियतिजमित्यर्थः । "न्यायवादिनः" युक्तिभाषिणः । तथा च नियतिवादिमतम् । यद्यदा तत्तदा, यद्यत्र तत्तत्र, यद्येन तत्तेन, यद्यस्य तत्तस्य, यद्भवति तद्भवति, यन्न भवति तन्न भवतीति । तथा ।

प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः
सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ इति ॥

नियतभावत्वमपि सांसिद्धिकमेवेति दर्शयन्नाह ।

सांसिद्धिकमदोऽप्येवमन्यथा नोपपद्यते ।
योगिनो वा विजानन्ति किमस्थानग्रहेण नः ॥३१४॥

सांसिद्धिकं स्वभावभवम् । अदोऽपि नियतभावत्वं किं पुनस्तत्स्वभावत्वमित्यपिशब्दार्थः । एवमुक्तप्रकारेण । अन्यथा सांसिद्धिकत्वमन्तरेण । नोपपद्यते न घटते । न हि वन्ध्यासुतादीनां स्वकीयस्वभावविरहेण नियतभावत्वलक्षणो विशेषः कश्चिद्युज्यते । इति सर्वकार्यकदम्बकव्यापकं सांसिद्धिकं तत्स्वभावत्वमवश्यमेष्टव्यमिति । योगिनो वा अथवा योगिनो दिव्यदृशो विजानन्ति । इत्थमिदमित्थं वातीन्द्रियत्वादस्यार्थस्य किं न किंचित्साध्यमित्यर्थः । अस्थानग्रहेण विशेषनिरूपणारूपेण । नोऽस्माकम् ॥

एतदेव दर्शयन्ति ।

अस्थानं रूपमन्धस्य यथा सन्निश्चयं प्रति ।
तथैवातीन्द्रियं वस्तु च्छद्मस्थस्यापि तत्त्वतः ॥३१५॥

अस्थानमविषयः । रूपं नीलकृष्णादिलक्षणम् । अन्धस्य लोचनव्यापारविकलस्य यथा सन्निश्चयं विशदावलोचनं

प्रत्याश्रित्य । तथैवान्धरूपसन्निश्चयन्यायेन । अतीन्द्रियं वस्त्वात्मादिविशेषरूपम् । छद्मस्थस्याप्यर्वाग्दृशः प्रमातुः किं पुनरन्धस्य रूपमित्यपिशब्दार्थः । तत्त्वतः परमार्थनीत्या ॥

आह । यदि च्छद्मस्थस्यातीन्द्रियं वस्तु न विषयः, कथं तस्य तत्प्रज्ञापना युज्यत इत्याह ।

हस्तस्पर्शसमं शास्त्रं तत एव कथंचन ।
अत्र तन्निश्चयोऽपि स्यात्तथाचन्द्रोपरागवत् ॥३१६॥

हस्तस्पर्शसममन्धस्य हस्तस्पर्शेन वस्तूपलम्भतुल्यम् । शास्त्रमतीन्द्रियार्थगोचरं वर्तते । कुतः । यतः । तत एव शास्त्रादेव । कथंचन केनापि प्रकारेण । अत्र च्छद्मस्थे प्रमातरि । तन्निश्चयोऽप्यतीन्द्रियवस्तुनिर्णयः । स्यात् । किं पुनर्विशेषापेक्षयानिश्चय इत्यपिशब्दार्थः । दृष्टान्तमाह "तथाचन्द्रोपरागवत्" । तथा तत्प्रकारोऽर्धविभागादिविषयतया चन्द्रस्योपरागो राहुस्पर्शस्तद्वत् । यथा शास्त्रात्सर्वविशेषानिश्चयेऽपि चन्द्रोपरागः केनापि विशेषेण निश्चीयत एव, तथान्यदप्यतीन्द्रियं वस्तु च्छद्मस्थेनेति ॥

उपसंहारमाह ।

ग्रहं सर्वत्र संत्यज्य तद्गम्भीरेण चेतसा ।
शास्त्रगर्भः समालोच्यो ग्राह्यश्चेष्टार्थसंगतः ॥३१७॥

ग्रहमतत्त्वाभिनिवेशम् । सर्वत्र देवतादावर्थे । संत्यज्य विहाय । तत्तस्मात् । गम्भीरेणानुत्तानेन । चेतसा हृदयेन । शास्त्रगर्भः शास्त्रैदंपर्यम् । समालोच्यः सम्यक्पर्यालोचनीयः । ग्राह्यश्च ग्रहणीयः । इष्टार्थसंगतो युज्यमानार्थसंपन्न इति ॥

अथ दैवपुरुषकारश्चेत्यादि यत्प्रागुक्तमासीत्तत्तथैवानूद्य समर्थयमान आह ।

दैवं पुरुषकारश्च तुल्यावेतदपि स्फुटम् ।
एवं व्यवस्थिते तत्त्वे युज्यते न्यायतः परम् ॥३१८॥

"दैवं पुरुषकारश्च तुल्यावेतदपि स्फुटम्" इति प्राग्वत् । एवमुक्तरूपेण परिणामित्वादिना । व्यवस्थिते प्रतिष्ठिते । तत्त्वे जीवादौ । युज्यते घटते । न्यायतो नीत्या । परं केवलं, न पुनरन्यथेति ॥

एतदेव भावयति ।

दैवं नामेह तत्त्वेन कर्मैव हि शुभाशुभम् ।
तथा पुरुषकारश्च स्वव्यापारो हि सिद्धिदः ॥३१९॥

दैवं नाम दैवमिति नामवत् । इह दैवपुरुषकारयोस्तुल्यताचिन्तायाम् । तत्त्वेन निश्चयवृत्त्या । कर्मैव हि कर्मैव केवलम् । शुभाशुभं प्रशस्ताप्रशस्तलक्षणं नापरं किंचित् । देवस्येदमिति व्युत्पत्तेर्देवताकृतानुग्रहादि । "तथा" इति समुच्चये । पुरुषकारश्च स्वव्यापारो ह्यात्मव्यापार एव न पुनः परमपुरुषव्यापारः कश्चित् । सिद्धिदो विवक्षितकार्यनिष्पत्तिप्रदः ॥

स्वरूपं निश्चयेनैतदनयोस्तत्त्ववेदिनः ।
ब्रुवते व्यवहारेण चित्रमन्योन्यसंश्रयम् ॥ ३२० ॥

स्वरूपं स्वभावलक्षणम् । निश्चयेन निश्चयनयमतेन । एतत्प्रागुक्तम् । अनयोर्दैवपुरुषकारयोः । तत्त्ववेदिनः परमार्थदृशः । ब्रुवते वदन्ति । व्यवहारेण व्यवहारनयमतेन । चित्रं नानारूपम् । अन्योन्यसंश्रयं परस्परेण विहितोपष्टम्भं ब्रुवते । अयमत्र भावः । निश्चयनयः पुरुषकारप्रवृत्तौ तमेव कार्यहेतुतया प्रतिपद्यते न पुनः सदपि दैवं, दैवप्रवृत्तौ च दैवमेव न तु सन्तमपि पुरुषकारं, अन्यथान्योन्यसापेक्षत्वेनानयोरसामर्थ्यं स्यात्, "सापेक्षमसमर्थं" इति वचनात् । तस्मिंश्च सत्यर्थक्रियाकारित्वविरहलक्षणमवस्तु-

त्वं बलादाढौकेत । तस्माद्यद्यदा प्रधानभावेन व्याप्रियते तदेव तदा कार्यहेतुरिति । व्यवहारनयस्तु पर्यायेण प्रतिपन्नप्रधानोपसर्जनभावद्वयमप्येतत्तत्कार्यकरणक्षमं संपद्यत इति प्रतिजानीते ॥

अथ व्यवहारमेव भावयति ।

न भवस्थस्य यत्कर्म विना व्यापारसंभवः ।
न च व्यापारशून्यस्य फलं यत्कर्मणोऽपि हि ॥३२१॥

न नैव । भवस्थस्य जन्तोः । यद्यस्मात् । कर्म दैवम् । विनान्तरेण । व्यापारसंभवो गमनादिचेष्टारूपः । न च व्यापारशून्यस्य पुरुषकारविकलस्य । फलं पुरुषार्थसिद्धिरूपम् । यद्यस्मात् । कर्मणोऽपि हि किं पुनः कर्मशून्यस्य पुरुषकारस्येत्यपिहिशब्दार्थः । अतोऽन्योन्यसंश्रयमिदं द्वयमिति ॥

अथ तयोः पुनरपि स्वरूपमाह ।

व्यापारमात्रात्फलदं निष्फलं महतोऽपि च ।
अतो यत्कर्म तद्दैवं चित्रं ज्ञेयं हिताहितम् ॥३२२॥

व्यापारमात्रात्तुच्छादपि व्यापारात् । फलदं स्वफलप्रदायि । निःफलं फलविकलं क्वचित्तथाविधकालक्षेत्रादिबलवैकल्यात् । महतोऽपि च । अतः पुरुषकारात् । यत्कर्म तद्दैवं दैवसंज्ञम् । चित्रं नानारूपम् । ज्ञेयम् । हिताहितं शुभाशुभरूपम् ।

एवं पुरुषकारस्तु व्यापारबहुलस्तथा ।
फलहेतुर्नियोगेन ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि ॥३२३॥

एवं कर्मवत् । पुरुषकारस्तु पुरुषकारोऽपि । व्यापारबहुलो व्यापारो बहुलो भूयान् कर्मापेक्षया यत्र स तथा । "तथा" इति समुच्चये । फलहेतुः फलनिमित्तम् । नियोगेन

निश्चयेन । ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि न केवलमिह भव इत्यपिहिशब्दार्थः । यथा हि पुरुषकार इह तत्तच्चित्रफलः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते, तथा जन्मान्तरेऽप्यसौ तथाविधफलहेतुतया ज्ञातव्यः, तत्तद्व्यापारोपार्जितकर्मणः प्रेत्यफलमदत्त्वापि निवृत्त्यभावादिति ॥

उपसंहारमाह ।

अन्योन्यसंश्रयावेवं द्वावप्येतौ विचक्षणैः ।
उक्तावन्यैस्तु कर्मैव केवलं कालभेदतः ॥३२४॥

अन्योन्यसंश्रयौ परस्परोपष्टम्भौ । एवमुक्तक्रमेण । द्वावप्येतौ दैवपुरुषकारौ । विचक्षणैर्विपश्चिद्भिः । उक्तौ भणितौ । फलहेतुतयेति । अत्रैव मतान्तरमाह "अन्यैस्तु" अस्मद्विलक्षणैर्वादिभिः सांख्यैरित्यर्थः "कर्मैव" प्रधानापराभिधानं "केवलं" पुरुषकारशून्यं "फलदं" इत्यनुवर्तते, "कालभेदतः" कालविशेषमासाद्योक्तम् ॥

अथैतत्प्रतिविधानायाह ।

दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्म यत्पौर्वदेहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥३२५॥

दैवमात्मकृतं मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिर्जीवेन विहितम् । विद्याज्जानीयात् । किमित्याह "कर्म यत्पौर्वदेहिकं" पूर्वदेहभवं "स्मृतः" अनुध्यातः "पुरुषकारस्तु" पुरुषकारः पुनः "क्रियते" व्यवहारिभिः "यदिहापरं" तथाविधे कर्मणि सत्यपि वाणिज्यराजसेवादि ॥

एवं च ।

नेदमात्मक्रियाभावे यतः स्वफलसाधकम् ।
अतः पूर्वोक्तमेवेह लक्षणं तात्त्विकं तयोः ॥३२६॥

न नैव । इदं कर्म । आत्मक्रियाभावे जीवव्यापारवि-

रहे । यतो यस्मात् । स्वफलसाधकं निजफलकारि क्वचिदुपलभ्यते । अतोऽस्माद्धेतोः । पूर्वोक्तमेव यत्परस्परोपष्टम्भवतां प्रागुपन्यस्तम् । इह प्रक्रमे । लक्षणं स्वरूपम् । तात्त्विकं सद्भूतम् । तयोर्दैवपुरुषकारयोः ॥

अत्रापि विशेषमाह ।

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।
दैवेन चैषोऽपीत्येतन्नान्यथा चोपपद्यते ॥३२७॥

दैवं पुरुषकारेण वीर्यातिरेकलक्षणेन । दुर्बलं तथाविधबलविकलम् । हि स्फुटम् । उपहन्यते स्वफलमुपादधानं प्रतिस्खल्यते । उपदेशप्रसिद्धज्ञानगर्भमहामन्त्रिपुरुषकारेणेव स्वकुटुम्बवधाढौककं कर्मेति । दैवेन च दैवेन पुनर्बलवता । एषोऽपि पुरुषकारोऽप्युपहन्यते किं पुनः पुरुषकारेण दैवमित्यपिशब्दार्थः । द्वारकावतीदाहप्रवृत्तौ वासुदेवबलदेवपुरुषकार इव । विपर्यये बाधामाह । "इत्येतत्" पूर्वोक्तं परस्परोपहतिलक्षणं वस्तु "न" नैव "अन्यथा" असमबलतायां सत्यां "उपपद्यते" घटत इति ॥

एवं परस्परोपघात्योपघातकभावे यत्सिद्धं तदाह ।

कर्मणा कर्ममात्रस्य नोपघातादि तत्त्वतः ।
स्वव्यापारगतत्वे तु तस्यैतदपि युज्यते ॥३२८॥

कर्मणा केवलेनैव । कर्ममात्रस्य केवलस्यैव कर्मणः । नोपघातादि उपघातानुग्रहौ । तत्त्वतोऽनुपचारेण । न हि केवलं कर्म क्वचिदनुग्रहीतुं निग्रहीतुं वा क्षममसहायत्वात् । तर्हि कथं स्यादित्याह "स्वव्यापारगतत्वे तु" जीवक्रियाप्रतिबद्धत्वे तु "तस्य" कर्मणः "एतदपि" परस्परोपघातादि "युज्यते" ॥

अथ प्रस्तुतमेवाधिकृत्याह ।

उभयोस्तत्स्वभावत्वे तत्तत्कालाद्यपेक्षया ।

बाध्यबाधकभावः स्यात्सम्यग्न्यायाविरोधतः ३२९

उभयोर्दैवपुरुषकारयोः। तत्स्वभावत्वे परस्परं बाध्यबाधकस्वभावत्वे। तत्तत्कालाद्यपेक्षया तानि तानि कालादीनि सहकारकारणान्यपेक्ष्य । किमित्याह "बाध्यबाधकभावः" उपघात्योपघातकभावः "स्यात्सम्यग्न्यायाविरोधतः" सम्यग्युक्तेरविघटनेन ॥

अत्रैवाभ्युच्चयमाह।

तथा च तत्स्वभावत्वनियमात्कर्तृकर्मणोः।
फलभावोऽन्यथा तु स्यान्न काङ्कटुकपक्तिवत्॥३३०॥

तथा चैवं च सति। तत्स्वभावत्वनियमात्तत्स्वभावताप्रतिनियतभावात्। कर्तृकर्मणोः बाधकबाध्यादिलक्षणयोः। फलभावः पाकादिसिद्धिरूपः। विपक्षे बाधामाह "अन्यथा तु" तत्स्वभावत्वनियमाभावात्पुनः "स्यान्न काङ्कटुकपक्तिवत्" पाकानर्हेषु मुद्गादिषु पक्तुमारब्धेषु पक्तिरिवेति ॥

अथानयोरेव प्रकारान्तरेण बाध्यबाधकभावमधिकृत्याह।

कर्मानियतभावं तु यत्स्याच्चित्रं फलं प्रति।
तद्बाध्यमत्र दार्वादिप्रतिमायोग्यतासमम्॥३३१॥

कर्मानियतभावं त्वनियतपरिणाममेव। यत्स्याच्चित्रं नानारूपं फलं सुखदुःखादिसमर्पणरूपं प्रति समाश्रित्य तद्बाध्यं निवर्तनीयं पुरुषकारेण। अत्र बाध्यबाधकचिन्तायाम्। कीदृशमित्याह। दार्वादेर्दलविशेषस्य या प्रतिमायोग्यता तत्समम्॥

योग्यतामेवाधिकृत्याह।

नियमात्प्रतिमा नात्र न चातोऽयोग्यतैव हि।
तल्लक्षणनियोगेन प्रतिमेवास्य बाधकः॥ ३३२॥

नियमादवश्यतया। प्रतिमा दैवतादिप्रतिबिम्बरूपा।

न नैव। अत्र दार्वादौ योग्यतायां सत्यामपि। न चातः प्रतिमायामभवनादयोग्यतैव हि। कथमित्याह "तल्लक्षणनियोगेन" अयोग्यतालक्षणाभावेन तथा लोकरूढः। ततः "प्रतिमेव" प्रतिबिम्बनिष्पत्तिरिव दार्वादेर्योग्यतायाः "अस्य" कर्मणः "बाधकः" पुरुषकारः। यथा हि दार्वादीनां योग्यता तावदेव व्यपदिश्यते यावत्तत्प्रतिमालक्षणं कार्यं निष्पद्यते कार्यनिष्पत्तौ सर्वत्र कारणस्याकारणीभूततया रूढत्वात्, एवं कर्मापि यावत्पुरुषकारेण विक्रियामन्यथापरिणतिलक्षणां नानीयते तावत्तदबाधितरूपमेवास्ते पुरुषकारप्रवृत्तौ तु तयोर्बाध्यबाधकभावः संपद्यत इति।

न च वक्तव्यं योग्यतैव प्रतिमामाक्षेप्स्यति किं तद्बाधकेन पुरुषकारेणेत्याशंक्याह।

दार्वादेः प्रतिमाक्षेपे तद्भावः सर्वतो ध्रुवः।
योग्यस्यायोग्यता चेति न चैषा लोकसिद्धितः ३३३

दार्वादेर्दलस्य स्वयोग्यतयैव। प्रतिमाक्षेपे प्रतिमानिष्पत्त्याकर्षणे। तद्भावः प्रतिमाभावः सर्वतः सर्वस्माद्दार्वादेः। ध्रुवो निश्चितः प्रसज्येत। योग्यस्य दार्वादेरेव। अयोग्यता प्रतिमानाक्षेपवतीत्यथवा इत्येतत्प्रसज्येत। भवतु नामैवं; तथापि को दोष इत्याशंक्याह "न च" न पुनः "एषा" योग्यता "लोकसिद्धितः" लोकप्रसिद्धेः। न हि दार्वादीनि प्रतिमानिष्पत्त्यभावेऽप्ययोग्यानीति प्रसिद्धिरस्ति, तत्रापि योग्यतयैव तेषां रूढत्वात्॥

अथेदमेव प्रस्तुते योजयन्नाह।

कर्मणोऽप्येतदाक्षेपे दानादौ भावभेदतः।
फलभेदः कथं नु स्यात्तथा शास्त्रादिसंगतः॥३३४॥

कर्मणोऽपि दैवसंज्ञितस्य। एतदाक्षेपे फलहेतुपुरुषका-

राक्षेपे, न केवलं दार्वादियोग्यतायाः प्रतिमाक्षेपे सर्वत्र तद्भाव इत्यपिशब्दार्थः। दानादौ सुकृतविशेषे विधीयमाने। भावभेदतः परिणामविशेषतः तत्तारतम्यलक्षणात्। फलभेदः प्रकृष्टाप्रकृष्टरूपः कथं नु स्यान्न कथंचिदित्यर्थः। तथा तेन तेन प्रकारेण। शास्त्रादिसंगतः शास्त्रलोकप्रसिद्धः। कर्ममात्रात्तथाविधपुरुषकारविकलात्। फलाभ्युपगमे न कथंचित्तच्चित्रता युज्यते, फलहेतोः कर्मणः पुरुषकारमन्तरेणैकाकारतापत्तेरिति परापेक्षमेतद्द्वितयं प्रतिपत्तव्यमिति ॥

नन्विदमपि कथं सिध्यति यथा दानादौ भावभेदस्ततोऽपि च फलभेद इत्याशंक्याह ।

शुभात्ततस्त्वसौ भावो हन्तायं तत्स्वभावभाक् ।
एवं किमत्र सिद्धं स्यात्तत एवास्त्वतो ह्यदः॥३३५॥

शुभात्ततः शुभत एव कर्मणः प्राङ्नानानिमित्तोपार्जितात्। असौ दानादिकाले भिन्नरूपतया प्रवृत्तः। भावः परिणामः। "हन्त" इति प्राग्वत्। अयं च फलभेदः। तत्स्वभावभाक् तं भावभेदोत्पत्तिरूपं स्वभावं स्वरूपं भजते यः स तथा। अथापरः पृच्छति "एवं" परस्परापेक्षायां "किं" इष्टं "अत्र" विचारे "सिद्धं" निष्पन्नं "स्यात्" भवेत्। उच्यते "तत एव" कर्मणः शुभाशुभरूपात्सकाशात् "अस्तु" भवतु भावः। तथा "अतो हि" अत एव भावात् "अदः" कर्मास्तु। तथाविधकर्मणः सकाशात्पुरुषकारस्तस्माच्च कर्मेति स्थितम् ॥

अथोपसंहर्तुमाह ।

तत्त्वं पुनर्द्वयस्यापि तत्स्वभावत्वसंस्थितौ ।
भवत्येवमिदं न्यायात्तत्प्राधान्याद्यपेक्षया ॥३३६॥

तत्त्वं बाध्यबाधकलक्षणं स्वरूपम्। पुनर्द्वयस्यापि दैव-

पुरुषकारलक्षणस्य न पुनरेकैकस्येत्यपिशब्दार्थः। तत्स्वभावत्वसंस्थितौ तत्स्वाभाव्यनियमे बाध्यबाधकस्वभावलक्षणे स्थिते सति। भवत्येवमुक्तनीत्या। इदं प्रागुक्तम्। कथमित्याह "न्यायात्" युक्तेः। सोऽपि कथमित्याह "तत्प्राधान्याद्यपेक्षया" तयोर्दैवपुरुषकारयोः कदाचित्कस्यचित्प्राधान्यं, आदिशब्दादुपसर्जनभावं चापेक्ष्येति ॥

एवं च चरमावर्ते परमार्थेन बाध्यते ।
दैवं पुरुषकारेण प्रायशो व्यत्ययोऽन्यदा ॥३३७॥

एवं च दैवपुरुषकारयोर्बाध्यबाधकभावे सिद्धे सति। चरमावर्ते पश्चिमपुद्गलपरावर्तरूपे परमार्थेन कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणमोक्षासन्नभावरूपेण। बाध्यते निराक्रियते। दैवं पुरुषकारेण जीववीर्यशुद्धिरूपेण। प्रायशो बाहुल्येन कदाचित्तत्तथाविधसंक्लेशावस्थायां नन्दिषेणादीनामिव व्यत्ययोऽपि स्यादिति प्रायो-ग्रहणम्। व्यत्ययः पूर्वोक्तविधिविपर्यासरूपः। अन्यदाचरमावर्तेषु दैवेन पुरुषकारो बाध्यत इत्यर्थः ॥

एवं सति यत्सिद्धं तदाह ।

तुल्यत्वमेवमनयोर्व्यवहाराद्यपेक्षया ।
सूक्ष्मबुद्ध्यावगन्तव्यं न्यायशास्त्राविरोधतः॥३३८॥

तुल्यत्वं सदृशभावः। एवमुक्तनीत्या। अनयोर्दैवपुरुषकारयोः। व्यवहाराद्यपेक्षया व्यवहारमादिशब्दान्निश्चयं चापेक्ष्येति। सूक्ष्मबुद्ध्या निपुणाभियोगेन। अवगन्तव्यम्। कथमित्याह "न्यायशास्त्राविरोधतः" युक्तिशास्त्रयोरविघटनेन। अयमत्र भावः। निश्चयनयमतेन दैवपुरुषकारौ स्वकार्यकाले स्वप्रधानावेव वर्तेते इत्येवमनयोस्तुल्यतेति। व्यवहारनयमतेन त्वेतौ परस्पराश्रयौ पर्यायेण प्राप्तप्रधानगुणभावौ बाध्यबाधकभावापन्नौ वर्तेते इति तुल्यत्वमनयोर्भावनीयमिति ॥

अथ प्रस्तुते योजयति ।

एवं पुरुषकारेण ग्रन्थिभेदोऽपि संगतः ।
तदूर्ध्वं बाध्यते दैवं प्रायोऽयं तु विजृम्भते ॥३३९॥

एवं चरमावर्ते पुरुषकाराधिक्याद्धेतोः । पुरुषकारेण प्रसिद्धरूपेण । ग्रन्थिभेदोऽपि किं पुनः सामान्येन दैवबाधेत्यपिशब्दार्थः । संगतो घटमानः । तदूर्ध्वं ग्रन्थिभेदोर्ध्वम् । बाध्यते प्रतिहतशक्तिः क्रियते । दैवम् । प्रायो बाहुल्येन । अयं तु पुरुषकारः पुनः । विजृम्भते समुच्छलति ॥

तस्मिंश्च विजृम्भिते यत्स्यात्तद्दर्शयति ।

अस्यौचित्यानुसारित्वात्प्रवृत्तिर्नासती भवेत् ।
सत्प्रवृत्तिश्च नियमाद्ध्रुवः कर्मक्षयो यतः ॥३४०॥

अस्य भिन्नग्रन्थेः । औचित्यानुसारित्वात्सर्वार्थे सूचितवृत्तिप्रधानत्वात् । प्रवृत्तिर्धर्मार्थादिगोचरा । न नैव । असती अशोभना । भवेज्जायेत । सत्प्रवृत्तिश्च सुन्दरचेष्टारूपा । नियमान्निश्चयेन । अत्र हेतुः । ध्रुवो निश्चितः कर्मक्षयः सत्प्रवृत्तिबाधककर्मह्रासलक्षणो यतो यस्माद्धेतोः संपन्नो वर्तते । अन्यथौचित्यानुसारित्वमेव न स्यात् ॥

संसारादस्य निर्वेदस्तथोच्चैः पारमार्थिकः ॥
संज्ञानचक्षुषा सम्यक्तन्नैर्गुण्योपलब्धितः ॥३४१॥

संसारान्नरनारकादिपर्यायरूपात् । अस्य भिन्नग्रन्थेर्जीवस्य । निर्वेदः समुद्वेगरूपः । "तथा" इति समुच्चये । उच्चैरतीव । पारमार्थिकोऽकृत्रिमो जायते । अत्र हेतुः । संज्ञानचक्षुषा निर्मलविवेकलोचनेन । सम्यग्यथावत् । तस्य संसारस्य । नैर्गुण्योपलब्धितो जरामरणादिव्यसनबहुलतयासारतापरिज्ञानात् ॥

मुक्तौ दृढानुरागश्च तथातद्गुणसिद्धितः ।
विपर्ययो महादुःखबीजनाशाच्च तत्त्वतः ॥३४२॥

मुक्तौ निर्वाणे । दृढानुरागश्च निष्ठुरप्रतिबन्धरूपः स्यात् । अत्र हेतुः । तथा तत्प्रकारास्तस्या मुक्तेर्ये गुणा जरामरणाद्यभावादयस्तेषां सिद्धितः परिज्ञानात् । विपर्यय एव तत्त्वं प्रति विपर्यासरूपः । महादुःखं शेषदुःखातिशायितया तस्य यद्बीजं हेतुर्मिथ्यात्वमोहादि तस्य नाशाद्विरहात् । चकारः समुच्चये । तत्त्वतोऽपुनर्भावतया ॥

अथ यदर्थमस्यौचित्यानुसारित्वं स्यात्तद्दर्शयति ।

एतत्त्यागाप्तिसिद्ध्यर्थमन्यथा तदभावतः ।
अस्यौचित्यानुसारित्वमलमिष्टार्थसाधनम् ॥३४३॥

एतयोः संसारमुक्त्योर्यथाक्रमं ये त्यागाप्ती तयोः सिद्ध्यर्थं निष्पत्तये । "औचित्यानुसारित्वं" इत्युत्तरेण योगः । अन्यथौचित्यानुसारित्वमन्तरेण। तदभावतः संसारमुक्त्योस्त्यागाप्त्यभावात् । अस्य प्रस्तुतसत्त्वस्य । किमित्याह "औचित्यानुसारित्वं" उक्तरूपं "अलं" अत्यर्थं "इष्टार्थसाधनं" समीहितसकलप्रयोजनसिद्धिकारि प्रवर्तते ॥

औचित्यमेवाश्रित्याह ।

औचित्यं भावतो यत्र तत्रायं संप्रवर्तते ।
उपदेशं विनाप्युच्चैरन्तस्तेनैव चोदितः ॥३४४॥

औचित्यं भावतः परमार्थतो यत्र वस्तुनि वर्तते तत्रायं प्रस्तुतः प्राणी संप्रवर्तते सम्यक्प्रवृत्तिमान् भवति नान्यत्र । यदि परं क्वचिदुपचारत इति, उपदेशं विनाप्युच्चैरतीवान्तर्मध्ये तेनैव ग्रन्थिभेदबलोत्पन्नपुरुषकारेणैव चोदितः प्रेरित इति ॥

अतस्तु भावो भावस्य तत्त्वतः संप्रवर्तकः ।

शिराकूपे पय इव पयोवृद्धेर्नियोगतः ॥ ३४५ ॥

अतस्त्वत एव पुरुषकारप्रेरणादौचित्येन प्रवृत्तेर्हेतोः । भावो वैराग्यादिः । भावस्य शुभभावान्तरलक्षणस्य । तत्त्वतः परमार्थेन । संप्रवर्तक उद्भूतिहेतुः । दृष्टान्तमाह । "शिराकूपे" स्वयमेव प्रवृत्तशिरे कूपे "पय इव पयोवृद्धेः" शिरावृद्ध्याक्षेपाज्जलातिरेकस्य "नियोगतः" नियमेन प्रवर्तकमिति ॥

नन्वेवमुपदेशवैयर्थ्यमापन्नमित्याशंक्याह ।

निमित्तमुपदेशस्तु पचनादिसमो मतः ।
अनैकान्तिकभावेन सतामत्रैव वस्तुनि ॥३४६॥

निमित्तं हेतुः । उपदेशस्तूपदेशः पुनः । कीदृश इत्याह "पचनादिसमः" पचनखननादिजलाभिव्यञ्जनहेतुसदृशः "मतः" । कथमित्याह "अनैकान्तिकभावेन" स्वसाध्यसिद्धावनियतरूपेण "सतां" बुद्धिमतां "अत्रैव" भवान्तरप्रवर्तने "वस्तुनि" । अयमत्र भावः । न हि कूपे जलोत्पत्तिः पचनखननादिनिमित्तं भूमिसरसभावनिबन्धना, पचनादयस्तु सत एव जलस्याभिव्यक्तिहेतवः । एवं शुभभावः शुद्धपुरुषकारबलोद्भव एव, उपदेशस्तु सत एवाभिव्यक्तिहेतुस्तस्येति । अनैकान्तिकभावश्च पचनखननयोरुपदेशस्य च क्वचिदभावेऽपि भावाद्भावेऽपि चाभावाज्जलशुभभावयोरिति ॥

ननु किंफलस्तर्हि शास्त्रेषु तथातथोपदेशः प्रपञ्च्यत इत्याशंक्याह ।

प्रक्रान्ताद्यदनुष्ठानादौचित्येनोत्तरं भवेत् ।
तदाश्रित्योपदेशोऽपि ज्ञेयो विद्यादिगोचरः ३४७

प्रक्रान्तात्स्वत एवारब्धात्सकाशात् । यदनुष्ठानं शास्त्रशुश्रूषादि । अनुष्ठानाच्चैत्यवन्दनरूपात् । औचित्येन तत्त-

द्द्रव्यक्षेत्रकालाद्यनुरूपेण । उत्तरमपरं भवेत् । तदाश्रित्यापेक्ष्य । उपदेशोऽपि किं पुनः स्वत एव प्रवृत्तेऽनुष्ठान उपदेशो विफल इत्यपिशब्दार्थः । ज्ञेयोऽवगन्तव्यः फलवान् । कीदृश इत्याह "विद्यादिगोचरो विधेयेतरयोरर्थयोर्विधिप्रतिषेधविषयः । अत एव पठ्यते ।

उवएसो वि हु सफलो गुणठाणारम्भगाण जीवाण ।
परिवड्ढमाण ण तहा पायं बहुभड्डियाणं पि ॥

अप्रारब्धानुष्ठानस्यापि जन्तोः कदाचिदुपदेशो दीयत इत्याह ।

प्रकृतेर्वानुगुण्येन चित्रः सद्भावसाधनः ।
गम्भीरोक्त्या मितश्चैव शास्त्राध्ययनपूर्वकः ।३४८।

प्रकृतेर्बालमध्यमबुद्धिबुद्धत्वलक्षणायाः । "वा" इत्यथवा । आनुगुण्येनानुवर्तनेन । चित्रो नानारूपः । सद्भावसाधनः शुद्धभावसंपादक उपदेशो मतिमतां प्रवर्तते । पुनरपि कीदृश इत्याह "गम्भीरोक्त्या" अतिनिपुणवचनरचनारूपयोपलक्षितः सूक्ष्मबुद्धिहेतुत्वात् "मितः" परिमितोऽपरिमितस्य वैरस्य हेतुत्वात्, "चैव" इति समुच्चये, "शास्त्राध्ययनपूर्वकः" शास्त्राध्ययनं शास्त्रगतपाठोच्चारणं पूर्वं प्रथमं यस्य स तथा, दृढप्रतीतिहेतुत्वात् ॥

इदमेव भावयति ।

शिरोदकसमो भाव आत्मन्येव व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिरस्य विज्ञेया चाभिव्यक्तिस्ततस्ततः ।३४९।

शिरोदकसमस्तथाविधकूपे सहजप्रवृत्तशिराजलतुल्यः । भावः शुद्धरूपः परिणामः । आत्मन्येव जीव एव सम्यग्दृष्ट्यादौ व्यवस्थितः । ततः किमित्याह "प्रवृत्तिरस्य" भावस्य विज्ञेया चाभिव्यक्तिः प्रकटभावः "ततस्ततः" चित्रादुपदेशात्कूपखननादिकल्पात् ॥

एतदपि कुत इत्याह ।

सत्क्षयोपशमात्सर्वमनुष्ठानं शुभं मतम् ।
क्षीणसंसारचक्राणां ग्रन्थिभेदादयं यतः ॥३५०॥

सत्क्षयोपशमात्सानुबन्धमिथ्यात्वमोहादिमलप्रलयविशेषात् । सर्वमनुष्ठानं देवपूजनादि । शुभं शोभनं मतम् । कुत इत्याह " क्षीणसंसारचक्राणां " निवृत्तप्रायभवभ्रमणानां सम्यग्दृष्ट्यादीनां " ग्रन्थिभेदात् " उक्तरूपात् " अयं " क्षयोपशमः " यतः " यस्मात्कारणान्मतः ॥

भाववृद्धिरतोऽवश्यं सानुबन्धं शुभोदयम् ।
गीयतेऽन्यैरपि ह्येतत्सुवर्णघटसन्निभम् ॥ ३५१ ॥

भाववृद्धिर्भावोत्कर्षरूपा । अतः सत्क्षयोपशमात् । अवश्यं नियमतो भवतीति । अत्रैव परमतमाह " सानुबन्धं शुभोदयं " प्रशस्तफलं " गीयते " प्रतिपाद्यते " अन्यैरपि हि " सौगतादिभिर्न केवलमस्माभिरित्यपिशब्दार्थः " एतत् " शुभमनुष्ठानं " सुवर्णघटसन्निभं " यथा सुवर्णघटो भिद्यमानोऽपि न सुवर्णानुबन्धं मुञ्चति, एवं शुभमनुष्ठानं तथाविधकषायोदयाद्भग्नमपि शुभफलमेवेति ॥

एवं तु वर्तमानोऽयं चारित्री जायते ततः ।
पल्योपमपृथक्त्वेन विनिवृत्तेन कर्मणः ॥ ३५२ ॥

एवं त्वेवमेव सानुबन्धं सत्क्षयोपशमानुरूपम् । वर्तमानोऽयं भिन्नग्रन्थिर्जीवः । चारित्री देशविरतरूपो जायते । ततो ग्रन्थिभेदात्सकाशात् । पल्योपमपृथक्त्वेन वृद्धिप्रवृत्त्या नवभ्यः पृथक्त्वं तेन विनिवृत्तेन क्षयमुपगतेन । कर्मणश्चारित्रमोहादेः । सर्वविरतिचारित्री तु संख्यातेषु सागरोपमेषु निवृत्तेषु । तथा चार्षम् ।

सम्मत्तं मिउलद्धे पलियपुहत्तेण सवओ होज्जा ।

चरणोवसमखयाणं सागरसङ्खन्तरा होन्ति ॥

लिङ्गं मार्गानुसार्येष श्राद्धः प्रज्ञापनाप्रियः ।
गुणरागी महासत्त्वः सच्छक्त्यारम्भसंगतः ॥३५२॥

लिङ्गं चिह्नम् । कीदृशमस्येत्याह " मार्गानुसारी " वक्ष्यमाणन्यायेन " एष " चारित्री तथा " श्राद्धः " कान्तारोत्तीर्णब्राह्मणहविःपूर्णगोचररुचेरतिशायिन्या शुद्धानुष्ठानगतया श्रद्धया संगतः " प्रज्ञापनाप्रियः " गुणवत्पुरुषप्रज्ञापनाप्रीतिमान् सन्निधिलाभयोग्यजीव इव तद्गतक्रियां प्रतीति " गुणरागी " गुणानुरागी । महासत्त्वः प्रशस्तपुरुषकारः । सच्छक्त्यारम्भसंगतः सता सुन्दरपरिणामेन शक्येन कर्तुं पार्यमाणेनारम्भेण धर्मार्थादिगोचरेण संगत इति ॥

अथ बहुविषयत्वान्मार्गानुसारित्वमेव भावयति ॥

असातोदयशून्योऽन्धः कान्तारपतितो यथा ।
गर्तादिपरिहारेण सम्यक्तत्राभिगच्छति ॥३५३॥

असातोदयशून्योऽसद्वेदनीयविपाकरहितः । अन्धः प्रतीतरूपः । कान्तारपतितो दण्डकारण्यादिमहाटवीमध्यमग्नः । " यथा " इति दृष्टान्तार्थः । गर्तादिपरिहारेण गर्तादरीप्रभृतिविषममार्गत्यागेन । सम्यग्यथाविवक्षितस्थानावाप्तिः स्यात्तथा । तत्र कान्तारे । अभिगच्छति गन्तुं प्रवर्तते ॥

तथायं भवकान्तारे पापादिपरिहारतः ।
श्रुतचक्षुर्विहीनोऽपि सत्सातोदयसंयुतः ॥३५४॥

तथायं चारित्री । भवकान्तारे संसाराटव्याम् । पापादिपरिहारतः पापकारणपापफलपरित्यागेन । श्रुतमेव परिभूतार्थावलोकहेतुत्वाच्चक्षुस्तेन विहीनोऽपि मानुषादिविर-

हितः किं पुनस्तदन्यरूप इत्यपिशब्दार्थः । सन्नतिदृढतया यः सुन्दरः सातोदयस्तेन संयुतः ॥

अत्रैव व्यतिरेकमाह ।

अनीदृशस्य तु पुनश्चारित्रं शब्दमात्रकम् ।
ईदृशस्यापि वैकल्यं विचित्रत्वेन कर्मणाम् ॥३५५॥

अनीदृशस्य तु पुनर्मार्गानुसारित्वादिलिङ्गविकलस्य पुनः। चारित्रं देशतः सर्वतो वा । शब्दमात्रकं शब्दरूपमेव न त्वर्थतोऽपि । ननु सम्यग्दृष्टेरविरतस्यापि मार्गानुसारित्वमस्ति कथं न चारित्रमित्याशंक्याह " ईदृशस्यापि " मार्गानुसारिणोऽपि कस्यचित् " वैकल्यं " चारित्रस्य । कथमित्याह " विचित्रत्वेन " निकाचितादिरूपतया " कर्मणां " चारित्रमोहादीनाम् । तथा चोक्तम् ।

कम्माइ मूलघणचिक्कणाइ गरुयाइ वज्जसाराइं ।
नाणट्टयं पि पुरिसं पहाओ उप्पहंनेन्ति ॥

अथ प्रकृतयोगसंधानार्थमाह ।

देशादिभेदतश्चित्रमिदं चोक्तं महात्मभिः ।
अत्र पूर्वोदितो योगोऽध्यात्मादिः संप्रवर्तते॥३५६

देशादिभेदतो देशसर्वविशेषात् । चित्रं नानारूपम् । इदं चैतत्पुनश्चारित्रमुक्तं महात्मभिस्तीर्थकरग्णधरादिभिः । ततः किमित्याह " अत्र " चारित्रे सति जीवस्य " पूर्वोदितः " ग्रन्थिविभागोक्तः " योगोऽध्यात्मादिः " अध्यात्मभावनाध्यानादिः "संप्रवर्तते" स्वरूपं लभत इति ॥

अमुमेव क्रमेण व्याचष्टे ।

औचित्याद्वृत्तयुक्तस्य वचनात्तत्त्वचिन्तनम् ।
मैत्र्यादिसारमत्यन्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः॥३५७॥

औचित्यादुचितप्रवृत्तिरूपात् । वृत्तयुक्तस्याणुव्रतमहाव्र-

तसमन्वितस्य । वचनाज्जिनप्रणीतात् । तत्त्वचिन्तनं जीवादिपदार्थसार्थपर्यालोचनम् । मैत्र्यादिसारं मैत्रीप्रमोदकरुणामाध्यस्थ्यप्रधानं सत्त्वादिषु विषयेषु । अत्यन्तमतीव । किमित्याह " अध्यात्मं " योगविशेषं " तद्विदः " अध्यात्मज्ञातारः " विदुः " जानते ॥

अथास्य फलमाह ।

अतः पापक्षयः सत्त्वं शीलं ज्ञानं च शाश्वतम् ।
तथानुभवसंसिद्धममृतं ह्यद एव तु ॥ ३५८ ॥

अतोऽध्यात्मात् । पापक्षयो ज्ञानावरणादिक्लिष्टकर्मप्रलयः । सत्त्वं वीर्योत्कर्षः । शीलं चित्तसमाधिः । ज्ञानं च वस्त्ववबोधरूपम् । शाश्वतमप्रतिघाति शुद्धं स्वतेजोवत् । " तथा " इति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । अनुभवसंसिद्धं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं तद्वृत्तम् । अमृतं पीयुषम् । हिः स्फुटम् । अद एव तु इदमेवाध्यात्मं पुनः, अतिदारुणमोहविषविकारनिराकारकत्वादस्येति ॥

अभ्यासोऽस्यैव विज्ञेयः प्रत्यहं वृद्धिसंगतः ।
मनःसमाधिसंयुक्तः पौनःपुन्येन भावना॥३५९॥

अभ्यासोऽनुवर्तनम् । अस्यैवाध्यात्मस्य विज्ञेयः । प्रत्यहं प्रतिदिवसम् । वृद्धिसंगतः समुत्कर्षमनुभवत् । मनःसमाधिसंयुक्तश्चित्तनिरोधयुक्तः । कथमित्याह "पौनःपुन्येन" भूयो भूय इत्यर्थः । भावना द्वितीयो योगभेद इति ॥

अथैतत्फलमाह ।

निवृत्तिरशुभाभ्यासाच्छुभाभ्यासानुकूलता ।
तथा सुचित्तवृद्धिश्च भावनायाः फलं मतम्॥३६०॥

निवृत्तिरुपरतिः। अशुभाभ्यासात्कामक्रोधादिगोचरात्।

शुभाभ्यासानुकूलता ज्ञानादिविषयशुभाभ्यासानुकूलभावः। तथा सुचित्तवृद्धिश्च सत्प्रकारशुद्धचित्तसमुत्कर्षरूपा । किमित्याह " भावनायाः फलं मतं " इति ॥

शुभैकालम्बनं चित्तं ध्यानमाहुर्मनीषिणः ।
स्थिरप्रदीपसदृशं सूक्ष्माभोगसमन्वितम् ॥३६१॥

शुभैकालम्बनं प्रशस्तैकार्थविषयं चित्तम् । ध्यानं धर्मध्यानादि । आहुर्मनीषिणः । स्थिरप्रदीपसदृशं निर्वातगृहोदरज्वलत्प्रदीपप्रतिमम् । सूक्ष्माभोगसमन्वितमुत्पादादिविषयसूक्ष्मोपयोगयुतम् ॥

अथैतत्फलम् ।

वशिता चैव सर्वत्र भावस्तैमित्यमेव च
अनुबन्धव्यवच्छेद उदर्कोऽस्येति तद्विदः ॥३६२॥

वशिता चैवात्मायत्तमेव । सर्वत्र कार्ये । भावस्तैमित्यमेव च स्तिमितभावतैव । अनुबन्धव्यवच्छेदो भवान्तरारम्भकाणामितरेषां कर्मणां बन्ध्यभावकारणमित्यर्थः । उदर्कः फलम् । अस्य ध्यानस्य । इत्येतदाहुः । तद्विदो ध्यानफलविदः ॥

अविद्याकल्पितेषूच्चैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु ।
संज्ञानात्तद्व्युदासेन समता समतोच्यते ॥३६३॥

अविद्याकल्पितेष्वनादिवितथवासनावशोत्पन्नविकल्पकल्पितशरीरेषु । उच्चैरतीव । इष्टानिष्टेष्विन्द्रियमनःप्रमोदप्रदायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शब्दादिषु । संज्ञानात्तानेवार्थान् द्विषतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य निश्चयतोऽनिष्टं वा न विद्यते किंचिदिष्टं वेत्यादिभावनारूपाद्विवेकात् । तद्व्युदासेनेष्टानिष्टवस्तुपरिहारेण । या समता तुल्यरूपता मनसः, सा समता प्रागुपन्यस्तोच्यते ॥

अथैतत्फलम् ।

ऋद्ध्यप्रवर्तनं चैव सूक्ष्मकर्मक्षयस्तथा ।
अपेक्षातन्तुविच्छेदः फलमस्याः प्रचक्षते ॥३६४॥

ऋद्धीनामर्थौषध्यादीनामनुपजीवनेनाप्रवर्तनमव्यापारणम् । सूक्ष्मकर्मक्षयः सूक्ष्माणां केवलज्ञानदर्शनयथाख्यातचारित्राद्यावारकाणां कर्मणां क्षयः । " तथा "–इति शब्दोऽनुक्तसमुच्चये । तथापेक्षातन्तुविच्छेदोऽपेक्षैव बन्धहेतुत्वात्तन्तुरपेक्षातन्तुस्तद्व्यवच्छेदः फलमस्याः समतायाः । प्रचक्षते विचक्षणा इति ॥

अन्यसंयोगवृत्तीनां यो निरोधस्तथा तथा ।
अपुनर्भावरूपेण स तु तत्संक्षयो मतः ॥ ३६५ ॥

इह स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्यात्मनो विकल्परूपाः परिस्पन्दरूपाश्च वृत्तयः सर्वा अन्यसंयोगनिमित्ता एव । तत्र विकल्परूपास्तथाविधमनोद्रव्यसंयोगात्, परिस्पन्दरूपाश्च शरीरादिति । ततोऽन्यसंयोगेन या वृत्तयस्तासां यो निरोधः । तथा तथा केवलज्ञानलाभकालेऽयोगिकेवलिकाले च । अपुनर्भावरूपेण पुनर्भवनपरिहाररूपेण । स तु स पुनः । तत्संक्षयो वृत्तिसंक्षयो मत इति ॥

अथैतत्फलम् ।

अतोऽपि केवलज्ञानं शैलेशीसंपरिग्रहः ।
मोक्षप्राप्तिरनाबाधा सदानन्दविधायिनी ॥३६६॥

अतोऽप्यत एव वृत्तिसंक्षयात् । केवलं सकलद्रव्यपर्यायगोचरत्वात्परिपूर्णं ज्ञानमुपयोगविशेषः । ततः शैलेशीसंपरिग्रहः शीलं सर्वसंवररूपं तस्येशोऽधिपतिः शैलेशः, तस्येयमवस्था शैलेशी, तस्याः संपरिग्रहः स्वीकारः । ततोऽपि मोक्षप्राप्तिर्निर्वाणलाभः । अनाबाधा सर्वशरीरमानसव्यथाविकला । सदा सर्वकालम् । आनन्दविधायिनी

परमानन्दरूपत्वात्तस्याः । यदत्रास्या विशेषणद्वयोपादानं तत्परपरिकल्पितमोक्षप्राप्तिव्यवच्छेदार्थम् । तथाहि । काणादाः सुखदुःखव्यवच्छेदरूपा मुक्तिरिति प्रतिपन्नाः, ततो नाबाधत्वेऽपि नानन्दरूपता स्यादित्युभयग्रहणं कृतम् ॥

अथ प्रागुक्ततात्त्विकेतरयोगोपक्षेपार्थमाह ।

तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चायमिति यच्चोदितं पुरा ।
तस्येदानीं यथायोगं योजनात्राभिधीयते ॥३६७॥

तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चायं योगः । इत्येवम् । यच्च यत्पुनः । उदितं पुरा ग्रन्थारम्भे । तस्योदितस्य । इदानीं संप्रति । यथायोगं यथाघटनम् । योजनार्थसंयोजनरूपा । अत्रेहावसरे । अभिधीयते प्रोच्यत इति ॥

तत्र ।

अपुनर्बन्धकस्यायं व्यवहारेण तात्त्विकः ।
अध्यात्मभावनारूपो निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥३६८॥

अपुनर्बन्धकस्योपलक्षणत्वात्सम्यग्दृष्टेश्च । अयं योगः । व्यवहारेण कारणस्यापि कार्यत्वोपचाररूपेण तात्त्विकः, कारणस्यापि कथंचित्कार्यत्वादिति । किंरूपः सन्नित्याह "अध्यात्मभावनारूपः" अध्यात्मरूपो भावनारूपश्च । निश्चयेन निश्चयनयमतेनोपचारपरिहाररूपेण । उत्तरस्य त्वपुनर्बन्धकसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया चारित्रिण इति ॥

सकृदावर्तनादीनामतात्त्विक उदाहृतः ।
प्रत्यपायफलप्रायस्तथावेषादिमात्रतः ॥ ३६९ ॥

सकृदेकवारमावर्तन्त उत्कृष्टां स्थितिं बध्नन्ति ये ते सकृदावर्तनाः, आदिशब्दाद्द्विरावर्तनादिग्रहः, तेषाम् । अतात्त्विको व्यवहारतो निश्चयतश्चातत्त्वरूपः । उदाहृतोऽध्यात्मभावनारूपो योगः । अध्यात्मशुद्धपरिणामत्वात्ते-

षामिति । कीदृशोऽसावित्याह "प्रत्यपायफलप्रायः" प्रत्यपायोऽनर्थः फलं प्रायो बाहुल्येन यस्येति समासः । कुत इत्याह "तथावेषादिमात्रतः" तत्प्रकारं भावसाराध्यात्मभावनायुक्तयोगियोग्यं यद्वेषादिमात्रं नेपथ्यचेष्टाभाषालक्षणं श्रद्धानशून्यं वस्तु, तस्मात् । तत्र हि वेषादिमात्रमेव स्यान्न पुनस्तेषां काचिच्छ्रद्धालुतेति ॥

चारित्रिणस्तु विज्ञेयः शुद्ध्यपेक्षो यथोत्तरम् ।
ध्यानादिरूपो नियमात्तथा तात्त्विक एव तु ॥३७०॥

चारित्रिणस्तु चारित्रिणः पुनर्विज्ञेयः । शुद्ध्यपेक्षो यथोत्तरमुत्तरोत्तरां शुद्धिमपेक्ष्य । किमित्याह "ध्यानादिरूपः" ध्यानसमतावृत्तिसंक्षयलक्षणो योगः "नियमात्" अवश्यतया न त्वन्यस्य । "तथा" इति समुच्चये । "तात्त्विक एव तु" तत्त्वरूप एवेति ॥

अथ सानुबन्धेतराभिव्यक्त्यर्थमाह ।

अस्यैव त्वनपायस्य सानुबन्धस्तथा स्मृतः ।
यथोदितक्रमेणैव सापायस्य तथापरः ॥ ३७१ ॥

अस्यैव तु पूर्वोक्तयोगभाजो जीवस्य पुनः । अनपायस्य योगबाधकक्लिष्टकर्मरहितस्य । सानुबन्धस्तथा तत्प्रकारः सन् स्मृतः शास्त्रकारैः । यथोदितक्रमेणैवाध्यात्मादिरूपेणैव । सापायस्यानपायविलक्षणस्य । "तथा" इति समुच्चये । अपरोऽसानुबन्ध इति ॥

अथापायमेव व्याचष्टे ।

अपायमाहुः कर्मैव निरपायाः पुरातनम् ।
पापाशयकरं चित्रं निरुपक्रमसंज्ञकम् ॥ ३७२ ॥

अपायमाहुः कर्मैव नापरं किंचित् । निरपाया उपरतसकलक्लिष्टादृष्टाः तीर्थकरादयः । पुरातनं प्राक्कालोपार्जि-

तम् । पापाशयकरं मोक्षपथप्रतिकूलचित्तवृत्तिहेतुः । चित्रं नानारूपम् । निरुपक्रमसञ्ज्ञकं, उपक्रमणमुपक्रमः सर्वत उच्छेदः, ततो वास्तवविपाकसामर्थ्यहरणं, ततो विशिष्टानुष्ठानमिष्टयोगमपि निर्गतमुपक्रमान्निरुपक्रमं, तत्संज्ञा नाम यस्य तत्तथा ॥

अपायमेवाधिकृत्य परमतसंवादमाह ।

कण्टकज्वरमोहैस्तु समो विघ्नः प्रकीर्तितः ।
मोक्षमार्गप्रवृत्तानामत एवापरैरपि ॥ ३७३ ॥

कण्टकज्वरमोहैस्तु कण्टकेन ज्वरेण मोहेन च पुनः । समस्तुल्यः । विघ्नः प्रत्यूहो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नः । प्रकीर्तितो निरूपितः । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां सम्यग्दर्शनाद्याराधनावहितात्मनाम् । अत एव योगनिरनुबन्धत्वादेव हेतोः । अपरैरपि योगिभिर्न केवलमस्माभिरित्यपिशब्दार्थः । यथा हि केषांचित्पथिकानां क्वचित्पाटलिपुत्रादौ गन्तुं प्रवृत्तानां कण्टकज्वरदिग्मोहैरभिभूतानां यथाक्रमं स्तोकबहुबहुतरकालं गमनभङ्गहेतुर्विघ्नः संपद्यते, एवं योगिनामपि सिद्धिपथप्रस्थितानां तथाविधकर्मोदयात्त्रिप्रकारान्तरायः समुपजायत इति ॥

अथ सास्रवानास्रवौ योगावधिकृत्याह ।

अस्यैव सास्रवः प्रोक्तो बहुजन्मान्तरावहः ।
पूर्वव्यावर्णितन्यायादेकजन्मा त्वनास्रवः ॥३७४॥

अस्यैव सापायस्य योगिनः । सास्रवो वक्ष्यमाणास्रवयुक्तो योगः प्रोक्तो बहुजन्मान्तरावहो देवमनुष्याद्यनेकजन्मविशेषहेतुः । पूर्वव्यावर्णितन्यायान्निरुपक्रमकर्मणः पापाशयकरस्यावश्यमेव वेदनीयभावरूपात् । एकजन्मा त्वेकमेव वर्तमानं जन्म यत्र स तथा पुनरनास्रव इति ॥

आस्रवो बन्धहेतुत्वाद्बन्ध एवेह यन्मतः ।
स सांपरायिको मुख्यस्तदेषोऽर्थोऽस्य संगतः ॥३७५॥

आस्रवत्यापतति कर्म यस्मिन्स आस्रवः । शुद्धोऽशुद्धश्च योगभूत आस्रवो बन्धहेतुत्वाद्बन्धस्य कारणत्वात् । बन्ध एव ज्ञानावरणादिकर्मरूप एव कारणे कार्योपचारात् । इह प्रक्रमे । यद्यस्मात् । मतः संमतः । सांपरायिकः कषायप्रभवः सूक्ष्मसंपरायगुणस्थानकावसानः । मुख्योऽनुपचारितः । तत्तस्मात् । एषः सांपरायिकबन्धलक्षणः । अर्थोऽभिधेयम् । अस्यास्रवस्य संगतः ॥

एवं चरमदेहस्य संपरायवियोगतः ।
इत्वरास्रवभावेऽपि स तथानास्रवो मतः ॥३७६॥

एवं यथा सकषायस्य सास्रवो योगस्तथा चरमदेहस्य पश्चिमशरीरस्य । संपरायवियोगतः कोपादिकषायविरहात् । इत्वरास्रवभावेऽपि केवलयोगप्रत्ययद्विसामायिकचलवेदनीयबन्धसद्भावे किं पुनस्तदभाव इत्यपिशब्दार्थः । एवंविधो यः स तथा तत्प्रकारोऽनास्रवो द्वितीयो योगभेदो मतः ॥

ननु कथं सास्रवोऽपि योगोऽनास्रव उक्त इत्याशंक्याह । एवम् ।

निश्चयेनात्र शब्दार्थः सर्वत्र व्यवहारतः ।
निश्चयव्यवहारौ च द्वावप्यभिमतार्थदौ ॥३७७॥

निश्चयेनोपलक्षितान्निश्चयप्रापकादित्यर्थः । अत्र योगाधिकारे । शब्दार्थोऽनास्रवादिशब्दागतः । सर्वत्र सर्वेषु पदेषु । व्यवहारतो व्यवहारादेशात् । निश्चयेन ह्ययोगिकेवलिन्यनास्रवो योगः; यस्तु सयोगिन्यप्यनास्रवत्वेन योगोऽभिधीयते स निश्चयहेतुना व्यवहारेणेति । एवं च सति निश्चयव्यवहारौ च निश्चयो व्यवहारश्चेत्यर्थः । द्वावप्यभिमतार्थदाविष्टफलदायकौ वर्तेते इति ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

संक्षेपात्सफलो योग इति संदर्शितो ह्ययम् ।
आद्यन्तौ तु पुनः स्पष्टं ब्रूमोऽस्यैव विशेषतः ॥३७८॥

संक्षेपात्समासात् । सफलः सह फलेन योगः । इत्येवं संदर्शितः । हि स्फुटवृत्त्या । अयमध्यात्मादिभेदः । आद्यन्तौ तु पुनराद्यन्तावेव पुनरध्यात्मवृत्तिसंक्षयलक्षणौ भेदौ । स्पष्टं स्फुटम् । ब्रूमोऽस्यैव योगस्य विशेषतो विशेषेण ॥

एतदेवाह ।

तत्त्वचिन्तनमध्यात्ममौचित्यादियुतस्य तु ।
उक्तं विचित्रमेतच्च तथावस्थादिभेदतः ॥३७९॥

तत्त्वचिन्तनं परमार्थभावनारूपमध्यात्मम् । औचित्येन सर्वार्थगोचरेण आदिशब्दान्मैत्र्यादिगुणैश्च युतस्य तु युक्तस्यैव । उक्तं

औचित्याद्वृत्तयुक्तस्य वचनात्तत्त्वचिन्तनम् ।
मैत्र्यादिभावसंयुक्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥

इत्यनेन ग्रन्थेन । विचित्रं नानारूपम् । एतच्चैतत्पुनरध्यात्मम् । कुत इत्याह । तथा तत्प्रकारा येऽवस्थादयो द्रव्यक्षेत्रकालभावाः, तेषां भेदा विशेषाः, तेभ्य इति ॥

तत्र ।

आदिकर्मकमाश्रित्य जपो ह्यध्यात्ममुच्यते ।
देवतानुग्रहाङ्गत्वादतोऽयमभिधीयते ॥ ३८० ॥

आदिकर्मकं प्रधानधार्मिकलक्षणम् । आश्रित्यापेक्ष्य । जपो हि करजपादिरूप एव । अध्यात्ममुच्यते । कुत इत्याह "देवतानुग्रहाङ्गत्वात्" देवतानुग्रहस्य तदुपकाररूपस्याङ्गत्वात्कारणभावत्वात् । अत ऊर्ध्वम् । अयं जपोऽभिधीयत इति ॥

यथा ।

जपः सन्मन्त्रविषयः स चोक्तो देवतास्तवः ।
दृष्टः पापापहारोऽस्माद्विषापहरणं यथा ॥ ३८१ ॥

जपः पुनः पुनः परिवृत्तिरूपः । सन्मन्त्रविषयो विशिष्टमन्त्रगोचरः । स च स पुनर्मन्त्र उक्तो देवतास्तव ऋषभादिदेवतास्तवरूपः प्रणवनमःशब्दादिस्वाहापर्यन्तः । अथास्य फलमाह "दृष्टः पापापहारः" मिथ्यात्वादिपापप्रलयः "अस्मात्" सन्मन्त्ररूपादेवतास्तवात् "विषापहरणं" स्थावरजङ्गमरूपविषोत्तारणं "यथा" तथाविधमन्त्रात् ॥

यथासौ कर्तव्यस्तथाह ।

देवतापुरतो वापि जले वाकलुषात्मनि ।
विशिष्टद्रुमकुञ्जे वा कर्तव्योऽयं सतां मतः ॥३८२॥

देवताया निष्कलदेवतारूपायाः पुरतोऽग्रतः । वापीति विकल्पे वा जले वाकलुषात्मनि स्वच्छस्वभावेऽकलुषजलसमीपे वेत्यर्थः । विशिष्टद्रुमकुञ्जे वा बहलपत्रपुष्पफलशालिनां वनस्पतीनां गहने वा कर्तव्योऽयं जपः सतां मतः ॥

पर्वोपलक्षितो यद्वा पुत्रंजीवकमालया ।
नासाग्रस्थितया दृष्ट्या प्रशान्तेनान्तरात्मना ।३८३।

पर्वोपलक्षितः कराङ्गुलीपर्वप्रादक्षिण्यचिह्नितः । "यद्वा" इति पक्षान्तरे । पुत्रंजीवकमालया रुद्राक्षनामकवनस्पतिफलमालया । नासाग्रस्थितया नासाग्रभागप्रतिबद्धया । दृष्ट्या प्रतीतरूपया । तथा प्रशान्तेन प्रशमभाजा । अन्तरात्मना मनोरूपेण ॥

तत्र च यत्कृत्यान्तरं तदाह ।

विधाने चेतसो वृत्तिस्तद्वर्णेषु तथेष्यते ।
अर्थे चालम्बने चैव त्यागश्चोपप्लवे सति ॥३८४॥

विधाने जपविषये । चेतसो मनसो वृत्तिः । तद्वर्णेषु सन्मन्त्राक्षररूपेषु । "तथा" इति समुच्चये । इष्यते मन्यते मतिमद्भिः । अर्थे चाभिधेये । आलम्बने चैव प्रतिमादौ चेतसो वृत्तिः । त्यागश्चोपसंहारः पुनर्जपस्य । उपप्लवे मनोविश्रोतसिकारूपे सति ॥

अथैतत्त्यागफलमाह ।

मिथ्याचारपरित्याग आश्वासात्तत्र वर्तनम् ।
तच्छुद्धिकामता चेति त्यागोऽत्यागोऽयमीदृशः॥३८५

उपप्लवावस्थायां जपपरित्यागे सति मिथ्याचारस्यान्तरनिरुद्धेन्द्रियादिविकारस्य प्रणिधानाद्यद्बहिः प्रशान्ताकारकरणं तल्लक्षणस्य परित्यागः । तथा । आश्वासात्त्राणपरिणामात् । तत्र जपे । वर्तनं प्रवृत्तिः कृता भवति । मा भूदन्यथा ममायमत्राधिकारीति भावः । तच्छुद्धिकामता च तच्छुद्धौ जपशुद्धौ कामोऽभिलाषो यस्य स तथा; तद्भावस्तत्ता । सा चेत्येवं, कारणत्रयात् । त्यागो जपस्य । किमित्याह "अत्यागः" अनुज्ञानं "अयमीदृशः" उपप्लवकालभावः शुद्धजपफलत्वात्तस्येति ॥

अथ जपस्यैव कालमानमाह ।

यथाप्रतिज्ञमस्येह कालमानं प्रकीर्तितम् ।
अतो ह्यकरणेऽप्यत्र भाववृत्तिं विदुर्बुधाः ॥३८६॥

यथाप्रतिज्ञं यावती प्रतिज्ञा तदनतिक्रमेण । अस्य जपस्य । इह विचारे । कालमानं द्विघटिकादिरूपम् । प्रकीर्तितम् । अतो हि प्रतिज्ञाया एवाभिग्रहरूपायाः । अकरणेऽपि प्रतिज्ञातकालादन्यत्र जपस्य किं पुनः करण इत्यपिशब्दार्थः । अत्र जपे । भाववृत्तिं मनोवृत्तिरूपाम् । विदुर्जानन्ति बुधा इति ॥

एतदेव भावयति ।

मुनीन्द्रैः शस्यते तेन यत्नतोऽभिग्रहः शुभः ।
सदातो भावतो धर्मः क्रियाकाले क्रियोद्भवः॥३८७

मुनीन्द्रैर्मुनिवृन्दारकैः । शस्यते श्लाघ्यते । तेनाकरणकालेऽपि शुभभाववृत्तिलक्षणेन हेतुना । यत्नतो यत्नात् । अभिग्रहः शुभः शुभार्थविषयः । सदा सर्वकालम् । अतोऽभिग्रहात् । भावतः परिणामशुद्धेः । धर्मः शुभबन्धरूपः । क्रियाकालेऽभिग्रहानुष्ठानलक्षणे । क्रियोद्भवः धर्मः ॥

अध्यात्म एव मतान्तरमाह ।

स्वौचित्यालोचनं सम्यक्ततो धर्मप्रवर्तनम् ।
आत्मसंप्रेक्षणं चैव तदेतदपरे जगुः ॥ ३८८ ॥

स्वौचित्यालोचनं निजयोग्यतापर्यालोचनम् । सम्यग्यथावत्प्रथमम् । ततस्तदनन्तरम् । धर्मे चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठानरूपे प्रवर्तनं कार्यम् । आत्मसंप्रेक्षणं चैव वक्ष्यमाणम् । किमित्याह "तत्" अध्यात्मं "एतत्" त्रितयं "अपरे" शास्त्रकाराः "जगुः" ऊचुरिति ॥

अथैतदेव क्रमेण व्याचष्टे ।

योगेभ्यो जनवादाच्च लिङ्गेभ्योऽथ यथागमम् ।
स्वौचित्यालोचनं प्राहुर्योगमार्गकृतश्रमाः ॥३८९॥

योगेभ्यः कायवाङ्मनोव्यापारेभ्यः प्रशस्तगमनशुभभाषणनिरवद्यचिन्तनस्वभावेभ्यः । जनवादाल्लोकप्रवादरूपात् । चः समुच्चये । लिङ्गेभ्यो निमित्तेभ्यः । अथानन्तरम् । यथागममागमानुसारेण नन्दीसूत्रमित्यादिरूपेण । किमित्याह "स्वौचित्यालोचनं प्राहुः" ब्रुवते "योगमार्गकृतश्रमाः" उक्तरूपा एव ॥

अथ स्वयमेवैतत्त्रितयमाचष्टे ।

योगाः कायादिकर्माणि जनवादस्तु तत्कथा ।
शकुनादीनि लिङ्गानि स्वौचित्यालोचनास्पदम्॥३९०॥

योगाः कायादिकर्माणि कायप्रभृतिव्यापाराः । जनवादस्तु लोकप्रवादः पुनः । तत्कथा प्रस्तुतधर्माधिकारिवृत्तान्तोऽक्लिष्टः । शकुनादीनि शकुनोपश्रुतिशेषनिमित्तान्वेषणलक्षणानि लिङ्गानि। किमित्याह "स्वौचित्यालोचनास्पदम्"। "आस्पदं" इत्याश्रयः ॥

एकान्तफलदं ज्ञेयमतो धर्मप्रवर्तनम् ।
अत्यन्तं भावसारत्वात्तत्रैव प्रतिबन्धतः ॥३९१॥

एकान्तफलदं निश्चयेनाभीष्टफलदायि ज्ञेयमतः स्वौचित्यालोचनादनन्तरोक्ताद्धर्मप्रवर्तनम् । कुत इत्याह "अत्यन्तं" अतीव "भावसारत्वात्" भावप्रधानत्वात् "तत्रैव" धर्मे "प्रतिबन्धतः" धर्मप्रतिबन्धमन्तरेणौदयिकभावोपहतत्वेन स्वौचित्यालोचनायोगात् ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

तद्भङ्गादिभयोपेतस्तत्सिद्धौ चोत्सुको दृढम् ।
यो धीमानिति सन्न्यायात्स यदौचित्यमीक्षते॥३९२॥

तस्य प्रस्तोतुमिष्टस्य योगस्य भङ्गभयेन, आदिशब्दादतिचारभयेन चोपेतो युक्तः । तत्सिद्धौ चिकीर्षितधर्मनिष्पत्तिविषये । चः समुच्चये । उत्सुकः श्रद्धातिरेकात्सत्वरः । दृढमतीव । यो धर्माधिकारी । धीमान् कार्यपरिणामपर्यालोचकबुद्धिधनः । इत्येवम् । सन्न्यायाच्छुद्धयुक्तेः । सः । यद्यस्मात् । औचित्यमुक्तरूपम् । ईक्षतेऽपेक्षणीयतया पश्यतीति ॥

आत्मसंप्रेक्षणं चैव ज्ञेयमारब्धकर्मणि ।

पापकर्मोदयादत्र भयं तदुपशान्तये ॥ ३९३ ॥

आत्मसंप्रेक्षणं चैव किं कृतं किं वा कर्तव्यशेषमित्याद्यात्मनिभालनरूपं पुनः । ज्ञेयमारब्धकर्मणि अणुव्रतादिपालनरूपे । कुतः। यतः। पापकर्मोदयात्पापकर्मविपाकात्। अत्र धर्मकर्मणि । भयं भङ्गादिविषयं संजायते । ततस्तदुपशान्तये भयोपशमनिमित्तम् ॥

किमित्याह ।

विस्रोतोगमने न्याय्यं भयादौ शरणादिवत् ।
गुर्वाद्याश्रयणं सम्यक्ततः स्याद्दुरितक्षयः ॥३९४॥

विस्रोतोगमने विमार्गप्रवृत्तौ चेतसः सति । न्याय्यं युक्तम् । भयादौ भयरोगविषविकारादिरूप उपस्थिते सति । शरणादिवद्दुर्गादिप्रतिग्रहचिकित्सामन्त्रादेरिव । गुर्वाद्याश्रयणं गुर्वादेर्गुरुदेवसाधर्मिकादेर्विस्रोतसिकानिग्रहहेतोराश्रयणमङ्गीकरणम् । सम्यग्यथावत् । ततो गुर्वाद्याश्रयणात् । स्याद्भवेत् । दुरितक्षयो विस्रोतोगमनहेतुकर्मनाशोऽचिन्त्यशक्तियुक्तत्वादस्येति ॥

अस्यैवाध्यात्मत्वं भावयन्नाह ।

सर्वमेवेदमध्यात्मं कुशलाशयभावतः ।
औचित्याद्यत्र नियमाल्लक्षणं यत्पुरोदितम्॥३९५॥

सर्वमेवेदमौचित्यालोचनादि । अध्यात्मं कुशलाशयभावतः प्रशस्तचित्तसद्भावात् । अत्र हेतुः । औचित्याद्वृत्तयुक्तश्लोकोक्तम् । यत्र स्वौचित्यालोचनादौ । नियमाल्लक्षणं स्वरूपम् । यद्यस्मात् । पुरोदितं वर्तत इति ॥

अत्रैव पुनरपि मतान्तरमाह ।

देवादिवन्दनं सम्यक्प्रतिक्रमणमेव च ।
मैत्र्यादिचिन्तनं चैतत्सत्त्वादिष्वपरे विदुः॥३९६॥

देवादीनां देवप्रभृतीनां वन्दनं स्तवनं नमनरूपम् । सम्यक्प्रतिक्रमणमेव च

स्वस्थानाद्यत्परं स्थानं प्रमादस्य वशाद्गतः ।
भूयोऽप्यागमनं तत्र प्रतिक्रमणमुच्यते ॥

इत्येवंलक्षणम् । मैत्र्यादिचिन्तनं चैतदध्यात्मम् । सत्त्वादिषु सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु विषये । अपरे विदुर्जानते ॥

अथ देवादिवन्दनाद्येव क्रमेण व्याचष्टे ।

स्थानकालक्रमोपेतं शब्दार्थानुगतं तथा ।
अन्यासंमोहजनकं श्रद्धासंवेगसूचकम् ॥३९७॥

स्थानेन चैत्यवन्दनायोग्यशरीरसंस्थानरूपेण कालेन संध्यात्रयादिना क्रमेण प्रणिपातदण्डकादिनोपेतं युतम् । "इष्टं देवादिवन्दनं" इत्युत्तरेण योगः । शब्दार्थानुगतं देवादिवन्दनसूत्राभिधेयोपयोगयुक्तम् । "तथा" इति विशेषणसमुच्चये । अन्यासंमोहजनकं युक्तस्वरप्रधानतया स्वव्यतिरिक्ततदनुष्ठानप्रवृत्तजनासंमोहसंपादकम् । तथा श्रद्धासंवेगसूचकं श्रद्धासंवेगयोः प्रतीतरूपयोरभिव्यक्तिहेतुः ॥

तथा ।

प्रोल्लसद्भावरोमाञ्चं वर्धमानशुभाशयम् ।
अवनामादिसंशुद्धमिष्टं देवादिवन्दनम् ॥३९८॥

प्रोल्लसज्जृम्भमाणो भावरोमाञ्चोऽकृत्रिमपुलकरूपो यत्र तत्तथा । वर्धमानः शुभ आशयो यत्र तत्तथा । अवनामादयोऽवनामयथाजातादयो वन्दनकोपयोगिनो ये क्रियाविशेषास्तैः संशुद्धमनवद्यम् । इष्टमभिमतम् । देवादिवन्दनं प्रागुक्तरूपमिति ॥

प्रतिक्रमणमप्येवं सति दोषे प्रमादतः ।

तृतीयौषधकल्पत्वाद्द्विसंध्यमथवासति ॥ ३९९ ॥

प्रतिक्रमणमपि षड्विधावश्यकक्रियारूपम् । एवं देवादिवन्दनन्यायेनेष्टम् । सति दोषे गुप्तिसमितिगुरुविनयभङ्गादिलक्षणे । प्रमादतस्तथाविधानाभोगादिप्रमादात् । अत्रैव पक्षान्तरमाह "तृतीयौषधकल्पत्वात्" । इह त्रीण्यौषधानि । तत्रैकं प्रयुज्यमानं व्याधिं भाविनं नाशयति, अभावे पुनस्तं करोति । द्वितीयं पुनः सन्तं व्याधिमपनयति, तदभावे तु न गुणाय नापि दोषाय । तृतीयं तु सन्तं दोषमपनयति, असत्त्वे च रसायनतया परिणमति । ततस्तृतीयौषधकल्पत्वात् । "द्विसंध्यं" द्वे प्राभातिकसायन्तन्यौ संध्ये यत्र तत्तथा । "अथवा" इति विकल्पान्तरे । असति दोष इति ॥

अथ यद्विषयमेतत्तदाह ।

निषिद्धासेवनादि यद्विषयोऽस्य प्रकीर्तितः ।
तदेतद्भावसंशुद्धेः कारणं परमं मतम् ॥ ४०० ॥

निषिद्धासेवनादि

पडिसिद्धाणं करणे किच्चाणमकरणे य पडिक्कमणं ।
अस्सद्दहणे य तहा विवरीयपरूवणाए य ॥

इति सूत्रोक्तात् । यद्यस्मात्कारणात् । विषयोऽस्य प्रतिक्रमणस्य प्रकीर्तितः । तत्तस्मात् । एतत्प्रतिक्रमणम् । भावसंशुद्धेरन्तःकरणनिर्मलतायाः । कारणं परमं प्रकृष्टं मतम् ॥

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यपरिचिन्तनम् ।
सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाप्रज्ञाप्यगोचरम् ॥४०१॥

मैत्री प्रमोदश्च कारुण्यं च माध्यस्थ्यं च तेषां परिचिन्तनं स्मरणम् । कीदृशमित्याह । सत्त्वाश्च सर्वे प्राणिनो गुणाधिकाश्चात्मनः सकाशादधिकगुणवन्तः क्लिश्यमानाश्च तथाविधशारीरमानसदुःखोपनिपातेन बाधावन्तोऽप्रज्ञा-

ष्याश्च प्रज्ञापयितुमयोग्या रक्तद्विष्टादयः, तत एते यथाक्रमं गोचरा यस्य तत्तथा । "अध्यात्मं" इति प्रकृतमेव ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

विवेकिनो विशेषेण भवत्येतद्यथागमम् ।
तथा गम्भीरचित्तस्य सम्यग्मार्गानुसारिणः॥४०२॥

विवेकिनो लब्धपरमार्थविमर्शस्य । विशेषेण विशिष्टवृत्त्या । भवत्येतन्मैत्र्यादिचिन्तनरूपमध्यात्मम् । यथागममागमनिरूपितक्रमानतिक्रमेण, तस्य प्राय एतत्परिणामचतुष्टयाद्बहिश्चेतोवृत्तेरभावात् । कीदृशस्येत्याह "तथा" इति विशेषणसमुच्चये "गम्भीरचित्तस्य" अनुपलक्ष्यमाणहर्षविषादादिविकारस्य, अत एव "सम्यग्मार्गानुसारिणः" शुद्धनिवृत्तिपथस्थितस्येति ॥

अथोपसंहारमाह ।

एवं विचित्रमध्यात्ममेतदन्वर्थयोगतः ।
आत्मन्यधीति संवृत्तेर्ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥४०३॥

एवमुक्तन्यायेन । विचित्रमनेकरूपम् । अध्यात्ममेतत्प्रागुक्तम् । "विज्ञेयं"इत्युत्तरेण योगः । कुत इत्याह "अन्वर्थयोगतः" । एषोऽपि कुत इत्याह "आत्मनि" जीवे "अधीति" आधारभूते, "इति" इत्येतस्य पूर्वोक्तार्थस्य, "संवृत्तेः" सांगत्येन वर्तनात् "ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः" भावयोगिभिरिति ॥

अथ वृत्तिसंक्षयमधिकृत्याह ।

भावनादित्रयाभ्यासाद्वर्णितो वृत्तिसंक्षयः ।
स चात्मकर्मसंयोगयोग्यतापगमोऽर्थतः ॥ ४०४ ॥

भावनादि भावनाध्यानसमतालक्षणं यद्योगत्रयं तस्याभ्यासात् । वर्णितो वृत्तिसंक्षयः पञ्चमो योगभेदो योगशास्त्रेषु । स च स पुनर्वृत्तिसंक्षयः । आत्मनः कर्मसंयोगयोग्यताया अपगमो निवृत्तिरर्थतः परमार्थमपेक्ष्येति ॥

इदमेव भावयति ।

स्थूरसूक्ष्मा यतश्चेष्टा आत्मनो वृत्तयो मताः ।
अन्यसंयोगजाश्चैता योग्यताबीजमस्य तु ॥४०५॥

स्थूरा गमनादिरूपाः सूक्ष्माश्चोच्छ्वासनिःश्वासादिरूपाः । यतो यस्मात् । चेष्टा जीवप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणाः । आत्मनो वृत्तयो व्यापारा मताः । ततः किमित्याह "अन्यसंयोगजाश्च" अन्येन कर्मणा सह यो जीवस्य संयोगस्तस्माज्जाता एव "एताः" चेष्टा "योग्यताबीजं" हेतुः "अस्य तु" अस्य संयोगस्य पुनः ॥

अत्रैव विपक्षे बाधामाह ।

तद्‌भावेऽपि तद्भावो युक्तो नातिप्रसङ्गतः ।
मुख्यैषा भवमातेति तदस्या अयमुत्तमः ॥४०६॥

तदभावेऽपि योग्यताविरहे योग्यतायाः पुनः स्यादेव तद्भाव इत्यपिशब्दार्थः । तद्भावोऽन्यसंयोगभावः । युक्तो घटमानः । न नैव । अतिप्रसङ्गतोऽतिप्रसङ्गदोषव्याघातात् । मुख्यैषा अन्यसंयोगयोग्यता । भवमाता संसारजननी । इति पदसमाप्तौ । तत्तस्मात् । अस्या अन्ययोगयोग्यतायाः सकाशात् । अयमन्यसंयोगः । उत्तमोऽनुपचरितः ॥

एतदेव भावयति ।

पल्लवाद्यपुनर्भावो न स्कन्धापगमे तरोः ।
स्यान्मूलापगमे यद्वत्तद्वद्भवतरोरपि ॥ ४०७ ॥

पल्लवादीनां पल्लवपुष्पफलादीनां वृक्षावयवानामपुनर्भावः पुनरभवनम् । न नैव । स्कन्धापगमे स्थडोच्छेदे ।

तरोर्वटादेः । स्याद्भवेत् । मूलापगमे मूलोच्छेदे । यद्वद्यथा स्यात् । तद्वत्तथा । भवतरोरपि संसारवृक्षस्यापीति । यथा हि मूलानुच्छेदे कन्दोच्छेदे कृतेऽपि न पल्लवादीनामत्यन्तसमुच्छेदो मूलावष्टम्भेन पुनर्भावसंभवात्, एवं नारकतिर्यगादिभावोच्छेदेऽपि न तु भववेद्यविकाराणामत्यन्तसमुच्छेदस्तद्भवयोग्यकर्मबन्धयोग्यतोच्छेदमन्तरेणेति ॥

अथामुमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावं भावयन्नाह ।

मूलं च योग्यता ह्यस्य विज्ञेयोदितलक्षणा ।
पल्लवा वृत्तयश्चित्रा हन्त तत्त्वमिदं परम् ॥४०८॥

मूलं च मूलं पुनः । योग्यता हि योग्यतैव । अस्य भवतरोः । विज्ञेयोदितलक्षणा निरूपितरूपा प्राक् । पल्लवा वृत्तयो व्यापाराः । चित्रा नानाप्रकाराः । "हन्त" इति प्राग्वत् । तत्त्वमिदं परं प्रकृष्टमिति ॥

एवं यत्सिद्धं तदाह ।

उपायोपगमे चास्या एतदाक्षिप्त एव हि ।
तत्त्वतोऽधिकृतो योग उत्साहादिस्तथास्य तु ॥४०९॥

उपायोपगमे च सर्वकार्येषूपायतत्त्वाङ्गीकारे सति पुनः । अस्या योग्यतायाः । किमित्याह "एतदाक्षिप्त एव हि" तथाभव्यत्वपाकरूपया योग्यतयैवाक्षिप्तः "तत्त्वतः" परमार्थवृत्त्या "अधिकृतः" अध्यात्मादिः "योगः" वर्तते । अत्र विशेषहेतुनिर्धारणायाह "उत्साहादिः" वक्ष्यमाणः । "तथा" इति समुच्चये । अस्य योगस्य पुनरुपायः ॥

एतदेवाह ।

उत्साहान्निश्चयाद्धैर्यात्संतोषात्तत्त्वदर्शनात् ।
मुनेर्जनपदत्यागात्षड्भिर्योगः प्रसिध्यति ॥४१०॥

उत्साहाद्वीर्योल्लासात् । निश्चयात्कर्तव्यैकाग्रपरिणामात् ।

धैर्याद्व्यसनोपनिपातेऽपि प्रतिज्ञातोऽविचलनात् । संतोषादात्मारामतालक्षणात् । तत्त्वदर्शनाद्योग एवेह परमार्थ इति समालोचनात् । मुनेर्योगिनः । जनपदत्यागाद्भवानुगतिकलोकव्यवहारपरित्यागात् । किमित्याह "षड्भिः" उत्साहादिभिः "योगः प्रसिध्यति" निष्पत्तिं लभते ॥

अथास्य निश्चयोपायमाह ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥४११॥

आगमेन योगविषयेणैव । अनुमानेन तथोपपत्त्या यथानुपपत्तिरूपेण । ध्यानस्याभ्यासः पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य रसेन । चः प्राग्वत् । त्रिधा त्रिभिरेतैः प्रकारैः । प्रकल्पयन् व्यापारयन् । प्रज्ञां बुद्धिम् । लभते निश्चिनोति । योगमुत्तमं भावरूपमिति ॥

कथमित्याह ।

आत्मा कर्माणि तद्योगः सहेतुरखिलस्तथा ।
फलं द्विधा वियोगश्च सर्वं तत्तत्स्वभावतः ॥४१२॥

आत्मा जीवः समस्ति । कर्माण्यात्मव्यतिरिक्तानि सन्ति । तद्योगस्तयोर्जीवकर्मणोर्वह्न्ययस्पिण्डयोरिव योगो मीलकः । सहेतुर्मिथ्यात्वादिकारणनिमित्तः । अखिलः सकलकालगतः । तथा फलं कार्यं नारकत्वादि तद्योगस्य द्विधा शुभाशुभप्रकारवत् । वियोगश्च तद्योगविघटनलक्षणः समस्ति । "सहेतुः" इत्यनुवर्तते । सर्वमात्माद्येतत् । तत्तत्स्वभावतः तेषामात्मादीनां स आत्मादिपरिणतिरूपो यः स्वभावः स्वसत्तालक्षणस्तस्मात् । न हि स्वभावशून्यत्वे वन्ध्यासुतादीनामिव काचिदात्मत्वादिपरिणतिः कस्यचिदस्तीति तत्तत्स्वभावनिबन्धनं सर्वं वस्तुस्वरूपं लभत इति ॥

एवं सति यद्भवति तदाह ।

अस्मिन्पुरुषकारोऽपि सत्येव सफलो भवेत् ।
अन्यथा न्यायवैगुण्याद्भवन्नपि न शस्यते ॥४१३॥

अस्मिन्स्वभावत्वे । पुरुषकारोऽपि न केवलं कालादय इत्यपिशब्दार्थः । सत्येव विद्यमान एव । सफलः स्वकार्यकृद्भवेत् । अन्यथा तत्तत्स्वभावत्वाभावे । न्यायवैगुण्यान्नीतिविरहलक्षणात् । भवन्नपि पुरुषकारः । तथाविधाज्ञानदोषान्न शस्यते न प्रशस्यते कंकटुकपाकप्रवृत्ततथाविधपाचकपुरुषकार इव ॥

अतोऽकरणनियमात्तत्तद्वस्तुगतात्तथा ।
वृत्तयोऽस्मिन्निरुध्यन्ते तास्तास्तद्बीजसंभवाः ॥४१४॥

अतस्तत्तत्स्वाभाव्यात् । अकरणस्य नियमादैकान्तिकत्वलक्षणात् । कीदृशादित्याह "तत्तद्वस्तुगतात्" महारम्भमहापरिग्रहादिहेतुलक्षणवस्तुगतात् । तथा सर्वज्ञानुसारप्रकारेण । वृत्तयो नरकगमनादिलक्षणाः । अस्मिन्पुरुषकारे सति । निरुध्यन्ते निवर्तन्ते । तास्ताश्चित्ररूपाः । तद्बीजसंभवास्तन्नरकगमनादिहेतुर्यद्बीजं कर्मलक्षणं तस्मात्संभवो यासां तास्तथा ।

इदमेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयमानः प्राह ।

ग्रन्थिभेदे यथैवायं बन्धहेतुं परं प्रति ।
नरकादिगतिष्वेवं ज्ञेयस्तद्धेतुगोचरः ॥ ४१५ ॥

ग्रन्थिभेदे यथैवायमकरणनियमः । बन्धहेतुं मिथ्यात्वादिरूपम् । परं प्रकृष्टं सप्ततिकोटिकोट्यादिस्थितिनिमित्तम् । प्रत्याश्रित्य निरूप्यते । नरकादिगतिषु विषये । एवं परमबन्धहेतुत्वकरणन्यायेन । ज्ञेयस्तद्धेतुगोचरो नरकादिहेतुविषयोऽकरणनियमः ॥

अत्रैव विपक्षे बाधामाह ।

अन्यथात्यन्तिको मृत्युर्भूयस्तत्र गतिस्तथा ।
न युज्यते हि सन्न्यायादित्यादि समयोदितम् ॥४१६॥

अन्यथा करणनियमानभ्युपगमे । आत्यन्तिकोऽपुनर्भावी । मृत्युर्नरकादिगोचरः । भूयः पुनरपि । तत्र नरकादिषु । गतिरात्यन्तिकी । "तथा" इति समुच्चये । न युज्यते । हिर्यस्मात् । सन्न्यायात्सद्युक्तेः । किमित्याह "इत्यादि" आत्यन्तिकमृत्य्वादि "समयोदितं" सिद्धान्तनिरूपितं वस्त्विति ॥

अथास्य हेतुदर्शनायाह ।

हेतुमस्य परं भावं सत्त्वाद्यागोनिवर्तनम् ।
प्रधानकरुणारूपं ब्रुवते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ४१७ ॥

हेतुमस्याकरणनियमस्य तत्तत्पापस्थानस्य । परमुत्कृष्टम् । भावमन्तःकरणपरिणामम् । सत्त्वादीनां शत्रुमित्रोदासीनानां जनानामागसोऽशुभपरिणामरूपस्यापराधस्य निवर्तनं निवृत्तिहेतुम् । प्रधाना यथावस्थितवस्तुविज्ञानानुगत्वेन भावरूपा या करुणा परदुःखसमुच्छेदनप्रवृत्तिस्तद्रूपं स्वभावो यस्य तत्तथा । ब्रुवते प्रचक्षते । सूक्ष्मदर्शिनो निपुणाभोगभाज इति । यया करुणया क्रियमाणया शत्रूणामपि क्लिष्टपरिणामलक्षणोऽपराधो निवर्तते चण्डकोशिकसर्पस्येव भगवति सा सर्वपापानामकरणनियमनिमित्तमिति ॥

अत्रैव मतान्तरमाह ।

समाधिरेष एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते ।
सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा ॥ ४१८ ॥

समाधिरेष एवाध्यात्मादिर्योगः । अन्यैस्तीर्थान्तरीयैः ।

संप्रज्ञातः संप्रज्ञा तस्याभिधीयते । कुत इत्याह "सम्यक्" यथावत् "प्रकर्षरूपेण" सवितर्कनिश्चयात्मकेन "वृत्त्यर्थज्ञानतः" वृत्तीनां नरनारकाद्यात्मपर्यायाणामर्थानां द्वीपाचलजलधिप्रभृतीनां ज्ञानतो विकल्पात् । तथा तेन प्रकारेण । यतः सम्यक् प्रकृष्टं वृत्त्यर्थज्ञानं तत्प्रकारमत्रास्ति, ततोऽसौ समाधिः संप्रज्ञात इत्युच्यत इति ॥

अथैतत्समाधिफलमाह ।

एवमासाध्य चरमं जन्माजन्मत्वकारणम् ।
श्रेणिमाप्य ततः क्षिप्रं केवलं लभते क्रमात् ॥४१९॥

एवमुक्तरूपेण समाधिना समाहितः सन् । आसाध्य क्रमेणोपलभ्य । चरमं पश्चिमम् । जन्म भवम् । अविद्यमानजन्माजन्मा, तद्भावोऽजन्मत्वं, तस्य कारणं हेतुम् । श्रेणिं क्षपकश्रेणिलक्षणम् । आप्य लब्ध्वा । ततः श्रेणिप्राप्तेरनन्तरम् । क्षिप्रमचिरेण । केवलं ज्ञानं दर्शनं च । लभते क्रमात् ॥

ततः ।

असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः ।
निरुद्धाशेषवृत्त्यादि तत्स्वरूपानुवेधतः ॥ ४२० ॥

असंप्रज्ञातः संप्रज्ञातविलक्षणः । एषोऽप्येष एव योगः । कैवल्यलक्षणावस्थान्तरप्राप्तः । समाधिर्गीयते प्रज्ञाप्यते । परैस्तीर्थान्तरीयैः । कुत इत्याह । निरुद्धमशेषं समस्तं वृत्त्यादि वृत्तिरुक्तलक्षणा आदिशब्दात्तद्बीजं च यत्र तत्तथा । तच्च तत्स्वरूपं च योगस्वरूपं तेनानुवेधात् । ऐक्यानयनादात्मनः । यत्र समाधौ वृत्त्याद्यशेषं निरुध्यत आत्मा च लब्धतत्समाधिस्वरूपानुवेधो भवति सोऽसंप्रज्ञातो मानसविज्ञानवैकल्यादुच्यत इति । इह द्विधा संप्रज्ञातः समाधिः, सयोगिकेवलिकालभावी अयोगिकेवलिकालभावी च । तत्राद्यो मनोवृत्तीनां विकल्पज्ञानरूपाणां तद्बीजस्य ज्ञानावरणाद्युदयरूपस्य निरोधादुत्पद्यते । द्वितीयस्तु सकलाशेषकायादिवृत्तीनां तद्बीजानामौदारिकादिशरीररूपाणामत्यन्तोच्छेदात्संपद्यत इति ॥

अथात्रैव वक्तव्यान्तरमाह ।

धर्ममेघोऽमृतात्मा च भवशत्रुशिवोदयः ।
सत्त्वानन्दः परश्चेति योज्योऽत्रैवार्थयोगतः ॥४२१॥

धर्ममेघो धर्ममेघनामा समाधिविशेषः । अमृतात्मा चामृतभावकारणत्वात् । भवशत्रुशिवोदयः सत्त्वानन्दः परश्चेत्येवं समाधिविशेषस्तत्तत्तीर्थान्तरीयशास्त्रसिद्धः । योज्यो योजनीयः । अत्रैवाध्यात्मादियोगे । अर्थयोगतोऽर्थसांगत्यात् । विचित्रावस्थो हि योगः, ततस्तदवस्थामपेक्ष्य को नाम समाधिविशेषस्तत्रान्तर्भावं न लभत इति ॥

अथ सर्वसमाधिफलमाह ।

मण्डूकभस्मन्यायेन वृत्तिबीजं महामुनिः ।
योग्यतापगमाद्दग्ध्वा ततः कल्याणमश्नुते ॥४२२॥

मण्डूकभस्मन्यायेन दर्दुरशरीरक्षारीकरणदृष्टान्तेन । वृत्तिबीजं शारीरमानसचेष्टानिमित्तं तत्तत्कर्मरूपम् । महामुनिः क्षपकोऽनिवृत्तिबादरादिस्तत्तद्गुणस्थानकस्थः । योग्यतापगमात्तत्तत्कर्मसंबन्धयोग्यतात्यन्तोच्छेदात् । दग्ध्वा शुक्लध्यानदावानलेन भस्मभावमापाद्य । ततः सर्वदहनानन्तरम् । कल्याणं निवृत्तिरूपम् । अश्नुते लभते ॥

अथात्रापि तथाभव्यत्वमेव हेतुरिति दर्शयन्नाह ।

यथोदितायाः सामग्र्यास्तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।
योग्यतापगमोऽप्येवं सम्यग्ज्ञेयो महात्मभिः ॥४२३॥

यथोदिताया अध्यात्मादिरूपायाः सामाग्र्याः । तत्स्वाभाव्यनियोगतस्तथाभव्यत्वव्यापारात् । किमित्याह "योग्यतापगमोऽपि" किं पुनर्योग्यतानिमित्तकर्मापगम इत्यपिशब्दार्थः । "एवं" उक्तरूपयोग्यताभ्यासेन । सम्यक् सूक्ष्माभोगेन । ज्ञेयो महात्मभिरिति । यथाध्यात्मादियोगसहायात्तथाभव्यत्वात्तत्तद्बन्धापगमः संपद्यते, तथा तद्बन्धयोग्यतापगमोऽपीति ॥

एवं योगविशेषसिद्धौ यद्भवति तदाह ।

साक्षादतीन्द्रियानर्थान्दृष्ट्वा केवलचक्षुषा ।
अधिकारवशात्कश्चिद्देशनायां प्रवर्तते ॥ ४२४ ॥

साक्षादन्यानपेक्षितया । अतीन्द्रियानिन्द्रियविषयातीतान् । अर्थान् जीवादीन् । दृष्ट्वा विलोक्य । केवलचक्षुषा केवलज्ञानदर्शनदृष्ट्या । अधिकारवशाद्योग्यताविशेषलक्षणात् । कश्चित्तीर्थकरपदप्रायोग्यो जीवः । देशनायां स्वतन्त्रधर्मकथारूपायां प्रवर्तते ॥

कीदृशः सन्नित्याह ।

प्रकृष्टपुण्यसामर्थ्यात्प्रातिहार्यसमन्वितः ।
अवन्ध्यदेशनः श्रीमान्यथाभव्यं नियोगतः ।४२५।

प्रकृष्टपुण्यसामर्थ्यात्तीर्थकरत्वादिहेतुरूपात्यन्तोत्तमसुकृतानुभावात् । प्रातिहार्यसमन्वितोऽशोकवृक्षादिदेवकृतपूजोपचारसहितः । अवन्ध्यदेशनः सम्यक्त्वादिनिर्वाणकारणफलधर्मकथः । श्रीमान् सर्वातिशायिज्ञानलक्ष्मीपात्रम् । यथाभव्यं योग्यजीवानतिक्रमेण । नियोगतः प्रथमपश्चिमदिनप्रहराराधनारूपात् ॥

अत्रैव मतान्तराण्याह ।

केचित्तु योगिनोऽप्येतदित्थं नेच्छन्ति केवलम् ।

अन्ये तु मुक्त्यवस्थायां सहकारिवियोगतः ॥४२६॥

केचित्तु जैमिनीयाः । योगिनोऽप्यध्यात्मादियोगभेदवतो जीवस्य किं पुनस्तदन्यरूपस्येत्यपिशब्दार्थः । एतत्प्रागुद्दिष्टम् । इत्थमतीन्द्रियार्थविषयतया । नेच्छन्ति केवलं केवलज्ञानम् । तथा च ते पठन्ति ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।
वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥

अन्ये तु सांख्या मुक्त्यवस्थायां केवलं नेच्छन्ति । कुत इत्याह । सहकारिणो मनोलक्षणस्य प्रकृतेर्विघटनेन वियोगतो विसंयोगात् । एतच्च मतद्वयं यथाफल्गु तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते इति ॥

चैतन्यमात्मनो रूपं न च तज्ज्ञानतः पृथक् ।
युक्तितो युज्यतेऽन्ये तु ततः केवलमाश्रिताः ४२७

चैतन्यमात्मनो रूपं "चैतन्यं पुरुषकारस्य स्वरूपं" इति वचनप्रामाण्यात् । न च न पुनः । तच्चैतन्यम् । ज्ञानतो ज्ञानात् । पृथग्भिन्नम् । युक्तितः शुद्धहेतुप्रयोगात् । युज्यते किं तु ज्ञानमेव । अन्ये तु जैनाः पुनः । ततो ज्ञानचैतन्ययोरभेदाद्घातिकर्मक्षयानन्तरम् । केवलं परिपूर्णज्ञानरूपं संसारावस्थायां मुक्त्यवस्थायां चाश्रिताः प्रतिपन्नाः ॥

अथैतत्फलमाह ।

अस्मादतीन्द्रियज्ञप्तिस्ततः सद्देशनागमः ।
नान्यथा छिन्नमूलत्वादेतदन्यत्र दर्शितम् ॥४२८॥

अस्मात्केवलात् । अतीन्द्रियज्ञप्तिः स्वर्गापवर्गादीनामतीन्द्रियविषयाभिगमभावज्ञानं संपद्यते । ततोऽनन्तरम् । सती कषच्छेदतापशुद्धा या देशना वस्तुप्रज्ञापना मातृकापदत्रयोद्घाटरूपा ततोऽप्यागमोऽङ्गानङ्गादिभेदः प्रवर्तते,

अथवा सद्देशनैवागम इति समासः । अत्रैव विपक्षे बाधामाह " न " नैव "अन्यथा" केवलिदेशनामन्तरेणागमः । कुत इत्याह " छिन्नमूलत्वात्" छिन्नं त्रुटितं मूलमागमार्थसाक्षाद्दर्शिपुरुषलक्षणं यस्य स तथा तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् । यथा हि स्वातन्त्र्येणातिद्राघीयस्यापि जात्यन्धपरंपरया हस्त्यादिलक्षणोऽर्थः प्रज्ञाप्यमानो न सत्यरूपतां प्रतिपद्यते, तथा सर्वज्ञप्रणेतृक आगमोऽप्यर्वाग्दर्शिपरंपराप्रज्ञापनापन्नो योजनीय इति । एतदागमान्यथानुपपन्नत्वमन्यत्र शास्त्रवार्तासमुच्चयादौ विस्तरेण दर्शितमिति ॥

तथा चेहात्मनो ज्ञत्वे संविदस्योपपद्यते ।
एषां चानुभवात्सिद्धा प्रतिप्राण्येव देहिनाम्॥४२९॥

" तथा च " इति पूर्वोक्तभावनार्थः । इह लोके । आत्मनो ज्ञत्वे चिद्रूपत्वे । संविज्ज्ञानम् । अस्यात्मन उपपद्यते । अन्यथा तत्स्वभावत्वे स्वव्यतिरिक्तज्ञानयोगेऽपि प्रदीपहस्तान्धवन्न किंचिदयमात्मा जानीयादिति । न च वक्तव्यं " संविदेवास्य न भविष्यति " इत्याह " एषां च " संविद्बाह्याभ्यन्तरार्थविषयाणां पुनः " अनुभवात्सिद्धा " संवेदनात्प्रतिष्ठिता । कथमित्याह " प्रतिप्राण्येव " सर्वजीवव्याप्त्यैव " देहिनां " जीवानामिति ॥

ज्ञस्वभावतामेवाधिकृत्याह ।

अग्नेरुष्णत्वकल्पं तज्ज्ञानमस्य व्यवस्थितम् ।
प्रतिबन्धकसामर्थ्यान्न स्वकार्ये प्रवर्तते ॥ ४३० ॥

अग्नेरुष्णत्वकल्पं स्वभावभूतमित्यर्थः । तच्चैतन्यापरनामकम् । ज्ञानं केवलज्ञानम् । अस्यात्मनः । व्यवस्थितं प्रतिष्ठितम् । यदि नामैवं, ततः किं न सर्वार्थविषयं सर्वदा प्रवर्तत

इत्याह " प्रतिबन्धकसामर्थ्यात् " ज्ञानावरणोदयलक्षणात् " न स्वकार्ये " सर्वार्थपरिच्छेदरूपे " प्रवर्तते " ॥

एतदेव व्यतिरेकत आह ।

ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धके ।
दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यात्कथमप्रतिबन्धकः ॥४३१॥

ज्ञो ज्ञाता स्वभावत एव सन्नात्मा । ज्ञेये जीवादावर्थे । कथमज्ञः स्यान्नैवेत्यर्थः । असति प्रतिबन्धके ज्ञानावरणाद्युदये सयोगिकेवल्याद्यवस्थायाम् । एतदेव प्रतिवस्तूपमयाह " दाह्ये " दग्धुं शक्ये सति तृणादौ " अग्निर्दाहकः " भस्मावस्थाकारी " न स्यात्कथमप्रतिबन्धकः " अविद्यमानमन्त्रादिस्तम्भः ॥

सर्वाण्येव हि ज्ञानानि सन्निहितविषयाण्येव प्रवर्तन्ते । यथा चक्षुर्ज्ञानं च भवतां केवलं तथा दृष्टान्ततयोपन्यस्तोऽग्निः सन्निहितदाह्यदाहक एवेति । देशविप्रकर्ष एव प्रतिबन्धकः । कथमस्या अस्मिन्सति सर्वार्थविषयत्वमित्याशङ्क्य परिहरन्नाह ।

न देशविप्रकर्षोऽस्य युज्यते प्रतिबन्धकः ।
तथानुभवसिद्धत्वादग्नेरिव सुनीतितः ॥ ४३२ ॥

न नैव देशविप्रकर्षः स्वर्गपातालादिरूपः । अस्य केवलस्य । युज्यते प्रतिबन्धकः । तथानुभवसिद्धत्वाद्यथा देशविप्रकर्षो मेरुमकराकरादिविषयगतो ज्ञानविशेषप्रवृत्तौ प्रतिबन्धको न भवति, तथानुभवस्य स्वसंवेदनरूपस्य सिद्धत्वात् । " अग्नेरिव " इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । सुनीतितः सन्न्यायात् । यथाग्नेर्देशविप्रकर्षः प्रतिबन्धकः , न तथा केवलस्येत्यर्थः ॥

तर्हि कथमनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्याशंक्याह ।

अंशतस्त्वेष दृष्टान्तो धर्ममात्रत्वदर्शकः ।
अदाह्यादहनाद्येवमत एव न बाधकम् ॥ ४३३ ॥

अंशतस्तु देशादेव । एषोऽग्नेर्दाहकत्वलक्षणो दृष्टान्तः । कीदृश इत्याह " धर्ममात्रत्वदर्शकः " यथाग्नेर्दाहकत्वं स्वलक्षणं तथात्मनो ज्ञानमिति ख्यापकः, न पुनः साधर्म्यात् । ततः किं सिद्धमित्याह । अदाह्यस्य वंशीमूलादेरदहनादि अदहनं, आदिशब्दाद्विप्रकृष्टादहनं च । एवं धर्ममात्रत्वदर्शने सिद्धे सति । अत एवांशतो दृष्टान्तात् । न बाधकं केवलस्य सर्वार्थविषयत्वख्यापनेन नैव क्षतिकारि ॥

अथ प्रस्तुतं सर्वज्ञत्वमेव भावयति ।

सर्वत्र सर्वसामान्यज्ञानाज्ज्ञेयत्वसिद्धितः ।
तस्याखिलविशेषेषु तदेतन्न्यायसंगतम् ॥ ४३४ ॥

सर्वत्र विषये दूरासन्नादिभेदभिन्ने । सर्वसामान्यं सर्वस्य साधारणं यत्सत्त्वादि तस्य ज्ञानादवबोधात् । ज्ञेयत्वसिद्धितो ज्ञेयतासिद्धेः । एकस्मिन्नपि ह्युत्पादव्ययध्रौव्यरूपेण सत्त्वेन विशिष्टे घटादावर्थे परिज्ञाते सत्यन्यस्यापि तद्रूपतानतिक्रमात्परिज्ञानं कथंचिदुपपन्नमेवेति किमित्याह " तस्य " आत्मनः प्रतिबन्धकाभावे " अखिलविशेषेषु " अतीतानागतादिभावेषु " तदेतत् " प्रकृतमेव केवलज्ञानं " न्यायसंगतं " उपपन्नमिति, यतो यो यः सामान्यविषयोऽर्थः स स कस्यचित्प्रत्यक्षो भवति, यथा धूमादनुमीयमानोऽग्निः । सामान्यज्ञानविषयाश्च सर्वे भावाः । तस्मात्ते कस्यचित्प्रत्यक्षा अपि स्युरिति ॥

पुनरपीदमेव भावयति । " सामान्य " इत्यादि ।

सामान्यवद्विशेषाणां स्वभावो ज्ञेयभावतः ।
ज्ञायते स च साक्षात्त्वाद्विना विज्ञायते कथम् ४३५

सामान्यवन्महासत्त्वादिसामान्यमिव । विशेषणमात्रबिम्बकदम्बादिरूपाणाम् । स्वभावः स्वलक्षणरूपः । ज्ञेयभावतो ज्ञेयत्वरूपात् । ज्ञायते केनचित्पुरुषेण । स च स्वभावः । साक्षात्त्वात्साक्षाद्भावलक्षणात् । विनान्तरेण । विज्ञायते कथं साक्षाद्भावगम्यत्वेन विशेषाणां सर्वैरभ्युपगमात् ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

अतोऽयं ज्ञस्वभावत्वात्सर्वज्ञः स्यान्नियोगतः ।
नान्यथा ज्ञत्वमस्येति सूक्ष्मबुद्ध्या निरूप्यताम्४३६

अतो विशेषाणां साक्षाद्भावगम्यत्वाद्धेतोः । अयं जीवः । ज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञातृरूपत्वात् । सर्वज्ञः सर्वार्थज्ञाता । स्यान्नियोगतः नियमेन । विपक्षे बाधामाह "न" नैव "अन्यथा" सर्वज्ञत्वाभावे " ज्ञत्वमस्य " जीवस्य " इति " एतत् "सूक्ष्मबुद्ध्या निरूप्यताम् " । यदि हि प्रतिबन्धकाभावेऽपि सर्वज्ञोऽसावात्मा न स्यात्, तदा ज्ञस्वभाव एव न स्यात्, आकाशाद्यमूर्तभाववत् ॥

इत्थं सर्वज्ञत्वे साधिते यत्सिद्धं तदाह ।

एवं च तत्त्वतोऽसारं यदुक्तं मतिशालिना ।
इह व्यतिकरे किंचिच्चारुबुद्ध्या सुभाषितम् ॥४३७॥

एवं चास्मिंश्च सर्वज्ञलक्षणेऽर्थे सिद्धे सति । तत्त्वतः परमार्थनीत्या । असारं फल्गु । यदुक्तं मतिशालिना कुमारिलेन । इह व्यतिकरे सर्वज्ञप्रतिषेधगोचरे । किंचित्किमपि चारुबुद्ध्या निपुणाभोगरूपया कृत्वा सुभाषितम् । यदस्या अनादरणीयत्वेऽपि मतिशालिनेत्याद्यभिहितं तत्तथाविधजनानुवृत्तिप्रधानतयेति ॥

सुभाषितमेव दर्शयति ।

ज्ञानवान्मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।
अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥ ४३८ ॥

ज्ञानवान् विचारकः । मृग्यते कश्चिन्निपुणाध्यापकादिः । तदुक्तप्रतिपत्तये वेदोक्तार्थप्रतीतिनिमित्तम् । कैरित्याह " अज्ञोपदेशकरणे" अज्ञप्रज्ञापकोपदिष्टार्थकरणे "विप्रलम्भनशङ्किभिः" व्यभिचारभीरुभिर्वेदाध्यायिभिः पुंभिरिति॥

तस्मादनुष्ठानगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् ।
कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥ ४३९ ॥

तस्मादन्योपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्कादोषाद्धेतोः । अनुष्ठानगतमनुष्ठीयमानाग्निहोत्रादिगोचरं ज्ञानम् । अस्य सर्वज्ञस्य विचार्यताम् । विपर्यये दोषमाह । " कीटसंख्यापरिज्ञानं " समुद्रादिगतमत्स्यकच्छपादिप्राणिपरिगणनलक्षणं " तस्य "सर्वज्ञस्य " नो " अस्माकं "क्वोपयुज्यते," तत्परिज्ञानस्यास्माकमत्यन्तानुपयोगेन निष्फलत्वात् ॥

तस्मात् ।

हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥४४०॥

हेयोपादेयतत्त्वस्य हातुमुपादातुं वा योग्यभावरूपस्य । साभ्युपायस्य निजनिजोपाययुतस्य । वेदको ज्ञाता । यः पुमान् । प्रमाणं प्रवृत्तिहेतुः । असौ सर्वज्ञः । इष्टो मतः । व्यवच्छेद्यमाह " न तु " न पुनः " सर्वस्य " अनुपयोगिनोऽपि योगिन इति ॥

नन्वनुपयोगिनोऽनिष्टदूरासन्नादिभेदस्य वस्तुनो दर्शनेन परैः सर्वज्ञः प्रतिपन्न इति कथमिष्टार्थदर्शनेन सर्वज्ञः स्यादित्याशंक्याह ।

दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।
प्रमाणं दूरदर्शी चेदेत गृध्रानुपास्महे ॥ ४४१ ॥

दूरं व्यवहितं पश्यतु वा मा वा पश्यतु तत्त्वमिष्टमर्थं तु धर्मादिकं पश्यतु प्रमाणं सर्वज्ञो दूरदर्शी चेद्यदि मन्यध्वे । एतागच्छत यूयम् येन समवायमाधाय गृध्रान् पक्षिविशेषानुपास्महे वरिवस्यामः । ते हि किल नभसि प्रसारितपक्षाः संचरन्त आ योजनशतादामिषं पश्यन्तीति ॥

अत्र प्रतिविधत्ते ।

एवमाद्युक्तसन्नीत्या हेयाद्यपि च तत्त्वतः ।
तत्त्वस्यासर्वदर्शी न वेत्त्यावरणभावतः ॥ ४४२ ॥

एवमादि मतिशालिसुभाषितं " असारं "इत्यनुवर्तते । कथमित्याह " उक्तसन्नीत्या " " ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यात् " इत्यादिरूपया । अत्रैव हेत्वन्तरमाह " हेयाद्यपि च " हेयमुपादेयं च वस्तु " तत्त्वतः " निरवद्याचारवृत्त्या "तत्त्वस्य " जीवादिलक्षणस्य " असर्वदर्शी " सर्वं तत्त्वमद्रष्टुंशीलः " न वेत्ति " बुध्यते । कुत इत्याह " आवरणभावतः" ज्ञानावारककर्मभावात् । इह हि यो यदपेक्षः स्वरूपं लभते स तत्परिज्ञान एव ज्ञातो भवति, यथा ह्रस्वो दीर्घो वा हेयपदार्थराशिः स्वरूपापेक्षश्च सर्वोपादेयार्थराशिः । तस्माद्धेयपरिज्ञानाधीनविज्ञानोऽसाविति न हेयस्यापरिज्ञाने पुष्कलमुपादेयवेदनमुपपद्यत इति सर्वहेयोपादेयवस्तुपरिज्ञाता कश्चिज्जीवविशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्त इति ॥

इत्थं मीमांसकमतमपकृत्य सांख्यमतनिराकरणायाह ।

बुद्ध्यध्यवसितं यस्मादर्थं चेतयते पुमान् ।
इतीष्टं चेतना चेह संवित्सिद्धा जगत्त्रये ॥ ४४३ ॥

बुद्ध्यध्यवसितं बुद्धिविषयीभूतम् । यस्मादर्थं शब्दादिकम् । चेतयते परिच्छिनत्ति । पुमान्पुरुषः । इत्येवम् । इष्टं सांख्येन । चेतना चेह संविदर्थसंवित्संज्ञा । सिद्धा प्रतिष्ठिता जगत्त्रये ॥

चैतन्यं च निजं रूपं पुरुषस्योदितं यतः ।
तत आवरणाभावे नैतत्स्वफलकृत्कुतः ॥ ४४४ ॥

चैतन्यं च निजं स्वकीयं रूपं पुरुषस्योदितमुक्तं यतः, तत आवरणाभावे प्रकृतिविरहलक्षणे स्वयमेव मुक्त्यवस्थायाः प्रतिपत्तेर्न नैव तच्चैतन्यं स्वफलकृदर्थपरिच्छेदलक्षणस्वीयकार्यकारि कुतः कस्मात्कारणात् ॥

अथ परः ।

न निमित्तवियोगेन तद्ध्यावरणसंगतम् ।
न च तत्तत्स्वभावत्वात्संवेदनमिदं यतः ॥ ४४५ ॥

न नैवार्थविषयं विज्ञानं मुक्तौ निमित्तवियोगेनान्तःकरणरूपहेतुविरहेण । आचार्यः " तद्धि " निमित्तं " आवरणसंगतं" छद्मस्थकालभाविज्ञानावरणाद्यपरनामकप्रकृतियुक्तं तदानीं तस्य प्रमातुरथाप्यपरिनिष्ठितविप्लवकरणापेक्षित्वात् । अथ संवेदनचैतन्ययोराचार्येणैकतया प्राक्प्रतिष्ठितयोर्निराकरणाय परः प्राह " न च " नैव "तत्तत्स्वभावत्वात् " तस्यात्मनस्तत्स्वभावत्वात्संवेदनरूपत्वात् " संवेदनमिदं " चैतन्यं " यतः" ॥

चैतन्यमेव विज्ञानमिति नास्माकमागमः ।
किं तु तन्महतो धर्मः प्राकृतश्च महानपि ॥४४६॥

चैतन्यमेव नापरं किंचित् । विज्ञानं संवेदनम् । इत्येवम् । न नैव । अस्माकं सांख्यानाम् । आगमः सिद्धान्तः किं तु तद्विज्ञानम् । महतो बुद्धितत्त्वस्य । धर्मः परिणामः । प्राकृतश्च प्रकृतिविकाररूपः पुनः । महानपि । तथा च तत्सिद्धान्तः ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इत्यादीति ॥

अत्र प्रतिविधत्ते ।

बुद्ध्यध्यवसितस्यैवं कथमर्थस्य चेतनम् ।
गीयते तत्र नन्वेतत्स्वयमेव निभाल्यताम् ॥४४७॥

बुद्ध्यध्यवसितस्य बोद्धुं प्रतिपन्नस्य । एवं चैतन्यस्याविज्ञानत्वे सति । कथं केन प्रकारेण । अर्थस्य शब्दादेर्विषयस्य । चेतनमात्मनो विज्ञानम् । गीयते तत्रागमे " बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते " इतिवचनात् । यदि हि चैतन्यविज्ञानयोर्भेद एव तदा कथं बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति भवद्भिः प्रतिपाद्यते "चिती संज्ञाने" इति वचनाच्चैतन्यविज्ञानयोरेकत्वस्यापन्नत्वात् । " ननु " इति परपक्षाक्षमायाम् । एतदस्मदुक्तम् । स्वयमेव निभाल्यतां प्रज्ञाचक्षुषा वीक्ष्यतामिति ॥

अथ परः ।

पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् ।
मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ४४८

पुरुष आत्मा । कीदृशः सन्नित्याह " अविकृतात्मैव " सर्वतः स्वस्वरूपात्किंचिदप्रच्यवमानो नित्य एव सन्नित्यर्थः। किमित्याह " स्वनिर्भासं " स्वस्येवात्मन इव निर्भास आकारो यस्येति विग्रहस्तत्, प्रतिपन्नचेतनभावमित्यर्थः । " अचेतनं " प्रकृतिविकारतया चैतन्यशून्यं सत् । मनो बुद्धिलक्षणमन्तःकरणं कर्मतापन्नम् । करोति विधत्ते । कुत इत्याह " सान्निध्यात् " सन्निधानमात्रेण । निदर्शनमाह "उपाधिः" उप समीपे आधीयते धार्यत इत्युपाधिः पद्मरागजपाकुसुमादिः कर्ता तदवस्थः, एवं "स्फटिकं" अर्कनिशाकरसंपर्कोदीर्यमाणवैश्वानरमश्मविशेषं "यथा" येन प्रकारेण स्वनिर्भासमारूढस्वकीयरक्तपीतनीलच्छायं करोतीति ॥

यदि नामैवं ततः किमित्याह ।

विभक्तेदृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ४४९

विभक्ता बुद्धिप्रतिष्ठितत्वेनात्मनो विभागवर्तिनी, सा चासावीदृक्परिणतिश्च बुद्धिचैतन्याधानप्रधाना आत्मन एव प्रतिबिम्बोदयरूपा विभक्तेदृक्परिणतिः, तस्यां सत्याम् । कस्यामाधारभूतायामित्याह “बुद्धौ” अन्तःकरणलक्षणायां शब्दादिविषयरूपबहिरर्थाध्यवसायसमर्थायाम् । भोगो विषयानुभवः सैवेदृक्परिणतिभोग इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य । कथ्यते प्रतिपाद्यत आसुरिप्रभृतिभिः । दृष्टान्तमाह “ प्रतिबिम्बोदयः ” प्रतिबिम्बपरिणामः “ स्वच्छे ” पङ्कादिमलसंपर्ककालुष्यविकले “ यथा ” येन प्रकारेण “ चन्द्रमसः ” मृगलाञ्छनस्य वास्तवस्य “अम्भसि ” उदके । इदमुक्तं भवति । यथा स्वच्छमम्भः, तथा स्वभावत एव निर्मलरूपा बुद्धिः; यथा च तत्र स्वप्रतिबिम्बोदयसंपादनसामर्थ्यवान् स्वभावत एव चन्द्रमा, तथात्मापि बुद्धौ; यश्च तत्र बुद्धावात्मनः प्रतिबिम्बोदयः स एवास्य भोगः, नान्यत्किंचिदिति ॥

अत्र प्रतिविधत्ते ।

स्फटिकस्य तथा नाम भावे तदुपधेस्तथा ।
विकारो नान्यथासौ स्यादन्धाश्मन इव स्फुटम् ॥

स्फटिकस्य सूर्यकान्तनाम्नोऽश्मविशेषस्य । तथा नाम भावे तत्प्रकारपरिणामान्तरप्राप्तौ सत्याम् । तदुपधेः स्फटिकोपाधिभूतस्य पद्मरागादेस्तथा नाम भावे । “ तथा ” इति समुच्चये । विकारो रक्तपीतादिप्रतिबिम्बरूपः स्यात् । विपक्षे बाधामाह “ न ” नैव “ अन्यथा ” द्वयोरपि तथापरिणामाभावे “ असौ ” विकारः स्यात् । दृष्टान्तमाह “अन्धाश्मन इव” अन्धपाषाणस्येव “स्फुटं” प्रकटमेव ॥

एवं च सति किमित्याह ।

तथा नामैव सिद्धैव विक्रियाप्यस्य तत्त्वतः ।
चैतन्यविक्रियाप्येवमस्तु ज्ञानं च सात्मनः ।४५१।

तथा नामैव दृष्टान्तबलेन प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धे सति सिद्धैव विक्रियापि विकारो यो भवद्भिः कण्ठगतप्राणैरपि न प्रतिपद्यते किं पुनस्तथा नामेत्यपिशब्दार्थः । अस्यात्मनः । तत्त्वतोऽनुपचारेण । चैतन्यविक्रियाप्येवमात्मविक्रियायाम् । अस्तु भवतु । ज्ञानं चार्थसंवेदनरूपम् । सा चैतन्यविक्रियास्यात्मनः ॥

अथ परमतमेवाशंक्य परिहरन्नाह ।

निमित्ताभावतो नो चेन्निमित्तमखिलं जगत् ।
नान्तःकरणमिति चेत्क्षीणदोषस्य तेन किम् ४५२

निमित्ताभावतः सहकारिकारणविरहात् । नो नैव । चेद्यदि “ब्रूषे मुक्तावस्थायामर्थज्ञानं” इति, अत्रोत्तरं “निमित्तं” हेतुः “अखिलं” सकलं “जगत्” चैतन्यविक्रियायाः । अथ “न” नैव “अन्तःकरणं” हेतुस्तत्र “इति” एतत् “ चेत् ”; अत्राह “क्षीणदोषस्य” मुक्तावस्थायां “तेन” अन्तःकरणेन “किं” न किंचिदित्यर्थः ॥

एतदेव समर्थयते ।

निरावरणमेतद्यद्विश्वमाश्रित्य विक्रियाम् ।
न याति यदि तत्त्वेन न निरावरणं भवेत् ॥४५३॥

निरावरणमेतच्चैतन्यं यद्यस्मात्ततो विश्वं जगदाश्रित्यापेक्ष्य विक्रियां तद्ग्रहणरूपां न याति यदि, तदा तत्त्वेन न नैव निरावरणं भवेत्, आवरणस्यैव चैतन्यविक्रियाया बाधकत्वात् ॥

पुनरपि पराभिप्रायमाशंक्य परिहरन्नाह ।

दिदृक्षा विनिवृत्तापि नेच्छामात्रनिवर्तनात् ।
पुरुषस्यापि युक्तेयं स च चिद्रूप एव वः ॥४५४॥

दिदृक्षा अनिवृत्तकौतुकत्वेन बाह्यानर्थान्द्रष्टुमिच्छा । विनिवृत्तापि मुक्तावस्थायां न केवलमन्तःकरणाभाव इत्यपिशब्दार्थः। "निमित्ताभावे" इत्यनुवर्तते । न नैव । एतत्कुत इत्याह "इच्छामात्रनिवर्तनात्" इच्छाया एव केवलाया न तु दर्शनस्य चैतन्यापरनामकस्य व्यावृत्तेः । तथा पुरुषस्याप्यात्मनो युक्तेयमात्मविषयदिदृक्षाविनिवृत्तिः किं पुनर्बाह्यार्थविषयदिदृक्षाविनिवृत्तिरित्यपिशब्दार्थः । किमुक्तं भवति । मुक्तावस्थायामन्तःकरणाभावादात्मन आत्मानं द्रष्टुमिच्छाया अपि चैतन्याभिन्नप्रसाधितज्ञानहेतुत्वेन भवद्भिः परिकल्पितताया विनिवृत्तिः प्रसज्यते, ततस्तत्रात्मनः; स्वविज्ञानं न स्यादिति । तर्ह्येतदेवास्तु; को दोष इत्याह "स च" आत्मा "चिद्रूप एव" स्वविज्ञानरूप "एव वः" युष्माकम् ॥

ततः

चैतन्यं चेह संशुद्धं स्थितं सर्वस्य वेदकम् ।
तन्त्रे ज्ञाननिषेधस्तु प्राकृतापेक्षया भवेत्॥४५५॥

चैतन्यं च चैतन्यमेव केवलम्। इह मुक्तौ। संशुद्धं निरावरणं स्थितम्। सर्वस्य ज्ञेयस्य वेदकम्। तन्त्र आगमे। ज्ञाननिषेधस्तु यः पुनर्ज्ञानप्रतिषेधो भणितो मुक्तौ स प्राकृतापेक्षया विकल्परूपमानसं ज्ञानमपेक्ष्य भवेत् ॥

अत्रैव युक्त्यन्तरमाह ।

आत्मदर्शनतश्च स्यान्मुक्तिर्यत्तन्त्रनीतितः ।
तदस्य ज्ञानसद्भावस्तन्त्रयुक्त्यैव साधितः ॥ ४५६ ॥

आत्मदर्शनतश्चात्मनैवात्मावलोकनादेव। स्यान्मुक्तिर्यद्य-

स्मात्। तन्त्रनीतितः शास्त्रयुक्तेः सकाशात्। तत्तस्मात्। अस्यात्मनः। ज्ञानसद्भावो विषयग्राहकचैतन्यरूपः। तन्त्रयुक्त्यैव शास्त्रोपपत्त्यैव । साधितो मुक्तावस्थायामिति ॥

अथ बौद्धमतमधिकृत्याह ।

नैरात्म्यदर्शनादन्ये निबन्धननियोगतः ।
दोषप्रहाणमिच्छन्ति सर्वथा न्याययोगिनः ४५७

नैरात्म्यदर्शनात्सर्वथैवात्माभावालोकनात्। अन्ये बौद्धाः। निबन्धननियोगतो निमित्तविरहात् । दोषप्रहाणं तृष्णाहानिरूपमिच्छन्ति । कथमित्याह "सर्वथा" सर्वैः प्रकारैः । न्याययोगिनो न्यायप्रधानयोगभाजः, न तु सांख्या इव शास्त्रमात्रशरणा इति ॥

अथैत एव स्वमतपुरस्कारार्थमाहुः ।

समाधिराज एतत्तदेतत्तत्त्वदर्शनम् ।
आग्रहच्छेदकार्ये तत्तदेतदमृतं परम् ॥ ४५८ ॥

समाधिराजः प्रधानः समाधिरेतन्नैरात्म्यदर्शनं तच्छास्त्रान्तरगीतं तदेतत्तत्त्वदर्शनं परमार्थावलोकनम्। आग्रहच्छेदकारि मूर्छाविच्छेददायि। एतत्तदेतदमृतं पीयूषं परं भावरूपम् ॥

एतदेव भाव्यते ।

तृष्णा यज्जन्मनो योनिर्ध्रुवा सा चात्मदर्शनात् ।
तदभावान्न तद्भावस्ततो मुक्तिरित्यपि ॥ ४५९ ॥

तृष्णा लोभलक्षणा। यद्यस्मात्। जन्मनः पुनर्भावस्य। योनिर्हेतुः। ध्रुवा निश्चिता। सा च सा पुनस्तृष्णा। आत्मदर्शनात् "अहमस्मि" इति निरीक्षणरूपात्। तथापि किमित्याह "तदभावात्" आत्माभावात् "न तद्भावः" तृष्णाभावः। यतः। "तत्" तस्मात् "ततः" नैरात्म्यदर्शनात्

"मुक्तिरित्यपि" मुक्तिः परंपरयानन्तरभावेन च तृष्णाव्युच्छेदः संपद्यत इत्यपिशब्दार्थः ॥

एतदेव व्यतिरेकदोषदर्शनद्वारेण भावयति ।

न ह्यपश्यन्नहमिति स्निह्यत्यात्मनि कश्चन ।
न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोऽभिधावति ४६०

न नैव । हिर्यस्मात् । अपश्यन्ननिरीक्षमाणः । अहमित्युल्लेखेन । स्निह्यति स्नेहवान् भवति । आत्मनि विषयभूते । कश्चन बुद्धिमान् । न नैव । चः समुच्चये । आत्मनि विषये । विनान्तरेण । प्रेम्णा प्रियत्वेन । सुखकामः सुखाभिलाषी । अभिधावति प्रवर्तते ॥

ततः ।

सत्यात्मनि स्थिरे प्रेम्णि न वैराग्यस्य संभवः ।
न च रागवतो मुक्तिर्दातव्योऽस्या जलाञ्जलिः ४६१

सत्यात्मनि स्थिरे स्थिररूपे तथा प्रेम्णि स्थिररूप एव । न नैव । वैराग्यस्य संभवस्तृष्णाभावरूपः । न च रागवतो जीवस्य मुक्तिस्तस्मादात्मदर्शिभिर्दातव्योऽस्या मुक्तेर्जलाञ्जलिर्लोकप्रसिद्धः । आत्मदर्शनवज्रपातेन तस्या उपहतत्वात् ॥

अत्र प्रतिविधीयते ।

वैराग्यमात्मनोऽभावः क्षणिको वायमित्यदः ।
विचार्यमाणं नो युक्त्या द्वयमप्युपपद्यते ॥४६२॥

अत्र हि द्वयी कल्पना नैरात्म्यं यद्दर्शनात्किल मुक्तिस्तदात्मनोऽभावः स्यादुत क्षणिको वा क्षणमात्रस्थायी वायमात्मा । इतिर्विकल्पद्वयसमाप्त्यर्थः । ततः किमित्याह "अदः"

एतत् "विचार्यमाणं" चिन्त्यमानं "नो" नैव "युक्त्या" शुद्धहेतुप्रयोगरूपया "द्वयमपि" द्विरूपितमपि विकल्पितं "उपपद्यते" घटत इति ॥

एतदेव भावयति ।

सर्वथैवात्मनोऽभावे सर्वा चिन्ता निरर्थका ।
सति धर्मिणि धर्मा यच्चिन्त्यन्ते नीतिमद्वचः ॥४६३॥

सर्वथैव द्रव्यरूपतयाप्यात्मनोऽभावे विरहे । किमित्याह "सर्वा" स्वर्गमोक्षादिफला "चिन्ता" अनुष्ठानफलपर्यालोचनरूपा "निरर्थका" फलभोक्तुः कस्यचित्कदाचिदभावात् । सति धर्मिणि द्रव्यरूपे । धर्मा विशेषाः । यद्यस्मात् । चिन्त्यन्त इति नीतिमद्वचो नीतिधनपुरुषभावितमिति । न हि वन्ध्यासुतादावेकान्तेनाविद्यमाने कश्चिद्विपश्चित्सुरूपकुरूपादीन्विशेषांश्चिन्तयितुमारभत इति ॥

तथा ।

नैरात्म्यदर्शनं कस्य को वास्य प्रतिपादकः ।
एकान्ततुच्छतायां हि प्रतिपाद्यस्तथेह कः ॥४६४॥

नैरात्म्यदर्शनं कस्य द्रष्टुः को वास्य नैरात्म्यस्य प्रतिपादकः प्रणेता । एकान्ततुच्छतायामात्मनः । हिः स्फुटम् । प्रतिपाद्यः प्रज्ञापनीयः । "तथा" इति समुच्चये । इह नैरात्म्यप्रज्ञापनायां प्रकृतायाम् । को न कश्चिदिति ॥

अथ ज्ञानवादिमतमाशंक्य परिहरन्नाह ।

कुमारीसुतजन्मादिस्वप्नबुद्धिसमोदिता ।
भ्रान्तिः सर्वेयमिति चेन्ननु साऽधर्म एव हि ॥४६५॥

कुमार्या अद्याप्यप्राप्तविवाहाया या सुतजन्मादिस्वप्नबुद्धिः, तत्समोदिता प्रतिपादिता भ्रान्तिः सर्वेयं प्रतिपाद्य-

प्रतिपादकादिरूपा । इत्येवम् । चेद्यदि ब्रूषे हे ज्ञानवादिन । तथा चैतदार्षम् ।

"यथा कुमारी स्वप्नान्तरेऽस्मिन् जातं च पुत्रं विगतं च पश्येत् । जाते च हृष्टा विगते च खिन्ना तथोपमान् जानत सर्वधर्मान् ॥" अत्र प्रतिविधीयते "ननु" इति परपक्षाक्षमायां "सा" कुमारीसुतजन्मादिबुद्धिः "धर्म एव हि" अवस्थाविशेष एव नापरं किंचित् ॥

कुत इत्याह ।

कुमार्या भाव एवेह यदेतदुपपद्यते ।
वन्ध्यापुत्रस्य लोकेऽस्मिन्न जातु स्वप्नदर्शनम् ॥४६६॥

कुमार्याः कुमारीरूपायाः स्त्रियाः । भाव एव सत्तायामेव । इह जगति । यद्यस्मात् । एतत्प्रकृतं स्वप्नदर्शनमुपपद्यते । अत्रैव व्यतिरेकेण प्रतिवस्तूपमामाह "वन्ध्यापुत्रस्य" प्रतीतरूपस्य "लोकेऽस्मिन्न" नैव "जातु" कदाचित् "स्वप्नदर्शनम्" । तथा कुमारीसमः कश्चिदवस्थित एवात्माभ्युपगन्तव्यः, यस्येमे तत्त्वचिन्तादयो विशेषाः सुतजन्मादिस्वप्नबुद्धिसमा भवद्भिः कल्प्यन्त इति ॥

अथ द्वितीयपक्षमधिकृत्याह ।

क्षणिकत्वं तु नैवास्य क्षणादूर्ध्वं विनाशतः ।
अन्यस्याभावतोऽसिद्धेरन्यथान्वयभावतः ॥४६७॥

क्षणिकत्वं त्वेकक्षणस्थायित्वं पुनर्नैवास्यात्मनो युज्यते । कुत इत्याह "क्षणात्" स्वरूपलाभसमयलक्षणात् "ऊर्ध्वं" उपरि "विनाशतः" सर्वथोपरमात् "अन्यस्य" अनन्तरलक्षणस्य "अभावतः" अभावाद्वन्ध्यासुतादिप्रख्यात् "असिद्धेः" अनुत्पत्तेः "अन्यथा" यदि भावादेव भावसिद्धिरभ्युपगम्यते, तदा "अन्वयभावतः" अन्वयसंभवात्पूर्वलक्षणस्यैव कथंचिदभावीभूतस्यान्वयानुवृत्तिः, कार्यतया

भवनादित्यर्थः । तस्य भावतः संभवात् । इदमुक्तं भवति । यदि सर्वथा क्षणिक एवायमात्मा, तदा तस्य द्वितीयक्षणे सर्वथोच्छेदेन हेतोरभावान्नोत्तरक्षणप्रसूतिः प्रसज्यते । अथोत्तरक्षणप्रसूतिरभ्युपगम्यते, तदा पूर्वक्षणस्यैव कथंचिदभावीभूतस्योत्तरकार्यतया भवनेनान्वयः समाढौकत इति ॥

एतदेव भावयति ।

भावाविच्छेद एवायमन्वयो गीयते यतः ।
स चानन्तरभावित्वे हेतोरस्यानिवारितः ॥४६८॥

भावाविच्छेद एव सद्रूपतावित्रुटनमेव । अयमन्यसंभवः प्राक्प्रतिपादितः । अन्वयोऽनुवृत्तिर्गीयते यतो यस्मात्सकाशात् । स च स पुनरन्वयः । अनन्तरभावित्वेऽव्यवहितोत्पादे । कुत इत्याह "हेतोः" प्राच्यक्षणलक्षणात्सकाशात् "अस्य" कार्यस्य "अनिवारितः" अप्रस्खलितः । हेतुस्वरूपानुकारिण एव कार्यस्योपलम्भात् । अपि च क्षणिकोऽर्थः स्वनिवृत्तिस्वभावोऽन्यजननस्वभाव उभयस्वभावो वा स्यादिति तिस्रः कल्पनाः ॥

ततः किमित्याह ।

स्वनिवृत्तिस्वभावत्वे क्षणस्य नापरोदयः ।
अन्यजन्मस्वभावत्वे स्वनिवृत्तिरसंगता ॥ ४६९ ॥

स्वनिवृत्तिस्वभावत्वे क्षणस्य न नैवापरोदय उत्तरक्षणप्रसूतिरूपः स्यात्, तज्जनकस्य कस्यचिदभावात् । द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह "अन्यजन्मस्वभावत्वे" प्राच्यक्षणस्योत्तरक्षणजननैकस्वभावत्वे स्वनिवृत्तिरात्मोपरमलक्षणासंगता, तस्यान्यजननैकस्वभावादिति ॥

अथ तृतीयविकल्पस्याश्रयेण स्वमतमेव स्थापयन्नाह ।

इत्थं द्वयैकभावत्वे न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि ।
व्यावृत्त्याद्येकभावत्वयोगतो भाव्यतामिदम् ॥४७०॥

इत्थमुक्तप्रकारं द्वयं स्वनिवृत्त्यपरजननलक्षणं तस्यैकभावत्वे विवक्षितैकवस्तुरूपतायां सत्याम् । न विरुद्धोऽयुक्तोऽन्वयोऽपि हि किं पुनः प्रकृतमेव द्वयमित्यपिशब्दार्थः। कुत इत्याह । व्यावृत्तिः स्वगता, आदिशब्दादपरजननं तयोरेकभावत्वं कथंचिदेकरूपत्वात्तद्योगतः । भाव्यतां मीमांस्यतामिति । उभयस्वभावत्वे हि यदेव किंचिन्नऽवर्तते तदेवापरजन्मस्वभावमपरात्मभावस्वभावरूपं वर्तत इति बलाच्छब्दार्थान्यथानुपपत्त्यान्वयः सिद्ध इति ॥

अथ प्रकृतयोजनामाह ।

अन्वयार्थस्य न आत्मा चित्रभावो यतो मतः ।
न पुनर्नित्य एवेति ततो दोषो न कश्चन ॥४७१॥

अन्वयार्थस्योत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणस्य वस्तुनो योऽन्वयरूपोंऽशः पुनर्ध्रौव्यनामा नोऽस्माकमात्मा चित्रभावो नानाविधपरिणामो यतो मतोऽभिप्रेतः । व्यवच्छेद्यमाह "न पुनर्नित्य एव" अप्रच्युतानुत्पत्तिस्थिरैकरूपः पराभ्युपगतः। इतिः पादपरिसमाप्तौ । ततो नित्यत्वपरिषेधाद्दोषो बन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिरूपो न कश्चनेति ॥

परप्रयुक्तदूषणोत्तरायाह ।

न चात्मदर्शनादेव स्नेहो यत्कर्महेतुकः ।
नैरात्म्येऽप्यन्यथायं स्याज्ज्ञानस्यापि स्वदर्शनात् ॥

न चात्मदर्शनादेवात्मावलोकनमात्रात् । स्नेह आत्मविविषय एव । कुतः । "यत्" यस्मात् "कर्महेतुकः" चारित्रमोहनीयकर्मनिमित्तः स्नेहः । अत्रैव विपक्षे बाधामाह "नैरात्म्येऽपि" पराभ्युपगते सति "अन्यथा" कर्महेतुत्वानभ्युपगमे सति "अयं" स्नेहः "स्यात्" भवेत् । कुत इत्याह

"ज्ञानस्यापि" क्षणमात्रस्थायिनः "स्वदर्शनात्" स्वयंवेदनप्रत्यक्षेण समवलोकनात् ॥

अध्रुवेक्षणतो नो चेत्कोऽपराधो ध्रुवेक्षणे ।
तद्गता कालचिन्ता चेन्नासौ कर्मनिवृत्तितः ॥४७३॥

अध्रुवेक्षणतोऽध्रुवस्यास्थिरस्यात्मन एवावलोकनात् । नो चेद्यदि स्नेहः । आचार्यः पृच्छति "कोऽपराधो ध्रुवेक्षणे" ध्रुवस्य नियतस्यात्मनोऽवलोकने । अथ परः "तद्गता" अनित्यात्मविषया "कालचिन्ता" आगामिनि काले सुखप्राप्तिदुःखपरिहारौ कथं मे स्यातामेवंरूपा "चेत्" यदि । आचार्यः "न" नैव "असौ" चिन्ता । कुत इत्याह "कर्मनिवृत्तितः" सिद्धयोगानां योगिनामुपप्लवहेतुकर्मह्रासात् ॥

एतदेव भावयति ।

उपप्लववशात्प्रेम सर्वत्रैवोपजायते ।
निवृत्ते तु न तत्तस्मिन् ज्ञाने ग्राह्यादिरूपवत् ॥४७४

उपप्लववशात्संक्लेशायत्ततया प्रेम प्रतिबन्धः सर्वत्रैव बाह्याभ्यन्तररूपे वस्तुन्युपजायते । निवृत्ते तु निवृत्तिभाजि पुनर्न तत्प्रेम तस्मिन्नुपजायते । दृष्टान्तमाह "ज्ञाने" तथागतसंबन्धिन्युपप्लवव्यावृत्तौ भवन्मतेन "ग्राह्यादिरूपवत्"। तथा च तव सिद्धान्तः ।

ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन ज्ञानान्तरग्राह्यतयापि शून्यम् ।
तथापि च ज्ञानमप्यप्रकाशः प्रत्यक्षतस्तस्य तथाधिरासीत् ॥

एवं सति यत्सिद्धं तद्दर्शयति ।

स्थिरत्वमित्थं न प्रेम्णो यतो मुख्यस्य युज्यते ।
ततो वैराग्यसंसिद्धेर्मुक्तिरस्य नियोगतः ॥ ४७५॥

स्थिरत्वं स्थिरभावलक्षणमात्मदर्शनद्वारेण परैरुद्भावितम्।

इत्थमुपप्लवह्रासात् । न प्रेम्ण आत्मस्नेहलक्षणस्य । यतो यस्मात् । मुख्यस्य प्रधानस्य पुत्रकलत्रादिबाह्यार्थगोचरस्नेहहेतुतया संसारकारणस्येत्यर्थः । युज्यते घटते । ततः प्रेम्णोऽस्थैर्यात् । वैराग्यसंसिद्धेर्मुक्तिरस्यात्मनो नियोगतः कथंचित्स्थिररूपस्यापि ॥

अत्रैव युक्त्यन्तरमाह ।

बोधमात्रेऽद्वये तत्त्वे कल्पिते सति कर्मणि ।
कथं सदास्या भावादि नेति सम्यग्विचिन्त्यताम् ॥

बोधमात्रेऽत एवाद्वये स्वव्यतिरिक्तकर्मादिविकले तत्त्वे परमार्थे तदा कल्पिते कल्पनामात्रविषये सति कर्मणि शुभाशुभे । तथा च भवत्सिद्धान्तः ।

चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥

कथं सदा सर्वकालमस्या मुक्तेर्भावादि भावोऽभावो वा न नैव स्यात् । इत्येतत्सम्यग्विचिन्त्यतामिति । तथा च पठन्ति ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥

अथ नित्यमतनिराकरणार्थमाह ।

एवमेकान्तनित्योऽपि हन्तात्मा नोपपद्यते ।
स्थिरस्वभाव एकान्ताद्यतो नित्योऽभिधीयते ४७७

एवं यथैकान्ततोऽनित्यः, तथैकान्तनित्योऽपि हन्तात्मा नोपपद्यते । कुत इत्याह “स्थिरस्वभावः” एकस्वरूपः “एकान्तात्” सर्वथा “यतो नित्योऽभिधीयते” भावः ॥

यदि नामैवं, ततः किमित्याह ।

तदयं कर्तृभावः स्याद्भोक्तृभावोऽथवा भवेत् ।
उभयानुभयभावो वा सर्वथापि न युज्यते॥४७८॥

तत्तस्मादयं नित्य आत्मा कर्तृभावः शुभकर्मकारकस्वभावः स्याद्भोक्तृभावः प्राकृतकर्मवेदकस्वभावोऽथवा भवेत् । तथोभयं कर्तृभोक्तृलक्षणमनुभयं च तत्प्रतिषेधरूपं भावो यस्य स तथा । “वा” इति तृतीयचतुर्थविकल्पसूचकः । ततः किमित्याह “सर्वथापि” सर्वैरपि विकल्पैः “न युज्यते” इति ॥

इदमेव भावयति ।

एकान्तकर्तृभावत्वे कथं भोक्तृत्वसंभवः ।
भोक्तृभावनियोगेऽपि कर्तृत्वं ननु दुःस्थितम्॥४७९

एकान्तकर्तृभावत्वे कर्मकारकस्वभावत्वे कथं भोक्तृत्वसंभवो भोक्तृभावः, कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्विरोधसंभवात् । भोक्तृभावनियोगेऽपि भोक्तृत्वनियमलक्षणे किं पुनः कर्तृत्वैकरूपत्वे भोक्तृत्वाभाव इत्यपिशब्दार्थः । कर्तृत्वं ननु निश्चितं दुःप्रतिष्ठितमिति ॥

तर्हि भोक्तृत्वैकस्वभावः कर्तृत्वैकरूपो वा स्यादित्याशंक्याह ।

न चाकृतस्य भोगोऽस्ति कृतं वाभोगमित्यपि ।
उभयानुभयभावत्वे विरोधासंभवौ ध्रुवौ ॥४८०॥

न च न पुनरकृतस्य कर्मणो भोगोऽस्ति । तथा कृतं च कर्म अभोगं भोगविकलमित्यपि नास्ति । अथ तृतीयचतुर्थौ विकल्पावाश्रित्याह ॥ “उभयानुभयभावत्वे विरोधासंभवौ ध्रुवौ” उभयस्वभावत्वे ध्रुवो विरोधो भवति परमता-

ङ्गीकाररूपः, अनुभयभावत्वेऽसंभवो ध्रुवः, तादृशस्य वस्तुनो वन्ध्यासुतस्येवाभावात् ॥

पुनस्तृतीयविकल्पमेवाधिकृत्याह ।

यत्तथोभयभावत्वेऽप्यभ्युपेतं विरुध्यते ।
परिणामित्वसंगत्या न त्वागोऽत्रापरोऽपि वः॥४८१॥

यद्यस्मात्तथोभयभावत्वेऽपि सति किं पुनः केवले कर्तृत्वे भोक्तृत्वे वाभ्युपगत इत्यपिशब्दार्थः । अभ्युपेतमैकान्तिकरूपत्वं विरुध्यते । कथमित्याह “परिणामित्वसंगत्या” परिणामोऽवस्थितस्यैवावस्थान्तरप्राप्तिस्तद्वत्त्वप्राप्त्या “ न तु ” न पुनः “ आगः ” अपराधः “ अत्र ” अभ्युपगमे “अपरोऽपि” कश्चित् “वः” युष्माकम् । तस्मादुभयरूप एवात्माभ्युपगन्तुमुचित इति ॥

अपि च ।

एकान्तनित्यतायां तु तत्तथैकत्वभावतः ।
भवापवर्गभेदोऽपि न मुख्य उपपद्यते ॥ ४८२॥

एकान्तनित्यतायां तु परेणाभ्युपगतायां पुनः। किमित्याह “तत्तथैकत्वभावतः” तस्यात्मनस्तथैकान्तेनैकत्वभावतः कारणात् “भावापवर्गभेदोऽपि” न केवलं कर्तृत्वभोक्तृत्वादीत्यपिशब्दार्थः “न मुख्यः” अनुपचरितः “उपपद्यते” घटते ॥

कुत इत्याह ।

स्वभावापगमे यस्माद्व्यक्त्यैव परिणामिता ।
तयानुपगमे त्वस्य रूपमेकं सदैव हि ॥ ४८३ ॥

स्वभावस्य भवभाविनो मुक्तावपगमे । यस्मात्कारणात्। व्यक्त्यैव स्फुटमेव । परिणामिता प्राप्नोति। तया परिणामि-

तयानुपगमे त्वस्य भवस्वभावस्य किमित्याह “ रूपं ” स्वलक्षणं “ एकं सदैव हि” भवेऽपवर्गे च ॥

तत्पुनर्भाविकं वा स्यादापवर्गिकमेव वा ।
आकालमेकमेतद्धि भवमुक्ती न संगते ॥४८४ ॥

तत्पुना रूपं भाविकं संसारभवं वा स्यादापवर्गिकमेव वा मोक्षानुगतं वा नित्यात्मनः । ततः किमित्याह “आकालं” सर्वकालमपि “ एकं” अनानारूपं “ तत् ” रूपम् । हिर्यस्मात् । ततो भवमुक्ती संसारमोक्षरूपे न संगते, स्वभावभेदाक्षेपकत्वात्तयोः ॥

अत्रैवाभ्युच्चयमाह ।

बन्धाच्च भवसंसिद्धिः संबन्धश्चित्रकार्यतः ।
तस्यैकान्तैकभावत्वे न त्वेषोऽप्यनिबन्धनः॥४८५॥

बन्धात्कर्मसंचयरूपात् । चः समुच्चये । भवसंसिद्धिः संसारोपपत्तिः । संबन्धश्चित्रो नानारूपश्चित्रकार्यतः कार्यवैचित्र्यात् । न ह्यचित्रात्करणाच्चित्रकार्यप्रसूतिरिति । यदि नामैवं ततः किमित्याह “ तस्य ” आत्मनः “ एकान्तैकभावत्वे ” सर्वथैकस्वभावतायां सत्यां “ न त्वेषोऽपि” चित्ररूपो बन्धः किं पुनर्भवमुक्ती इत्यपिशब्दार्थः “ अनिबन्धनः ” निर्निमित्तश्चित्रपरिणामनिमित्तत्वात्तस्य ॥

एवं च सति यत्सिद्धं तदाह ।

नृपस्येवाभिधानाद्यः सातबन्धः प्रकीर्त्यते ।
अहिशङ्काविषज्ञाताच्चेतरोऽसौ निरर्थकः ॥ ४८६ ॥

परे हि नित्येऽप्यात्मनि संकल्पमात्रभेदादेव सातासातयोः संबन्धमभिमन्यन्ते, तन्निराकरणार्थमुच्यते “ नृपस्येव ” तथाविधनरपतेरिव “ अभिधानात् ” राजायमिति भणनरूपात् “ यः सातबन्धः ” सुखसंबन्धरूपः “ प्रकीर्त्यते ” नित्यस्याप्यात्मनः परैः “ अहिशङ्काविषज्ञातात् ” अहि-

ना दृष्टस्यापि तथाविधप्रघट्टकवशादहिशङ्काविषमना अहमनेनाहिना दष्ट इत्येवंरूपं तदेव ज्ञातं दृष्टान्तस्तस्मात् । चः समुच्चये । इतरोऽसाताबन्धो यः प्रकीर्त्यते शुद्धसंकल्पवशादसौ निरर्थकः, एकान्तनित्ये संकल्पमात्रभेदस्याप्यसंभवात् ॥

एवं च योगमार्गोऽपि मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।
सोऽपि निर्विषयत्वेन कल्पनामात्रभद्रकः ॥४८७॥

एवं चास्मिंश्चार्थे सिद्धे सति । योगमार्गोऽपि किं पुनर्भवमुक्ती इत्यपिशब्दार्थः । मुक्तये मोक्षाय । यः परैः प्रकल्प्यते सोऽपि निर्विषयत्वेनैकान्तनित्यत्वाभ्युपगमान्निर्गोचरत्वेन कल्पनामात्रभद्रकः, न पुनः परमार्थस्वरूपः कश्चित् ॥

दिदृक्षादिनिवृत्त्यादि पूर्वसूर्युदितं तथा ।
आत्मनोऽपरिणामित्वे सर्वमेतदपार्थकम् ॥४८८॥

दिदृक्षोक्तरूपा, आदिशब्दाद्भवबीजं वासनाविद्या च तत्तद्वाद्यभिप्रेता गृह्यते, तस्य दिदृक्षादेरर्थस्य निवृत्तिः, निवृत्तिरुपरमः, आदिशब्दादवस्थान्तरे प्रवृत्तिश्च । पूर्वसूरिभिः पतञ्जलिप्रभृतिभिरुदितम् । " तथा " इति समुच्चये । आत्मनोऽपरिणामित्व एकान्तेन नित्यत्वे । सर्वमेतदुक्तरूपम् । अपार्थकं निष्फलमिति ॥

यथा च योगमार्गादि घटते तथाह ।

परिणामिन्यतो नीत्या चित्रभावे तथात्मनि ।
अवस्थाभेदसंगत्या योगमार्गस्य संभवः ॥४८९॥

परिणामिन्यतोऽस्मादपरिणामिन्यात्मनि योगासंभवाद्धेतोः । नीत्यान्यथानुपपत्तिलक्षणया । चित्रभावे नानारूपपर्याये । " तथा " इति प्राग्वत् । आत्मनि । किमित्याह "अवस्थाभेदसंगत्या" अपरापरावस्थाविशेषलाभेन "योगमार्गस्य" अध्यात्मादिभेदस्य " संभवः " ॥

कुत इत्याह ।

तत्स्वभावत्वतो यस्मादस्य तात्त्विक एव हि ।
क्लिष्टस्तदन्यसंयोगात्परिणामो भवावहः ॥ ४९०॥

तत्स्वभावत्वतस्तत्स्वाभाव्यनियमात् । यस्मादस्य परिणामिन आत्मनः । तात्त्विक एव हि निरुपचरित एव । क्लिष्टोऽशुभः । तदन्यसंयोगात्स्वव्यतिरिक्तकर्मसंयोगात् । परिणामोऽवस्थान्तररूपः । भवावहः संसारहेतुः स्यात् ॥

स योगाभ्यासजे यो यत्तत्क्षयोपशमादितः ।
योगोऽपि मुख्य एवेह शुद्ध्यवस्थास्वलक्षणः ॥४९१॥

स भवावहः परिणामः । योगाभ्यासजे यो यद्यस्मात्तत्क्षयोपशमादितस्तस्य क्लिष्टपरिणामस्य ये क्षयोपशमोपशमक्षयास्तेभ्यः । योगोऽपि मुख्य एवेह योगविचारे । कीदृश इत्याह " शुद्ध्यवस्थास्वलक्षणः " शुद्धिरूपावस्था स्वलक्षणं यस्येति विग्रहः ॥

ततस्तथा तु साध्वेव तदवस्थान्तरं परम् ।
तदेव तात्त्विकी मुक्तिः स्यात्तदन्यवियोगतः ॥४९२॥

ततो योगात् । तथा त्वविरतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानकक्रमेण पुनः । साध्वेव सुन्दरमेव । तदवस्थान्तरं परं तस्यात्मनोऽवस्थान्तरं प्रकृष्टं यद्वर्तते तदेव । तात्त्विकी निरुपचरितत्वान्मुक्तिः स्यात् । तदन्यवियोगत आत्मविच्छिन्नकर्मवियोगात् । न तु सांख्यशैवानामिव तत्तदवस्थ एवात्मा नापि सौगतानामिवैकेषां सर्वथा संतानोच्छेदोऽपरेषां पुनः शुद्धलक्षणोत्पाद इति ॥

अत एव च निर्दिष्टं नामास्यास्तत्त्ववेदिभिः ।
वियोगोऽविद्यया बुद्धिः कृत्स्नकर्मक्षयस्तथा ॥४९३॥

अत एव चान्यवियोगतो मुक्तेरात्मावस्थान्तरत्वाद्धे-

तोर्निर्दिष्टं नामाभिधानमस्या मुक्तेस्तत्त्ववेदिभिः शास्त्रकारैः । कथमित्याह “ वियोगः ” विघटनं “ अविद्यया ” वेदान्तिकानां “ बुद्धिः ” सौगतानां “कृत्स्नकर्मक्षयः ” जैनानाम् । “ तथा ” इति प्राग्वत् ॥

अथ यः कर्मक्षयतः समाधिरुत्पद्यते तं दर्शयति ।

शैलेशीसंज्ञिताच्चेह समाधिरुपजायते ।
कृत्स्नकर्मक्षयः सोऽयं गीयते वृत्तिसंक्षयः ॥४९४॥

शैलेशीसंज्ञिताच्चोक्तरूपात्पुनः । इह जैनमते । समाधिः सकाशादुपजायते प्रादुर्भवति । कृत्स्नकर्मक्षयः सोऽयं शैलेशीसंज्ञितः समाधिर्गीयते वृत्तिसंक्षयो योगविशेषराज इति ॥

अथ योगावस्थान्तरत्वमेव मुक्तेर्भावयति ।

तथा तथा क्रियाविष्टः समाधिरभिधीयते ।
निष्ठाप्राप्तस्तु योगज्ञैर्मुक्तिरेष उदाहृतः ॥४९५॥

तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । क्रियाविष्टस्तत्तत्कर्मक्षपणाय प्रवृत्तो योगः समाधिरभिधीयते । निष्ठाप्राप्तस्तु कर्मक्षपणापर्यन्तप्राप्तः पुनः । योगज्ञैरध्यात्मादियोगविशारदैः । मुक्तिरेष योग उदाहृतो निरूपितः ॥

अत्र हेतुः ।

संयोगयोग्यताभावो यदिहात्मतदन्ययोः ।
कृतो न जातु संयोगो भूयो नैवं भवस्ततः ॥४९६॥

संयोगयोग्यताया अभावो यद्यस्मादिह निष्ठाप्राप्ते समाधावात्मतदन्ययोर्जीवकर्मणोः कृतो निवर्तितः समाधिनैव, ततः किमित्याह “ न ” नैव “ जातु ” कदाचिदपि “ संयोगः ” जीवकर्मणोः “ भूयः ” पुनरपि । ततोऽपि किमित्याह “ नैवं ” संयोगयोग्यताभावे सति “ भवः ” संसारः “ ततः ” तस्माद्धेतोरिति ॥

अथ परमतमाशंक्य परिहरन्नाह ।

योग्यतात्मस्वभावस्तत्कथमस्या निवर्तनम् ।
तत्तत्स्वभावतायोगादेतल्लेशेन दर्शितम् ॥४९७॥

योग्यताप्रभवो जीवतदन्यसंयोगहेतुरात्मस्वभावो वर्तते । तत्कथमस्या आत्मस्वभावभूताया योग्यताया निवर्तनमुपरतिरिति परः । आचार्यः । “ तत् ” तस्या योग्यतायाः “ तत्स्वभावतायोगात् ” निवर्तनस्वाभाव्यसंबन्धात् । युज्यत एव निवर्तनं सर्वसंवरलाभे । “ एतत् ” स्वाभाव्यनिवर्तनं “ लेशेन दर्शितं ” अनन्तरमेव परिणामवादप्रतिष्ठायामिति ॥

परः ।

स्वनिवृत्तिः स्वभावश्चेदेवमस्य प्रसज्यते ।
अस्त्वेवमपि नो दोषः कश्चिदत्र विभाव्यते ॥४९८॥

स्वनिवृत्तिरात्मनो निवर्तनं स्वभावः स्वरूपं चेद्यदि ब्रूषे, एवमस्मिन्नभ्युपगमेऽस्यात्मनः प्रसज्यते । आचार्यः “ अस्तु ” भवतु “ एवमपि ” स्वनिवृत्तिरपि “ नो ” नैव “ दोषः ” अपराधः “ कश्चिदत्र ” स्वनिवृत्तौ “ विभाव्यते ” ॥

एतदेव भावयति ।

परिणामित्व एवैतत्सम्यगस्योपपद्यते ।
आत्माभावेऽन्यथा तु स्यादात्मसत्तेत्यदश्च न ॥४९९॥

परिणामित्व एवोक्तलक्षण एव । एतत्स्वभावनिवर्तनम् । सम्यग्यथावत् । अस्यात्मन उपपद्यते । विपक्षे बाधामाह “ आत्माभावेऽन्यथा तु ” परिणामित्वाभावे पुनः “ स्यात् ” । स्वभावनिवृत्तौ सत्यां कासावित्याह “ आत्मसत्ता ” आत्मनो रूपमात्माभाव एतत्स्यादित्यर्थः । इति

प्राग्वत् । एतदपि भविष्यतीत्याह " अदश्च न " एतच्च न युक्तं भावाभावरूपत्वादात्मन इति ॥

परिणामित्व एव स्वभावनिवृत्तिरिति द्रढयन्नाह ।

स्वभावविनिवृत्तिश्च स्थितस्यापीह दृश्यते ।
घटादेर्नवतात्यागे तथा तद्भावसिद्धितः ॥५००॥

स्वभावविनिवृत्तिश्च प्रस्तुता स्थितस्य व्यवस्थितस्यापीह लोके दृश्यते घटादेरर्थस्य । अत्र हेतुः । नवतात्यागे नवत्वनिवृत्तिरूपे । तथा निवृत्तनवतापर्यायत्वेन । तद्भावसिद्धितो घटत्वोपलम्भाद्बालाबलादिभिरिति ॥

तथा ।

नवताया न चात्यागस्तथा नातत्स्वभावता ।
घटादेर्न न तद्भाव इत्यत्रानुभवः प्रमा ॥ ५०१ ॥

नवताया न च नैवात्यागोऽहानिः किं तु त्याग एव । तथा न नैवातत्स्वभावता पुराणस्वभावता । " न च " इत्यनुवर्तते । ततो द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति कृत्वा कथंचिदतत्स्वभावतैव घटादेरमर्थस्य तथा न तद्भावो घटभावः प्राग्रूपपरित्यागोत्तररूपोत्पादयोः सतोरपि कथंचिद्घटभाव एव इत्यर्थः । इत्यत्रार्थेऽनुभवो लोकप्रतीतिरूपः प्रमा प्रमाणम् ॥

अथ प्रस्तुते योजयति ।

योग्यतापगमेऽप्येवमस्य भावो व्यवस्थितः ।
सर्वौत्सुक्यविनिर्मुक्तः स्तिमितोदधिसन्निभः ५०२

योग्यतापगमेऽप्यन्यसंयोगयोग्यताया अपगमेऽपि । अस्यात्मनो भावः स्वसत्तालक्षणो व्यवस्थितोऽनुपरतः । सर्वौत्सुक्यविनिर्मुक्तो निःशेषत्वराविरहितः । तथा स्तिमितोदधिसन्निभो व्यावृत्तक्षोभसलिलनिधिनिभः ॥

तथा ।

एकान्तक्षीणसंक्लेशो निष्ठितार्थस्ततश्च सः ।
निराबाधः सदानन्दो मुक्तावात्मावतिष्ठते ॥५०३॥

एकान्तक्षीणसंक्लेशः सर्वथोपरताविशुद्धिः । निष्ठितार्थः कृतकृत्यभूतः । ततश्च तदनन्तरं पुनः । स संपन्नयोग्यतापगमः । निराबाधः सर्वव्यसनविरहितः । सदानन्दः सर्वकालं सदानन्दो यस्येति विग्रहः । मुक्तौ निवृत्तौ । आत्मावतिष्ठत आस्ते ॥

अस्यावाच्योऽयमानन्दः कुमारीस्त्रीसुखं यथा ।
अयोगी न विजानाति सम्यग्जात्यन्धवद्घटम् ५०४॥

अस्य मुक्तस्य । अवाच्यो वक्तुमशक्यः । अयं मुक्तिभाव्यानन्दः । कुमारीस्त्रीसुखं यथा । यथा कुमार्या अद्याप्यप्राप्तपुरुषसंभोगया स्त्रियाः सुखं पुरुषसंभोगजन्यमन्ययानुभूतरतसुखयाप्यप्रत्याय्यं प्रत्याययितुमशक्यमित्यर्थः । अत एवाह " अयोगी " अकेवली " न विजानाति सम्यग्जात्यन्धवद्घटम् " ॥

योगस्यैतत्फलं मुख्यमैकान्तिकमनुत्तरम् ।
आत्यन्तिकं परं ब्रह्म योगविद्भिरुदाहृतम् ॥५०५॥

योगस्य प्रपञ्चितरूपस्यैतत्फलं कार्यं मुख्यमनुपचरितमैकान्तिकमेकान्तेनैव भवनस्वभावमनुत्तरं सर्वफलातिशायि आत्यन्तिकमत्यन्तभवम् । किमित्याह " परं ब्रह्म " सिद्धत्वलक्षणं " योगविद्भिः " शास्त्रकारैः "उदाहृतम्" ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

सद्गोचरादिसंशुद्धिरेषालोच्येह धीधनैः ।
साध्वी चेत्प्रतिपत्तव्या विद्वत्ताफलकाङ्क्षिभिः॥५०६॥

सङ्गोचरादिसंशुद्धिरेषोक्तरूपा । आलोच्या विमृश्येह जने धीधनैः । साध्वी संगता चेद्यदि प्रतिपत्तव्या श्रद्धेया । कीदृशैरित्याह " विद्वत्ताफलकाङ्क्षिभिः " पुंभिः ॥

यतः ।

विद्वत्तायाः फलं नान्यत्सद्योगाभ्यासतः परम् ।
तथा च शास्त्रसंसार उक्तो विमलबुद्धिभिः ॥५०७॥

विद्वत्तायाः फलं पाण्डित्यस्य फलं नान्यत् । कुतः सकाशादित्याह " सद्योगाभ्यासतः" गोचरादिशुद्धाद्योगाभ्यासात् " परं " प्रकृष्टम् । एतत्समर्थनायैवाह " तथा च शास्त्रसंसारः " शास्त्राण्येव संसारः " उक्तः " निरूपितः " विमलबुद्धिभिः " निर्मलप्रज्ञैः ॥

एतदेव दर्शयति ।

पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगरहितात्मनाम् ॥५०८॥

पुत्रदारादिसंसारो भवभ्रमणहेतुत्वात् । पुंसां नृणां संमूढचेतसां तत्त्वज्ञानरहितधियाम् । विदुषां पण्डितानाम् । शास्त्रसंसारः शास्त्राण्येव संसारः । कीदृशानामित्याह " सद्योगरहितात्मनां " शुद्धयोगाभ्यासवर्जितानाम् ॥

तस्मात् ।

कृतमत्र प्रसङ्गेन प्रायेणोक्तं तु वाञ्छितम् ।
अनेनैवानुसारेण विज्ञेयं शेषमन्यतः ॥ ५०९ ॥

कृतमत्र विचारे । प्रसङ्गेन विस्तरेण । प्रायेण बाहुल्येन । उक्तं तु वाञ्छितं वक्तुमिष्टं योगस्वरूपं पुनः । अनेनैवानुसारेणानयैव नीत्या । विज्ञेयं शेषं यदिह नोक्तम् । अन्यतोऽन्यस्माद्योगशास्त्रात् ॥

एवं तु मूलशुद्ध्येह योगभेदोपवर्णनम् ।

चारुमात्रादिसत्पुत्रभेदव्यावर्णनोपमम् ॥ ५१० ॥

एवं त्वस्मिंश्च परिणाम्यात्माभ्युपगमे सति । मूलशुद्ध्या गोचरादिशुद्धिरूपया । इह योगविचारे । योगभेदोपवर्णनमध्यात्मादिभेदेन । किमित्याह । चारु जातिकुलशीलादिशुद्धौ यौ मात्रादि मातापितरौ ताभ्यां सकाशात्सन्तः सुन्दरा ये पुत्रस्य भेदा विशेषास्तेषां व्यावर्णनेनोपमा यस्य तत्तथा, सर्वत्र कारणशुद्धिपूर्वकत्वात्कार्यशुद्धिरिति ॥

अन्यद्वान्ध्येयभेदोपवर्णनाकल्पमित्यतः ।
न मूलशुद्ध्यभावेन भेदसाम्येऽपि वाचिके ॥५११॥

अन्यदुक्तरूपाद्विलक्षणं योगभेदोपवर्णनं वान्ध्येयभेदोपवर्णनाकल्पं निर्विषयमित्यर्थः । इत्यतो यस्माद्धेतोः । न नैव तत् " वस्तु " इति गम्यते । मूलशुद्ध्यभावेन गोचरादिशुद्धिविरहेण । भेदसाम्येऽप्यध्यात्मादिसंख्यारूपे । वाचिके वचनमात्रप्रतिबद्धे ॥

यथेह पुरुषाद्वैते बद्धमुक्ताविशेषतः ।
तदन्याभावनादेव तद्वैतेऽपि निरूप्यताम् ॥५१२॥

यथेह जगति पुरुषाद्वैते " पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं " इत्यादि वेदवचनाद्वेदान्तिकप्रतिपन्ने बद्धमुक्तयोरविशेषादनानात्वात् । " वान्ध्येयभेदोपवर्णनकल्पं " इत्यनुवर्तते । तथा तदन्यस्य ज्ञातरूपस्य पुरुषव्यतिरेकिणः कर्मणोऽभावनादेव बौद्धमते तद्वैतेऽपि पुरुषार्थलक्षणे निरूप्यतामिति । अत्रापि बद्धमुक्ताविशेष इत्ययमेव हेतुः ॥

अथैतदेव मतद्वयं क्रमेण विशेषतो दूषयन्नाह ।

अंशावतार एकस्य कुत एकत्वहानितः ।
निरंश एक इत्युक्तः स चाद्वैतनिबन्धनम् ॥५१३॥

अंशावतार इहावयवानामवतरणरूपः । एकस्य परम-

ब्रह्मणः संबन्धिनाम् । कुतः कस्मात् । न कुतोऽपीत्यर्थः । एकत्वहानित एकरूपताविनाशाद्ब्रह्मणः । एतदपि कथमित्याह " निरंशः " निरवयवः " एक इत्युक्तः स च " स पुनरंशकः" अद्वैतनिबन्धनं "एकस्य निरंशस्याद्वैतत्वात् ॥

तथा ।

मुक्तांशत्वे विकारित्वमंशानां नोपपद्यते ।
तेषां चेहाविकारित्वे सन्नीत्या मुक्ततांशिनः ॥५१४॥

मुक्तांशत्वे मुक्तरूपपरमब्रह्मावयवत्वे विकारित्वं कामक्रोधादिदोषत्वमंशानामिहावतीर्णानां नोपपद्यते, तदभिन्नत्वात् । तेषां च तेषां पुनरंशानामिहावतीर्णानां सन्नीत्या मुक्ततांशिनः परमब्रह्मणोऽभिन्नत्वादेव ॥

अथ ननु तेंऽशास्तोंऽशिनो भिन्ना अभिन्ना वा वर्तन्त इति पर्यनुयुक्तस्य यदुत्तरं ब्रह्मवादिनस्तन्निरस्यन्नाह ।

समुद्रोर्मिसमत्वं च यदंशानां प्रकल्प्यते ।
न हि तद्भेदकाभावे सम्यग्युक्त्योपपद्यते ॥५१५॥

समुद्रोर्मिभिः समत्वं च, यथा हि समुद्रोर्मयो न समुद्रात्काश्चिद्भिन्ना किं तु समुद्र एव ताः, एवं परमब्रह्मणोऽप्यंशा इत्येवंरूपं पुनर्यदंशानां प्रकल्प्यते परैः । न हि नैव । तत्समुद्रोर्मिसमत्वम् । भेदकाभावे सम्यग्युक्त्योपपद्यते । समुद्रोर्मयो हि भेदकस्य वायोर्भावे जायन्ते न चाद्वैतेन तद्भेदकत्वमस्तीति ॥

किं चाद्वैतवादिनाम् ।

सदाद्यमत्र हेतुः स्यात्तात्त्विके भेद एव हि ।
प्रागभावादिसंसिद्धेर्न सर्वथान्यथा त्रयम् ॥५१६॥

सत्सत्त्वमाद्यं शुद्धसंग्रहाभिमतं सर्वं जगदशेषविशेषरहितं सत्त्वमात्रमेवेत्यर्थः । अत्र हेतुत्रयं नाम द्वे भिद्यमाने वस्तुनी तृतीयं च तद्भेदकमित्यस्य त्रयस्याभावः पुनः

स्यात् । कुतः स्यादित्याह " तात्त्विके " अनुपचरिते " भेद एव हि " सति " प्रागभावादिसंसिद्धेः " प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावश्चेत्यस्यैवाभावचतुष्टयस्यासत्त्वरूपत्वेन सत्त्वप्रतिपन्थिनः संसिद्धेः । विपक्षे बाधामाह " न " नैव " सर्वथान्यथा " प्रागभावादिसंसिद्धिमन्तरेण " त्रयं " उक्तलक्षणम् । प्रागभावादिलक्षणं चेत्थमवसेयम् ।

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स कथ्यते ।
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ १ ॥
गवि योऽश्वाद्यभावश्च सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।
शिरसोऽवयवा भिन्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥ २ ॥
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ।

यदि हि प्रागभावाद्यपेक्षकमुक्तरूपं त्रयं नाभ्युपगम्यते, तदा सर्वं जगत्सत्त्वसामान्यमात्रमेव स्यात् । ततो यत्समुद्रोर्मिसमत्वमात्मांशानां परैः परिकल्प्यते तत्सर्वथा निरवकाशमेव स्यात् । तत्रापि तदभिप्रायेण समुद्रोर्मिवायुरूपस्य त्रितयस्याभावादिति ॥

तथा ।

सत्त्वाद्यभेद एकान्ताद्यदि तद्भेददर्शनम् ।
भिन्नार्थमसदेवेति तद्वदद्वैतदर्शनम् ॥ ५१७ ॥

सत्त्वाद्यभेदे सत्त्वस्यादिशब्दात्सत्त्वविशेषाणामभेदेऽनानात्वे, सत्त्वमात्र एवेत्यर्थः । एकान्ताद्यदि भवद्भिरभ्युपगम्यते तद्भेददर्शनं सत्त्वादिभेदप्रतीतिरूपम् । भिन्नार्थं भिन्नालम्बनम् । असदेवाविद्यमानं, द्विचन्द्रादिभ्रान्तितुल्यत्वात् । इत्येवम् । तद्वद्भेददर्शनमिव । अद्वैतदर्शनं तत्प्रतिपन्नमसदेव स्वप्नायमानावस्थायामपि तस्याप्रतिभासात् । सुतरामस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः ॥

तथा ।

यदा नार्थान्तरं तत्त्वं विद्यते किंचिदात्मनाम् ।
मालिन्यकारि तत्त्वेन न तदा बन्धसंभवः॥५१८॥

यदा नार्थान्तरं भिन्नमित्यर्थः । तत्त्वं कर्मलक्षणम् । विद्यते किंचिदात्मनां जीवानाम् । मालिन्यकारि मलीमसभावविधायि । तत्त्वेनाकल्पितेन रूपेण । न तदा बन्धसंभवः बन्धहेतोः कस्यचिदभावाद्बौद्धानाम् ॥

ततः ।

असत्यस्मिन् कुतो मुक्तिर्बन्धाभावनिबन्धना ।
मुक्तमुक्तिर्न यन्न्याय्या भावेऽस्यातिप्रसङ्गिता ५१९

असत्यस्मिन् बन्धे कुतो मुक्तिर्बन्धाभावनिबन्धना प्राक्संवृत्तबन्धोपरमनिमित्ता । एतदपि कुत इत्याह “ मुक्तमुक्तिः ” मुक्तस्य सतो मुक्तिः “ न यत् ” यस्मात् “ न्याय्या ” भावे मुक्तेः “ अस्य ” मुक्तस्य “ अतिप्रसङ्गिता ” अतिव्याप्तिरूपेति ॥

तथा ।

कल्पितादन्यतो बन्धो न जातु स्यादकल्पितः ।
कल्पितश्चेत्ततश्चिन्त्यो ननु मुक्तिरकल्पिता ॥५२०॥

कल्पितादुपचरितादन्यतो वासनादेर्बन्धो न जातु कदाचित्स्यादकल्पितः । कल्पितश्चेत्ततो बन्धश्चिन्त्यो नास्त्येवेत्यर्थः । “ ननु ” इत्यक्षमायाम् । मुक्तिरकल्पिता मुख्यबन्धपूर्वकत्वात्तस्याः ॥

तथा ।

नान्यतोऽपि तथाभावादृते तेषां भवादिकम् ।
ततः किं केवलानां तु ननु हेतुसमत्वतः ॥ ५२१ ॥

न नैवान्यतोऽपि कर्मणोऽपि सकाशात्तथाभावात्स्वयमेव

भवादिपरिणामादृते विना तेषामात्मनां नैयायिकादिमते भवादिकं भवो भववतामपरपर्यायाश्च स्युरिति । एवं तथाभावाद्भवादिके प्रसाधिते परः प्राह “ ततः ” तथाभावेन भवादिभावात् “ किं ” कस्मात् “ केवलानां तु ” एकाकिनामपि पुरुषाद्वैतवादिमते भवादिकं “न स्यात् ” इत्यनुवर्तते “ ननु ” इत्यक्षमायाम् । कुत इत्याह “ हेतुसमत्वतः ” हेतोस्तथाभावलक्षणस्य समत्वतस्तुल्यत्वात् । यथा हि सत्यप्यन्यस्मिन्नात्मनां तथाभावमन्तरेण न भवादिकमिति तथाभाव एव भवद्भिः प्रधानो हेतुः कल्प्यते, एवमन्यभावेऽपि केवलानामप्यात्मनां पुरुषाद्वैतवादिमते सौगतमते वा तथाभावादेव भवादिकं भविष्यतीति ॥

अत्र समाधिः ।

मुक्तस्येव तथाभावकल्पना यन्निरर्थका ।
स्यादस्यां प्रभवन्त्यां तु बीजादेवाङ्कुरोदयः॥५२२॥

मुक्तस्येव जन्तुविशेषस्यान्यसंयोगाभावे तथाभावकल्पना भावादिनिबन्धना क्रियमाणापि यद्यस्मान्निरर्थका निष्फला भवादिफलाभावात्स्याद्भवेत् । एतदेव प्रतिवस्तूपमया भावयति “ अस्यां ” तथाभावकल्पनायां “ प्रभवन्त्यां तु” प्रभवन्त्यामपि समर्थायामपि “बीजादेव” मुद्गादेर्न तु यतः कुतश्चिदुपलादेः “ अङ्कुरोदयः ” । यथा हि तथाभावे कल्प्यमानेऽपि न बीजमन्तरेणाङ्कुरोदयः, तथान्याभावे तथाभावकल्पनायामपि न भाव इति । तस्मादन्यसंयोग एव तथाभावकल्पना फलवती स्यादिति ॥

अथोपसंहरन्नाह ।

एवमाद्यत्र शास्त्रज्ञैस्तत्त्वतः स्वहितोद्यतैः ।
माध्यस्थ्यमवलम्ब्योच्चैरालोच्यं स्वयमेव तु॥५२३॥

एवमादि गोचरश्च स्वरूपं च फलं चेत्यादि निरूपितरू-

पमेव । अत्र योगविचारे । शास्त्रज्ञैः पुंभिः । तत्त्वतो निश्चयवृत्त्या । स्वहितोद्यतैः स्वकल्याणाधानाधीनधीभिः । माध्यस्थ्यमुक्तरूपम् । अवलम्ब्योच्चैरलमालोच्यं मीमांसनीयं स्वयमेव त्वात्मनैव ॥

कुतः । यतः ।

आत्मीयः परकीयो वा कः सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥ ५२४ ॥

आत्मीयो जैनादिः परकीयो वा शैवसौगतादिः । को न कश्चिदित्यर्थः । सिद्धान्तो विपश्चितां विदुषाम् । दृष्टेष्टाबाधितो दृष्टेष्टाभ्यां वस्तुस्वरूपाभ्यामबाधितोऽविरुद्धः । यस्तु यः पुनस्तयोर्मध्ये युक्तो न्याय्यस्तस्य परिग्रहोऽङ्गीकारः, तस्यैव फलसिद्ध्यबन्धकत्वात् ॥

अथास्य योगशास्त्रविरचनस्य प्रयोजनमुद्धारस्थानं स्वनाम च सूचयन् शास्त्रकार इदमाह ।

स्वल्पमत्यनुकम्पायै योगशास्त्रमहार्णवात् ।
आचार्यहरिभद्रेण योगबिन्दुः समुद्धृतः ॥ ५२५ ॥

स्वल्पमत्यनुकम्पायै तुच्छमतिजनानुग्रहाय । योगशास्त्राण्येव तत्तत्तन्त्रान्तरप्रसिद्धानि महार्णवो महासमुद्रस्तस्मात् । आचार्यहरिभद्रेणेति शास्त्रकृतो नाम । किमित्याह “ योगबिन्दुः समुद्धृतः ” पृथक्कृत इति ॥

अथ शास्त्रकृद्देवप्रणिधानमाह ।

समुद्धृत्यार्जितं पुण्यं यदेनं शुभयोगतः ।
भवान्ध्यविरहात्तेन जनः स्ताद्योगलोचनः ॥५२६॥

समुद्धृत्योद्धारस्थानाविसंवादेन पृथक्कृत्य । अर्जितमुपात्तम् । पुण्यं शुभकर्म । यद्विशिष्टं स्वरूपम् । एनं योगबिन्दुम् । शुभयोगतः परोपकाररूपशुभव्यापारात् । भवा-

न्ध्यविरहाद्रागद्वेषमोहलक्षणसंसारान्धभावस्य परिहारेण । तेन शुभकर्मणा । जनो भवलोकः । स्ताद्भवतु । कीदृश इत्याह “ योगलोचनः ” यथावस्थितवस्तुपरिज्ञानावंध्यकारणत्वाद्योग एव लोचनमक्षि यस्य स तथा ॥ विरह इति च भगवतः श्रीहरिभद्रसूरेः स्वप्रकरणाङ्कप्रद्योतक इति ॥

॥ समाप्ता चेयं योगबिन्दुप्रकरणवृत्तिः ॥

APPENDIX I.

Various Readings.

Page २—l. 8 M om. न—l. 9. P प्रदर्शनं; B M om. अन्यथा—l. 14 P योगशास्त्राणां.

P. ३—l. 8 B. M. उक्तिभेदो omitting तु—l. 19 P om. "मोक्षहेतुत्वं" इत्यादि—l. 20 P त्वयत्नेन—l. 24-25 अनुपचरितेन. omitting सता.

P. ४—l. 3-4 P corrupted योगचिन्तायां वञ्चितहितपुरुषस्य सर्वपुरुषार्थेषु वञ्चना नियमात्संपद्यते—l. 11 M फलं च—l. 11-12 M चकार उक्त°—l. 13 M om. योगस्य—l. 15 P योजनादित्येवं°—l. .17 P °द्गोचरबुद्धि°—l. 21 P नरनारकादि°—l. 24 M °मुंक्तिहेतुश्च.

P. ६—l. 3 P केवलस्यादृष्टादि°—l. 4-5 M °रूपस्य विशेषात् B P °रूपस्याविशेषात्—l. 18 P सत्काञ्चनस्य शु°.

P. ७—l. 3 P विद्यते instead of युज्यते—l. 22 M सर्वेषामभ्युप°—l. 24 M om. from अनाश्वासः down to बन्धस्य of. p. 8. l. 1.

P. ८. l. 3 M corrupted केवलज्ञानागमादयं कर्मबन्धः—l. 4 M यदा ह्य°—l. 13-16 M reads स्यात्। देवतानुग्रादपि किं पुनरनुग्रहाभाव इत्यपिशब्दार्थः ॥—l. 14 B P om. देवतानुग्रहादपि—l. 17 M पुनस्तदेव भा°—l. 18 M द्रव्यस्य यो°—l. 20 M द्रव्यस्य क्रिया°

P. ९—l. 8 M om. च—l. 11-12 B M om. च" अशोभनं—l. 12-13 P om. सर्वमे °मानम्—l. 13 P कथमित्याह—l. 22 B M उपचारोऽप्युपचरित—l. 23 B M °मुंख्यो मुख्यपूर्वको

P. १०—P. ९-१० l. 1 B °व्यवहारार्थं—l. 2 B केचिल्लोकव्यवहारा न मुख्यव्यवहारपूर्वकाः किं तु l. 6 P व्यवस्थापितं नीत्यैय—l. 11 B M परमार्थतः—l. 22-23 B बौद्धानां वेदान्तिकानां

P. ११—l. 7 P सौगतभागवतानाम्।—l. 8 B om. अनुग्राहकस्य; B M om. तु—l. 20 B M om. अस्य

P. १२—l. 2 P यद्यत्नस्तथा°—l. 5 M om. पररूपेण चासन्तः—l. 7 P यद्यत्नः यो यत्र यत्नः।—l. 13 M एकान्तसत्त्वे—l. 15 M चासादयतीति—l. 16-17 M om. from तु down to °योग्यतायां—l. 17 P om. पुनः—l. 19 P स्वाभाव्यनिष्पादक.

P. १३—l. 1 B om. दैवं P पूर्वकृतं कर्म।—l. 11-12 M om. यस्माद्—l. 24 P तथा च.

P. १४—l. 3 P तथापि instead of ततः—l. 6 P तच्च instead of तत्तु—l. 12 B ध्यान्ध्य°—l. 13 P द्रव्यरूपतया व्यवस्थित°—l. 19 B M om. किम्—l. 20 B ध्यान्ध्य°

P. १५—l. 11 M om. च—l. 17 P स्याद्यत्पूर्वं; P पुमान्—l. 19-24 B om. from वस्तु° down to साध्वी

P. १६—l. 8 M चैकान्ते°—l. 23 M योगस्य गोचरादि°

P. १७—l. 2 M om. योगमार्गो—l. 7 P भेदेनाभिव्य°—l. 10-12 M om. from अध्यात्मं down to "श्रेष्ठो"

P. १८—l. 7 M om. स; B M om. ततः—l. 11 B अथैतद्योगभेदगतमेव—l. 17 B adds इदानीमित्यादि.

P. १९—l. 1 B योगेत्यादि । योग उक्तः etc.—l. 16-19 B omits from सर्वथा down to मन्मथास्त्राणि

P. २०— l. 6 M om. महात्मभिः—l. 7 M तथा मलिनस्येत्यादि, but after v. ४१—l. 12 M नियोगतो नियोगेन ।—l. 15-16 P om. from °भ्रान्ति° down to तथा—l. 22-24 P om. from °माणावस्थायां° down to °तथाविधाग°—l. 27 M om. ऽपि

P. २१—l. 12 M तथा देवानित्यादि ।—l. 15 P गुरून्धर्माचार्यान्—l. 23 B नोदनापि च सा यतो यथा°; M नोदनापि यथार्थैव सा देवादिकृता यतः See शोधनपत्रम्—l. 26 See शोधनपत्रम्; M reads यतो यस्मात्कारणा°

P. २२—l. 7-8 M om. v. ४६—l. 9 M स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च स्वप्नमन्त्रः स्वप्नलाभ°—l. 10 M यथार्थः स्वप्नः ।—l. 13 M °त्सत्यः सुस्वप्नो—l. 15 M न च भूतहेतुकोऽयं—l. 25 M °तीन्द्रियार्थौ भूत°

P. २३—l. 5 M permits प्रलापेत्यादि ।—l. 13-16 M om. from एवं down to भूयाद्यथा and has तथा alone—l. 19 P प्रत्यक्षं ज्ञानं—l. 21 M °निर्णयो यो जायते ।

P. २४—l. 21 P चेतना हि.

P. २५—l. 1 P निगद्यतां भो—l. 9 P उद्वर्त्य निर्वासयते—l. 12 B om. सद्भिः—l. 18-22 M reads किं चेति and om. the following down to °पातेऽप्यवि°.

P. २६—l. 1. M om. लाभश्च—l. 2-3 M विनिवृत्ताग्रहत्वं च कदाग्रहरहित्वम् । चः समुच्चयार्थः । तथा द्वन्द्वानां निरुपक्रम°—l. 9 P om. तथा ।

P. २९—l. 9 B M permit अत एवेत्यादि ।—l. 10 B M ऽप्यागतावपि—l. 11 M इत्यपिशब्दार्थः ।—l. 14 B om. इतिर्वाक्यपरिसमाप्तौ; M om. from this passage down to the syllables प्रतिपादयि of l. 19—l. 17 B om. किं तु.

P. ३०—l. 8-9 B M °कन्दुकावलोकन°—l. 13 M om. °विरहादि°—l. 17 P न त्वेवं स्वप्नादि°—l. 18 B om. °दृष्टान्त°—l. 20 P. वृत्तिर्यथाभ्या°—l. 22 P वृत्तिरुक्तरूपा यथाभ्यासात् omitting तत्प्रकारादभ्यासात्.

P. ३१—l. 24 M महान्यत्नस्तस्य तत्त्वप्र°—l. 27 B तस्य स्वर्ग° om. तस्य तत्त्वस्य.

P. ३२—l. 1 B M om.—शुद्धिमता—l. 3-4 P तर्कप्रमाणानि—l. 11 M भावियोगिहितायोच्चैः.

P. ३३—l. 1 P कस्तत्त्वप्रतिपत्त्युपाय—l. 9-18 B M om. from एवं down to the end of the Comm. to v. ६९—l. 13 °निरुल्बणेन. That is the spelling of P. the unique MS that has v. ६९ and the Comm. to it: perhaps °निरूपणेन ?

P. ३४—l. 22 B M om. अथ—l. 26 B om. संभवात्; M om. from मालिन्य° down to °ग्रहात् of p. 35 l. 1.

P. ३५—l. 1 P चः समुच्चये ।—l. 2 P अन्येषु om. न—l. 7 P अत्रानन्ता यथा; M °स्तथा मताः—l. 10 M °दिविचित्रपर्यायपात्रं; P प्रवर्तते—l. 12 B M अनन्तानन्तवार°.

P. ३६—l. 1 M सामान्येन प्रकारेण कारण°—l. 4-6 B om. from °तत्स्वाभाव्य° down to प्रतिष्ठितं—l. 8 P भावो यत्राह ।—l. 15-16 P तथा चित्रताया.

P. ३७ l. 7 न च युक्त्या तु युज्यते—l. 13 B किं न यु°—l. 19 M कार्यमुक्तं भवेत् ।—l. 21 M तु मते—l. 25-26 M has वृथा and om. the remaining words of v. ८१.—l. 27 M om. वृथा विफलः.

P. ३८—l. 8 P °दीनामपि ॥—l. 13 P घटादिसामान्यनिमित्तत्वम् । M adds कुत इत्याह ।—l. 19 B adds एतच्चेत्यादि ।—l. 23 B om. बृहता.

P. ३९—l. 11 M सद्धर्मे—l. 15 B M सद्धर्मे.

P. ४०—l. 22 P शिष्टसमाचाररूपा या ।

P. ४२—l. 10 B तत्त्वेन तत्त्ववृत्त्या—l. 12 B om. the syllables र्मक्रिययोर्मध्ये धर्म—l. 18 M कायस्थितेस्तरोर्य°; P °तरोर्यच्च तज्जन्म°—l. 19 B om. ततः M om. from ततः down to युज्यते of l. 20—l. 21 M कायः स्थितेस्तरोः.

P. ४३—l. 2 M om. जीवानाम्—l. 3 B. om. च—l. 5 P नान्यथान्या—l. 8 P. तथा घृतादिभावः; M ऽपि नान्यथा ॥—l. 12-15 M om. from नो down to इत्यपिशब्दार्थः ।—l. 12 B om. तदा—l. 18 B ज्ञानसंगतम् ॥

P. ४४—l. 5 P °फलप्रतिबन्धात् ॥—l. 18 M निर्वाणपथसाधनासक्तम् ।

P. ४५—l. 12-19 B om. from the syllable याम् of °धानायाम् down to °भूतेन—l. 19 P °धाररूपेण भूतेन.

P. ४६—l. 6 B M om. न—l. 12 M. om. ततः कुशलधीप्राप्तेः ।—l. 17 M om. सर्वावस्थाहितं—l. 18 B om. व्यापारणरूपासु—l. 20 M गौपेन्द्रं मत°.

P. ४७—l. 13 P फलादापद्यते—l. 16 B M om. अधिकार°—l. 17-18 P °निवृत्तिभावत्वम् ।—l. 18 B M सामर्थ्यात् om. बलादेकस्वभावत्व; P फलादेक°—l. 26 P om. °प्रभृतिकः.

P. ४८—l. 5 M एवं स्वर्गवत्—l. 16 B M om. क्रमेण—l. 22 P om. कीदृशा इत्याह.

P. ४९—l. 6 P पूर्ववद्गुरुपूजनमिति ॥—l. 22 P °प्रतिपत्तिभूतानाम् ।—l. 26 M औचित्येन पुनः प्राहुरिदं धर्माद्यपीडया ॥

P. ५०—l. 1-2 M त्यागश्च वर्जनम् । तदनिष्टानां तस्य गुरुवर्गस्यानिष्टानामनभिमतानाम् । तथा तदिष्टेषु तदभिमतेषु प्रवर्तनम् ।—l. 6 M om. च; P om. तदिष्टेषु च प्रवृत्तौ—l. 25 B स्तोत्रैश्च शोभनैः स्तवनैश्च ।; M स्तोत्रैश्च स्तवनैश्च.

P. ५१—l. 3 P om. एतच्च—l. 4 P °धिभुक्तिवशेन; M °धियुक्तिवशेन—l. 7 id.—l. 15 P दुर्गाण्यभितरन्ति l. 19 id.—

P. ५३—l. 15 B M विशेषणप्रवृ°—l. 20 M om. कथमित्याह and अमत्सरेण—l. 21 M om. पूज्यमानदेवताव्यतिरिक्तानां देवतान्तराणां—l. 22 M om. आचाराधिक्ये.

P. ५४—l. 5 B विरुद्धं om. न—l. 8 M व्रतस्था पात्रमत्राप्यपाचकास्तु विशेषतः ।—l. 10 M. om. हिंसानृता°—l. 11 M om. व्रतसूचक°.

P. ५५—l. 12 M om. दानं—l. 14 id.—l. 20-25 M om. entirely the Comm. to v. १२६, save the two last words प्रज्ञसः ॥ तथा ।—l. 20-21P corrupted: it reads कुतोऽपि लोकापवादा om. the following down to °णादर and reads ददनुपलक्षण° instead of उपलक्षण°—l. 25 B om. तथा.

P. ५६—l. 1-3 B om. from आपद्य° down to साधुषु—l. 12 M om. चेति—l. 25 P स्वपक्षपरपक्षौचित्य°

P. ५७—l. 7 P om. यस्य यावती शक्तिस्

P. ५८—l. 9 M "अतिकृच्छ्रेषु" पुनः—l. 20 P पापसूदनमित्येवं—l. 22 M पापसूदनमिति किं

P. ५९—l. 22 B "द्वेषोऽसंभावो च" इत्या°—l. 27 M om. च

P. ६०—l. 3-4 P पुनरित्यपि° om. लोक—l. 11-12 M om. अभिवाञ्छितम्

P. ६२—l. 19 P om. इत्यादि ।

P. ६३—l. 3 P विभूतिः om. न—l. 15 M हितो हितः om. तु—

P. ६४—l. 5 M° पेक्षया महदपराध° l. 26-27 B संसारनामकस्यापारस्य पारकरणन्निवृत्तेः ॥ P संसारनामकस्य पारकारणेन निवृत्तेः ॥

P. ६५—l. 17 P om. उक्तरूपः—l. 25-26 B तत्पूर्वसेवासेवारूपत°—l. 26 M om चरमे तु

P. ६६—l. 8 M om. विशिष्यते । दृष्टान्तमाह—l. 9 M om. °भोक्तृभेदेन; B °शयनादि°—l. 11 P om. च—l. 19 M om. योगमते ।—l. 26 M अनुष्ठान°

P. ६७—l. 2 B M इहलोकपरलोकस्पृहा;° P °स्पृहारूपाया—l. 8-10 M om. from सकाशाद् down to °स्पृहणात्—l. 18-19 P. om. भवान्तरे

P. ६८—l. 1 P °ध्यवसायरूप°—l. 23 B °नुष्ठाने पञ्चविद्यत्वे

P. ६९—l. 8 P योगनिमित्तस्य भावस्य—l. 15 P °मलत्वं च युक्ति°

P. ७०—l. 4 B om. "अयं" बन्धः—l. 5 B M om. यतः—l. 6 M किलनादिमद्भावेऽनादिर्न—l. 8 P °न्तरेणैव—l. 17 P स स पच्यमान°—l. 18 P बन्धस्तु B जीवश्च—l. 22-23 B ऽतिव्याप्तित्वमिति ॥ M ऽतिव्याप्तिर्भवति ॥ P ऽतिप्रसङ्गिताभिव्या°.

P. ७१—l. 5-6 B M तदन्यत्सदा शिवव्यतिरिक्तं यद्मुक्तवृन्दं संसारिसमूहस्तद्वत् ॥—l 7 B M have अत्र परः after v. १६७—l. 10 M om. प्राक्—l. 24 B om. अनादिमती—l. 25 P om. योग्यता पुनः

P. ७२—l. 1 M °वाच्यतया तथा—l. 6 M om. the first तथा, P om. the first तेन—l. 7 B इष्टैवाभिमतैव; M इष्टैव भावितैव—l. 13 P प्राक्कर्मबन्ध°—l. 15 P प्रतिपुद्गलपरावर्तमेकस्मिन्नेकस्मिन्नेव—l. 21 P ततः श्रुतमनुष्ठानं—l. 23 P सकाशाच्छ्रुतं—l. 24 P देहिनां शरीरिणाम् ।

P. ७३—l. 1 P ततो instead of तत्त्वतः—l. 11 P om. न—तथाविद्यतया यः—l. 16 P चरमा वर्तान्तवर्तिनी—l. 24 P कुतस्तेन प्रमोदो l. 11-12 P जृम्भतेऽन्तरम् ॥

P. ७४—l. 12 B प्रमोदस्थानम् ।—l. 15 P आसन्ना वेय°—l. 17 P आसन्ना वाम्यर्थ°—l. 25 M om. the first च; P om. the second च.

P. ७६—l. 13 M आसन्नो om. न—l. 24 27 M om. from जन्लं—down to रत्नं—l. 27 M om. यथा

P. ७७—l. 1-4 M om. from काञ्चनमेव down to रत्न°

P. ७९—l. 1 B M om. ततः—l. 11 P अनीदृशस्य तु—l. 13 P om. च—l. 15 M om. च—l. 18 P स्यादित्याह—l. 23 M भोगसुखानुष्ठानरूपं—l. 23-24 M °मिति शब्दार्थः ।

P. ८०—l. 8 B om. इति.

P. ८१—l. 12 P स एवं सति यस्या यन्स्यात्तदाह ।—l. 14-16 M om. from शुभानु° down to महाचेताः ।—l. 15 B उदात्तस्तु पुन°—l. 16-17 M शुभानुबन्धिनः पुण्याद्विशिष्टमतिसंगतः पुण्यानुबन्धिनःपुण्यात्सकाशात्पुनः ।

P. ८२—l. 4 B अथ दृष्टान्तः —l. 21 B प्रकृतिभेदेष्वात्मनः

P. ८४—l. 1 M om. हेतुः ।—l. 15 P विरोधिन्यपि सर्वार्थप्राप्तिः—l. 23 B. M भेदादभेदाच्च omitting भेदादेः—l. 28 M कर्मरोगादेरिव न कस्य°.

P. ८५—l. 3 P तत्तत्कालादि°—l. 15-17 B om. from इत्यपि° down to भवबीजादिगोचर°—l. 18 B M कथमस्यात्मनः कर्मणा—l. 20-21 B has v. १९९ instead of v. 200—l. 25-26 B यत्प्रकारवस्तु.

P. ८६—l. 1 M योजना योग—l. 2 B M सन्निवृत्ता°— l. 3 M योजना घटनात्।— l. 11-13 B om. from °या: down to °वृत्तप्रकृत्यधि°—l. 25 P तथा भवे भवकृत्य इत्यर्थः।

P. ८९—l. 26 M om. तथा.

P. ९०—l. 11 B तत्तत्प्रवृत्तिलक्षणं M तत्प्रवृत्तिलक्षणं—l. 12 P om. त्रिधानुष्ठानस्य; M यद्यतो—l. 15 P यदनाद्यपि— l. 19 B om. पतनाद्यपि तत्र—l. 26 B M नान्यथाशास्त्र°.

P. ९१—l. 2-4 M om. from पञ्च° down to अत एव "न"—l. 4 B om. न—l. 4-5 B शास्त्रसद्भावः शास°—l. 9 B om. "सम्यग्ज्ञाना°"—l. 10-11 B संसारे विरक्तोऽपि—l. 11 B om. तु—l. 15 M om. सन्तः—l. 20 B जीवादितत्त्वं सम्य°—l. 21 B यथा प्रशान्तवृत्त्या.

P. ९२—l. 5 M जात्यादिकुलादि°—l. 12 P मोहध्वंस°—l. 26 P आदिशब्दात्प्रतिपत्तिश्च.

P. ९३—l. 13 M om. प्रतिष्ठितम्।—l. 25 B om. हि.

P. ९४—l. 8 M °गुरुलाघवभावचिन्तनेन।—l. 11 M प्रशस्तफला—l. 12 B P अथ सच्छास्त्रपरतन्त्रतेत्यविधि°—l. 22 B om. न.

P. ९५—l. 5 B °कामलक्षणे विषये—l. 8 M om. धर्मे—l. 19 P om. प्रवर्तकः—l. 27 P om. ततः

P. ९६—l. 4 P हि वन्दनादिरूपा—l. 6 P तुल्या omitting. तत्—l. 17 P om. "यस्य" इत्यादि।—l. 22 B °पुरुषः सौन्दर्यौदार्यादि°—l. 23B M om. the second न—l. 25 B तदपि.

P. ९७—l. 9 B M मुक्तिदूती—l. 10 P तत्प्रत्यासन्नभावतः—l. 15 P id.—l. 25 B om. विशेषतो.

P. ९८—l. 2 P सदभि° —l. 19-20 P सिद्ध्यन्तरतद्बीजभावाभावे—l. 21 B तथा हि instead of यथा हि—l. 22-23 B यत्नेनोपरच्यमानमपि

P. ९९—l. 3 P om. अवश्यं—l. 5 B एवशब्दस्य भेदभिन्नक्रम°—l. 6 B ऽपि पातेस्ताव° P ऽपि पातस्ताव°—l. 11 B °द्विपर्ययेनाह।—l. 12 B M corrupted: B °संयोगा साध्वी त्वेकान्तिकी भृशम्। M °संयोगात्साध्वीत्यैकान्तिकी भृ°—l. 16-19 B om. from सिद्धिः down to एकान्तिकी—l. 27 P यतो यस्मात्। ततस्तस्मात्प्रत्ययपर आ°.

P. १००—l. 1-2 P सिद्धिमभिलषन् सन् योगी—l. 3 B P न घटादि साध°—l. 7 B M ऽयमात्मापि प्रत्ययो ह्यतः।—l. 17 P नाज्ञः प्रवर्तमानोऽपि न च दैव°—l. 20 P नैव "अज्ञः" B नैवान्योऽज्ञो—l. 23-24 P अज्ञस्य हि—l. 25 B कामपारतन्त्र्य°—l. 26 P om. तस्य।

P. १०१—l. 6 M om. अतीन्द्रियफलत्वात्—l. 7 P प्रवृत्तिहेतुत्वात्—l. 18-21 B om. from आगमविहिते down to °क्षतयागमार्थे°

P. १०२—l. 10 B M मातॄणां सवित्रीणाम्।—l. 21-22 B °चन्द्रसन्निभाः—l. 22 P om. शुक्लपक्ष°—l. 23 P om. च—l. 24 B तद्गतं चिन्ताम°—l. 26 B °लाभनिमित्तरूपाः॥

P. १०३—l. 5 M प्रेक्षावन्तो निपुण°—l. 7-8 B M योगधर्मयोग्या वर्तन्त इति। P योगधर्मयोश्चाधिकारवन्तो वर्तन्त इति। perhaps योगधर्मयोरधिकारवन्तो वर्तन्त इति।—l. 12 P यो यः पुनः।—l. 16 M om. च—l. 17 P सच्छक्तेः सत्सामर्थ्यस्य—l. 20 B ऽपि प्रायिनो—l. 23 B M om. ततः।

P. १०४—l. 2 B M °परिहारेण—l. 7-9 M om. from तस्याः down to तदेव—l. 27 P om. शान्तोदात्त—

P. १०५—l. 3-4 B P न लतान्तरमनुबद्धं क्षमा।—l. 6 M शुद्धिर्यत्र—l. 18 B °विशेषणग्रन्थाद°—l. 21 B inserts कापिलसौगतादिशास्त्रप्रणीतं मुमुक्षुजनयोग्यमनुष्ठानम् between तत्तत्तन्त्रोक्तम् and अखिल°—l. 23 B शुद्धियुक्तिरूपया।

P. १०६—l. 3 P °बन्धकानन्तरं—l. 6 B om. न—l. 8 P om. तथा यथा °प्रकारेण।—l. 16 M om. शुश्रूषा°; B M सुधर्मशास्त्रविषया।—l. 16-17 B चारित्रधर्मानुरागरूपः—l. 25 B M गीत°

P. १०७—l. 1-3 P om. from अस्य down to सकाशात्—l. 3-4 B शुश्रूषायां—l. 7 B °भोगसत्सिद्धि°—l. 11 id.—l. 12 B सत्सिद्ध्या P om. च—l. 15 M चरमात्तु युज्यते; P चरमात्र युज्यते—l. 21 B अथार्थाद्द्वितीय°—l. 22 MSS ऽस्यैव; but see the Comm.

P. १०८—l. 3 B °नुकूल्यतया; M धर्मप्रातिकूल्यतया—l. 7 P न चैवं भावतो राग इति—l. 15 P om. च—l. 23 B °परावर्तादिकालम्।—l. 24 P तत्तु श्रद्धानादि—l. 25-26 M om. वातरेणुभृतं—l. 26 P वातहार्यं रजो वातरेणुस्तेन भृतं.

P. १०९—l. 1 B पश्यति।—l. 6 P यथेक्षते।—l. 8 P भोक्तृपुरुषात्स°; B om. स—l. 13 P om. इदमुक्तं भवति।—l. 19 B M om. हारयत्येव—l. 22-23 M विज्ञाय सद्भावप्रतिबन्धात्—l. 26 M om. यद्

P. ११०—l. 1-2 M om. from न्यून° down to शक्तौ; B om. न्यूनाधिकत्वेन—l. 2 M देवपूजादौ—l. 3 B om. स—l. 10 M °ष्टिर्यथोत्तमैः;—l. 15-16 B प्रशस्तः परिणामः॥—l. 18-19 P om v. २६४.—l. 21 P om. आदि—l. 27 B तत्तु instead of तं तु; P °मतोऽपरः॥

P. १११—l. 4 P om. यावत्तु; M यावत्तु यत्पुनः।—l. 13 B M कीदृशो यत इत्याह—l. 15 B M अनिक्रम्य यो—l. 23 M महाबन्धश्च—l. 26 M om. मिथ्यादृष्टित्वेऽपि न सामान्य°

P. ११२—l. 4-5 B कर्मग्रन्थप्रसिद्धाः—l. 12 B °भिन्नग्रन्थान्तरयोर्जीव°—l. 13 B नियोगतो नियोगेन।—l. 18-20 B om. from अन्यैस्त° down to अभिधीयते—

P. ११३—l. 11 P परोपकारप्रतिबद्ध°—l. 18 B सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तत्तस्माद्भन्तेति पूर्ववत् sic.—l. 25 B वरबोधिम°

P. ११४—l. 12 M नानारूपं च—l. 20-21 M सर्वथा सर्वैः प्रकारै-

योग्यतायामित्यर्थः। P सर्वथाभेद एकाकारायां योग्यतायामित्यर्थः।—l. 21-24 M अन्यथा पूर्वोक्तार्थानभ्युपगमेनेत्याशंक्याह "निमित्तानामपि"—l. 24 P °भ्युपगमेनेत्याशंक्याह.

P. ११५—l. 18 M चित्रा नाना।—l. 23 B om. वरबोधेरपि; M om. अपि.

P. ११६—l. 8-9 M has the syllable क of कर्म° रूपः, om. the syll. महा of महाबलो and om. down to इत्याह—l. 9-11 M om. from तीक्ष्णेन down to इत्याह—

P. ११७—l. 26 M om. संचरन्ति.

P. ११८—l. 10 P om. तथा।—l. 15 P करुणानुरूपमेव। —l. 18 B adds ततः.

P. ११९—l. 5-6 B उक्तरूपबोधि°—l. 7 P सर्वोपकारी तीर्थ°—l. 20 M om. तु

P. १२०—l. 8-9 P कार्ये वैचित्र्यं—l. 16 P om. कालक्षेत्रादि°—l. 17-20 M om. from °रुक्तरूपा down to °संस्थितिः।—l. 24 P om. तत्

P. १२१—l. 1 M om न—l. 1-2 M केषुचिदेव।—l. 3 P बीजसिद्ध्यादौ विषये—l. 12 M अपरैर्योगविशेषैः।—l. 21 P °ग्रहादपि

P. १२२—l. 8 P °स्मिन्नर्थे—l. 11 B हेतुरित्येतदायत्रतैव सर्वकार्यसिद्धि° —P हेतुरित्येतदापन्नं तत्र कार्यसिद्धि°—l. 24 P ज्ञानादिप्रकर्षस्वगुणस्वभावः। —l. 27 P °नमनानुष्ठानादेः।

P. १२३—l. 9 P नमस्कारणात् instead of यस्मात्कारणात्।—l. 12 P om. वा— l. 25 B P om. ऽपि—l. 26 P om. ऽपि

P. १२४—l. 10 M adds मुक्त इत्यादि—l. 19 M परिकल्पित°—l. 21 M om. च; B इत्यादिर्योगभेदो; B M भेदो यस्य—l. 25 M प्रतिक्षणभङ्गुरः—l. 26 M यस्येश्वरस्व.

P. १२५—l. 9 B M om. विरोधतो विरुद्धत्वात्।—l. 13 P पक्षः पक्षीकरणीयाः—l. 16 P om. न—l. 20 P om. च—l. 28 P °करणे प्रसङ्गात्.

P. १२६—l. 2 B om. च—and reads द्वितीयक्षणार्थक्रिया°—l. 5 P फलाभेदात्फलस्य—l. 9 M मुक्तामुक्तादाव°—l. 20 P अत्रापि परिकल्पित°—l. 24 P om. "चित्रोपाधिः"

P. १२७—l. 4 B °सापनेयश्चास्योपगमात्; M °सापनेयत्वस्योपगमात्

P. १२८—l. 1 M समर्थयमान आह।—l. 11 P विपश्चितामयुक्तोऽय°—l. 13 P अयुक्तोऽघटमानः।

P. १२९—l. 2 P प्रधानं च तथाप्रवृ°

P. १३०—l. 4 P om. यद्—l. 16 P om. न घटते—l. 23 M एतदेव भावयति।—l. 24 P तन्निश्चयं प्रति।—l. 25 P तथा चातीन्द्रियं

P. १३१—l. 5 M °न्द्रियवस्तु; B M om. न—l. 9 M वस्तूपलब्धितुल्यम्।—l. 12 P सान्निश्चयोऽप्यती°—l. 14 B ऽर्थविभागादि° M °र्धभागादि° B P °र्धविभागादि°—l. 20 P शास्त्रगर्भसमानोऽन्या ग्राह्य°—l. 23-24 P om. समालोच्यः सम्यक्पर्यालोचनीयः।—l. 24 P ग्राह्यो ग्रह°—l. 24-25 M इष्टार्थसंपन्न इति.

P. १३२— l. 5 P न्यायान्नीत्या—l. 11 P om. कर्मैव हि—l. 27 P °कारित्वलक्षण°

P. १३३—l. 1 P तस्मात्तद्यथा—l. 2 P तदेव तथा कार्यहेतुरिति प्रतिपत्तव्यम्।—l. 5 P om अथ—l. 15 P. महतोऽपि हि;—l. 21 M adds एवमित्यादि।—l. 25 M om. व्यापारो बहुलो—l. 25-26 B om. from कर्मापेक्षया down to नियोगेन—l. 25 P कर्मापेक्षया यत्तत्तथा।

P. १३४—l. 1-2 M om. ऽपि हि न केवलमिह भव इत्य°—l. 2 M इह तच्चित्रफ°—l. 6 P उपसंहरन्नाह।—l. 7 P °संश्रयादेवं—l. 8 P कालहेतुतः॥ —l. 13 P "फलदं" अनुवर्तते—l. 14 P om. कालभेदतः—l. 15 B अत्रैतत्प्र°—l. 16 P यत्पूर्वदेहिकम्।—l. 19 B inserts स्मृतपुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम्॥ ३२०॥ after यत्पौर्वदेहिकं—l. 24 B M स्वफलसाधनम्।

P. १३५—l. 1 M स्वफलसाधनं—l. 4 P om. सद्भूतम्।—l. 8 P पुरुषवीर्यातिरेक°—l. 12 P पुरुषकार उपहन्यते किं पुरुषकारेण—l. 13 B om. दैवम्

P. १३६—l. 2-3. M om. परस्परं बाध्यबाधकस्वभावत्वे—l. 3 M om. तानि—l. 11 P पाचकपाक्यादिलक्षणयोः।—l. 12 M फलभावो बाधादि° —l. 13 P तत्स्वभावनियमा°—l. 21 P om. या

P. १३७—l. 15-16 M प्रतिमानिष्पत्त्याप्रकर्षणेन—l. 16 B M प्रतिमाभावः सर्वत्र सर्व° P प्रतिमाभावः सर्व°

P. १३८—l. 5-6 P शास्त्रलोकसिद्धः।—l. 15 P दानादिकालभिन्नरूपतया—l. 22 P तथाविधकर्मसकाशात्पु°—l. 26 M न्यायात्तत्प्रधानाद्यपेक्षया॥

P. १३९—l. 4 P "न्यायात्" युक्तितः।—l. 14 B पूर्वोक्तविधेर्वै°—l. 18 P °र्व्यवहारान्यपेक्षया।—l. 22 P निपुणाभोगेन

P. १४०—l. 13 M वृत्तिर्ध°—l. 14 M सद्वृत्तिश्च—l. 20 M संसारान्नारकादि°

P. १४१—l. 1 P दृढानुरागस्तु—l. 9 M om. the whole sentence; B has अथ, and om. the rest of l. 9, v. ३४३ (l. 10-11) and l. 12-13—l. 19 M औचित्यभावतः—l. 21 id.—l. 20 P नोदितः—l. 24 id.

P. १४२—l. 10 B M °भावेन संमतोऽत्रैव वस्तुनि॥—l. 11 B om. उपदेशस्तु

P. १४३—l. 4-5 B M विधिप्रतिषेधयोरर्थयोर्विधिप्रतिषेधविषयः। P °विषयम्।—l. 17 M om. वैरस्य

P. १४५—l. 6-7 P om. from °गोचररुचे° down to प्रज्ञापनाप्रियः —l. 9 P om. गुणानुरागी—l. 17-18 P °मध्ये मग्नः।—l. 25 B पापपापकारिपापफलपरित्यागेन

P. १४६—l. 3 P अथ व्यति°—l. 17 M अथ पूर्वोदितो—l. 20 P om. ततः—l. 21-22 P om. अध्यात्मभावनाध्यानादिः; B °भावनाध्ययना°

P. १४७—l. 3 B तत्त्वादिषु विषयेषु; P सत्यादिषु त्रि°—l. 9 P °णादि-प्रकृष्टकर्मप्रलयः।—l. 10 M om. च—l. 14 B P om. पुनः—l. 21-22 P द्वितीयो योग इति॥—l. 25 P तथा सच्चित्त°

P. १४८—l. 6-7 P om. ध्यानं धर्मध्यानादि। आहुर्मनीषिणः

P. १५०—l. 4-7 P om. from °बाधत्वे down to यथायोगं—l. 6 M यत्नोदितं पुरा।—l. 7 P योजना प्रतिधीयते॥—l. 8 B om. ऽतात्त्विक°; M om. from तात्त्विको down to यथायोगं of l. 10—l. 10 B om. संप्रति; P om. from here down to the end of the comm. to this v.; B यथायोगं योजनात्राभिधीयते यथाघटनम्।—l. 17 M कारणस्यापि कार्यत्वोपचाररूपेण कथंचित्का°—l. 19 M निश्चयमतेनोपचार°

P. १५१—l. 2 B ऽनर्थकः—l. 13 P om. तु—l. 23 P अपायमेत्र

P. १५२—l. 1 B °चित्रवृद्धिहेतुः।—l. 14 M तथा हि

P. १५३—l. 1 P एव च यन्मतः।—l. 2 P संमतः॥—l. 7 B सूक्ष्मसं-परायणगुण°—l. 9 P संमतः॥—l. 12 B एवं तथा—l. 15 B M om. एवंविधो—l. 23 B om. व्यवहारतो

P. १५४—l. 13 B M om. उक्तं—l. 21 B P om. देवतानुग्रहाङ्गत्वात् l. 24 M om. देवतानुग्रहस्य तदुप°

P. १५५—l. 5-6 B M देवतास्तवरूपः om. ऋषभादिदेवतास्तव—l. 8 P "अस्मात्" मन्त्ररूपा°—l. 10 B कर्तव्यतस्तदाह।—l. 15 P विशिष्टे द्रुमकुञ्जे बहलपत्र°—l. 16 M. om. जपः—l. 22 M om. तथा—l. 24 M om. तद्

P. १५६—l. 11 M तल्लक्षणपरित्यागः—l. 14-15 M om. from स down to जपस्य—l. 21 B M यथाप्रतिज्ञस्य यावती प्रतिज्ञा तदनतिक्रमे; P यथाप्रतिज्ञमस्य यावती

P. १५७—l. 12 M निजयोग्यतालोचनम्।

P. १५८—l. 6 Instead of स्वौचित्या° P has the words स्वौचि-त्यालोचनादनन्तरोक्ताद्धर्मप्रवर्तनम्। कुत इत्याह of the comm. to v. ३९२: these words (l. 10-11) are wanting in P, in the comm. to v. ३९२ l. 20 M श्रद्धातिरेकादुत्सुकः।

P. १५९—l. 2 M om. किं कृतं—l. 4 M °कर्मविपाकतः।—l. 5 P om. अत्र—l. 21 B M om. प्रशस्तचित्तसद्भावात्—l. 22 all MSS अत्र pro. यत्र, but see v. ६९६

P. १६०—l. 15-16 M व्यतिरिक्तं तदनुष्ठान°—l. 22 P शुभाशयो

P. १६१—l. 10 P om. "द्विसंध्यं"—l. 18 P सूत्रोक्तः।—l. 19 M om. तत्—l. 21 P °कारुण्यं माध्यस्थ्यं स्वपरि°

P. १६२—l. 1-2 B M om. from तत एते down to प्रकृतमेव॥—l. 12 M प्रस्थितस्येति॥—l. 19 B om. "इति"—l. 25 P om. भावनादि and reads भावनासमता° omitting °ध्यान°

P. १६३—l. 1 B M स च पुनर्वृ°—l. 7 B M प्रदेशपरि° omitting चेष्टा जीव°—l. 8-9 B om. "अन्यसंयोगजाश्च"—l. 15-18 M om. from °विरहे down to योग्यता।—l. 22 P पल्लवानां पुन°—l. 24 P पल्लवानां पल्लत्र°—l. 25 स्थडोच्छेदैः for स्थड comp. Gujarati थड the stem or trunk.

P. १६४—l. 3 M om. कन्दोच्छेदे; P om. न—l. 8 P मूलं तु—l. 19 M om. मूलं च; B M om. योग्यता हि—l. 17 B om. च—l. 19 P तथाभव्यत्वपाकस्य—l. 24 P उत्साहान्निश्चया and om. the rest of the first half sloka—l. 26 P om. the whole line.

P. १६५—l. 1 B om. from °नोपनिपातेऽपि down to विचलनात्: M परिज्ञाताविचलनात्—l. 3-4 B P त्यागाद्भवानुगतिकलोक° M त्यागाद्भवा-त्सुगतिकलोक°—l. 11 P तस्याभ्यासेन—l. 26 M तत्स्वाभाव्यनिबन्धनं

P. १६६—l. 6 M अन्यथा तत्स्वभाव°—l. 8 B M om. न प्रशस्यते—l. 20 P तथैवायं—l. 22 P यथैवाकरण°

P. १६७—l. 5-6 P नरकादौ—l. 17 P °समुच्छेदेन प्रवृ°

P. १६८—l. 2-3 P "वृत्त्यर्थज्ञानात्"—l. 4 M om. तथा; P तेन तेन—l. 8-10 M om. v. ४२० and the first line of the comm. is reduced to एवमासाध्य—l. 12-13 M हेतुं श्रेणिलक्षणम्। l. 15 P adds तत्तद्गुण-स्थानारोहणलक्षणात्—l. 19 P संप्रज्ञातलक्षणः—l. 22 P om. च—l. 25 P आत्मा च तत्समाधि°—l. 26 M om. इति

P. १६९—l. 2-4 B M om. from तद्बीजस्य down to °शरीररूपाणाम् —l. 8 P धर्ममेघः समाधि°—l. 9 B च and om. अमृतभावकारणत्वात्; M om. चामृतभाव°; B M om. सत्त्वानन्दः—l. 13 P om. न—l. 14 P अथ सर्वं समाधि°—l. 20 P °त्कर्मबन्धयो°—l. 23 M om. तथा

P. १७०—l. 1 P अध्यात्मरूपायाः—l. 12 P om. अर्थात्; M om. विलोक्य—l. 19-20 P °त्तीर्थकरवात्सल्यादिहेतूपात्तोत्तमसुकृता°—l. 25 M adds केचिदित्यादि—l. 26 P om. तु—P. १७०—१७१—B om. v. ४२७

P. १७१—l. 1 M अन्ये तु मुक्तावस्थायां—l. 2 P om. तु—l. 4 P नेच्छन्ति च and om. केवलं—l. 5 om. M च ते—l. 9-10 M वियोगतोऽ-तिसंयोगात्।—l. 15 M न च पुनः—l. 17 P किं तु ज्ञानमेव च।—l. 23 24 M स्वर्गापवर्गादीन्द्रियविषयातिगतभावज्ञानं—l. 24 P om. ततो

P. १७२—l. 2 P om. "अन्यथा"—l. 3-4 B M om. from "छिन्नं"

down to तस्मात्।—l. 16-20 B om. from आह down to the syllable ज्ञ of ज्ञस्वभाव°—l. 24 M ज्ञानं केवलज्ञानलक्षणम्।—l. 24-25 B M om. प्रतिष्ठितम्

P. १७३—l. 12 M सर्वाण्येव बहिर्ज्ञानानि

P. १७४—l. 1 M धर्ममात्रप्रदर्शकः।—l. 7 P om. एवं—l. 14 B M साधारणं यत्तत्वादि—l. 24 P om. "सामान्य" इत्यादि।

P. १७५—l. 1-4 B M om. from विशेषण° down to विना—l. 11 P नियमेन प्रतिबन्धकाभावे। and om. विपक्षे बाधामाह—l. 11-13 M om. from विपक्षे down to यदि हि—l. 16 M सर्वज्ञे—l. 19-20 B om. from एवं down to मतिशालिना

P. १७५—l. 27—P. १७६, l. 2 P om. from अज्ञोप° down to तदुक्तप्रति°

P. १७६—l. 13 B M om. तस्मात्।—l. 15 P om. the third pāda of v. ४४१—l.17 B om. साभ्यु;° M reads the whole sentence साभ्युपाययुतस्य—l. 22 P om. from प्रतिपन्न down to सर्वज्ञः

P. १७७—l. 1 P om. व्यवहितं; B M om. तत्त्वम्—l. 10 P उक्तनीत्या—l. 14 M om. बुध्यते—l. 17 P पदार्थे° omitting हेय; B M om. स्वरूपापेक्षश्च सर्वोपादेयार्थराशिः।; P सर्वं उपादेयोऽर्थराशिः।—l. 19 M सकलमुपादेय°—l. 19-20 P °वस्तुविज्ञाता—l. 20 B M कश्चिज्ज्ञानविशेषो

P. १७८—l. 3 B M om. न निजं—l. 8 P °संमतम्।—l. 9 M om. तत्—l. 16 M om. संवेदनरूपत्वात्—l. 19 P प्रकृतेश्च—l. 23 id.

P. १७९—l. 7-9 B M om. from वचनात् down to इति भवद्भिः—l. 16 M om. एव—l. 20-22P om. from विकारतया down to इत्याह

P. १८०—l. 3 P °परिणतिर्बुद्धि°— l. 4 M प्रतिबिम्बितरूपा

P. १८१—l. 2-5 M om. from विक्रियाप्यस्य down to सिद्धैव—l. 14 M om. निमित्तं—l. 15 MSS om. अखिलं—l. 17 M om. अत्राह—l. 22 P om. यद्—l. 23 B M विक्रियामत्राह—l. 23-24 B om. न नैव—l. 24-25 M चैतन्यस्यविक्रियाबाधकत्वात्। P चैतन्यविक्रियाया उपाधिकत्वात्।

P. १८२—l. 9 P °विनिवृत्तिः किं पुनर्बाह्या विनिवृत्तिः किं पुनर्बा°—l. 12 M °हेतुत्वेन च—l. 15 P om. च—l. 21 P सर्वस्य केवलं वेदकम्।—l. 22 M °निषेधस्त्वयं पुन°—l. 25 MSS आत्मसंदर्शनतश्च—l. 26 P तदन्यज्ञान°—l. 27 P आत्मनो दर्शनतश्चात्मैवा°; P om. यद्

P. १८३—l. 1-2 P तत्रनीतितः। तदन्यज्ञानसद्भावस्तत्र युक्तिद (sic!) स्यात्मनः—l. 3 P om. शास्त्रोपपत्त्यैव and reads the following भाषितो मुक्त्यव°—l. 7 B M °त्सर्वत्रैवात्मा—l. 11 B M शास्त्रमात्रप्रकरणा—l. 12 P पुरस्करणार्थे°—l. 13 M—एतच्च तदेतत्त°—l. 21 M तद्भावस्तत्त्वतो

P. १८४ l. 5 M नैवात्मनि—l. 8 M om. न—l. 22 M om हि

P. १८५—l. 2-4. M शुद्धिहे and om. down to भावयति—l. 9 B M °लोचनफला—l. 15 MSS को वा स्यात्प्रतिपादकः।—l. 24 B M om. या—l. 25 M om. प्रतिपाद्य°

P. १८६—l. 2 P तथा च शब्दार्थः।—l. 11 P om. कुमार्याः—l. 13 P अत्रैव विशेषेण—l. 14 P लोकेऽस्मिन्—l. 16 M तत्त्वचिन्ताविशेषाः—l, 27—P. १८७ l. 1 M कथंचिद्भावभूतस्यान्वयोऽनुवृत्तिकार्यतया भावनमित्यर्थः।

P. १८७—l. 2 B M om. तदा—l. 4-5 M कथंचिद्भावास्ततस्तस्योत्त°—l. 11 P om. सकाशात्; B M स च पुनर°—l. 15 B स्वनिवृत्तिभावो—l. 18 M °भावत्वे न क्षणस्यापरोदयः।—l. 20-21 B M क्षणस्यात्मादिलक्षणस्य न नैवापरोदयलक्षणः प्रवृत्तिरूपः स्यात्।—l. 24 M °कस्वरूपत्वादिति॥

P. १८८—l. 2 P व्यवस्थितैक°— l. 7 P °त्मलाभस्वरूपं—l. 10 P अन्वयार्थश्च— l. 12-13 M अन्वयरूपांशः—l. 14 P om. यतो मतो—l, 21 M नैवात्मदर्शनादे°

P. १८९—l. 4 P कर्मप्रवृत्तितः॥—l. 5 P ऽध्रुवस्थात्मनोऽस्थिरस्यात्मन एवा°—l. 25 P स्थिरतालक्षण°

P. १९०—l. 1 P °प्रवृद्ध्यासेन—l. 2-3 M स्नेहैकहेतुतया—l. 4 M वैराग्यस्य संसि°—l. 13 M om. इति—l. 21-22 M om. from °द्यतो down to तथैकान्त°—l. 23 B स्थिररूप एकस्वभावः; M स्थिररूप and om. एकस्वरूपः

P. १९१—l. 7-8 P ततोऽपि किमित्याह—l. 12 P न च दुःस्थितम्॥—l. 13 M °कर्तृस्वभावत्वे—l. 13-15 B M om. from कथं down to नियोगेऽपि—l. 16 B M om. कर्तृत्वं—l. 18 B M तर्हि भोक्तृत्वैकरूपो—l. 25 B °भावत्वेऽपि; M om. ध्रुवो

P. १९२—l. 6 P om. यस्माद्—l. 6-7 B M केवले कर्तृभोक्तृत्वे वा°—l. 9 B M परिणामावस्थित°—l. 18 B M om. ऽपि—l. 23 P °गमे स्वस्य रूप°—l. 25 B M om. परिणामिता प्राप्नोति। तया

P. १९३—l. 3 P °मेव च—l. 4 P आकालिकमेतद्धि—l. 27 P नित्यस्यात्मनः

P. १९४—l. 3-4 B M om. from ऽसा° down to संकल्पमात्र°—l. 8 P एवं चास्मिन्नर्थे

P. १९५—l. 3 M भयावहः—l. 7 id.—l. 10 id.—l. 16 P स्यात्तदन्यस्य योगतः॥—l. 18 B M om. पुन; P om. परं—l. 20 P om. निरूपचारितत्वात्; तदन्यस्य वियोगतः—l. 20- 21 M आत्मविचित्रकर्म°—l. 24 P अत एव विनिर्दिष्टं—l. 26 P अत एव चास्य वियोगतो

P. १९६—l. 2 M om. विघटनं—l. 6-9 M om. from कृत्स्न° down to °दुपजायते

P. १९७—l. 8-9 P स्वभावनि°—l. 12 MSS स्वनिवृत्तिस्वभाव°—l. 22-24 M om. from परि° down to ऽन्यथा तु

P. १९८—l. 6 B om. स्वभाव;° M P om. व्यवस्थितस्य—l. 8-12 M om. from तद्भाव° down to घटादेर्न—l. 12 P इत्यतोऽनुभवः—l. 23 P. योग्यतेत्यादि । योग्यताप°

P. १९९—l. 2 B M °र्थस्ततस्ततः—l. 4 P एकान्तेत्यादि । एकान्त°—l, 5 B M ततस्तदनन्तरं—l. 5-6 P om. स संपन्न°—l. 6 P om. सर्वव्यसन°; om. आनन्दः

P. २००—l. 1-2 B M om. from सद्गोचरादि° down to श्रद्धे°—l. 17 P om. शास्त्रसंसारः । B M after संसारः—l. 22 M प्रसङ्गेन प्रस्तारेण—l. 25 P adds एवमित्यादि

P. २०२—l. 7-8 M om. from तेषां down to नोपपद्यते—l. 9-10 B P om. तदभिन्नत्वात्—l. 12 B M om. वा

P. २०३—l. 14-16 B om. from ततो down to स्यात्

P. २०५—l. 7 P समत्वात्तुल्यत्वात्

P. २०६—l. 15 P अल्पमत्यनु°

APPENDIX II

Alphabetical index of the verses.

	श्लोकः	पृष्ठं.
अ		
अंशतस्त्वेष दृष्टान्तो	४३४	१७४
अंशावतार एकस्य	५१४	२०१
अक्षरद्वयमप्येतत्	४०	१६
अग्नेरुष्णत्वकल्पं तज्	४३१	१७२
अचेतनानि भूतानि	५१ टी	२४
अजानानो यथा भेदं	११९ टी[२४]	५३
अत एव च निर्दिष्टं	४९४	१९५
अत एव च योगज्ञैर्	१७७	७४
अत एव न शास्त्राग्नि०	१४४	६२
अत एव न सर्वेषाम्	५९	२९
अत एवेदमार्याणां	२१८	९३
अत एवेह निर्दिष्टा	९७	४३
अतस्तु भावो भावस्य	३४५	१४१
अतः पापक्षयः सत्त्वं	३५९	१४७
अतीन्द्रियाणामर्थानां	४२७टी	१७१
अतोऽकरणनियमात्	४१५	१६६
अतोऽत्रैव महान्यत्नस्	६५	३१
अतोऽन्यथाप्रवृत्तौ तु	२६	१५
अतोऽन्यस्य तु धन्यादेर्	१९२	८१
अतोऽपि केवलज्ञानं	३६७	१४९
अतोऽयं ज्ञस्वभावत्वात्	४३७	१७५
अत्राप्येतद्विचित्रायाः	१०६	४७
अधिमुक्त्यशयस्थैर्य०	२९४	१२१
अध्यात्ममत्र परम	६८	३३
अध्यात्मं भावनाध्यानं	३१	१७
अध्रुवेक्षणतो नो चेत्	४७४	१८९
अनादिमानपि ह्येष	१६५	७०
अनादिरेष संसारो	७४	३५
अनादिशुद्ध इत्यादिर्	३०३	१२४
अनाभोगवतश्चैतद्	१५८	६७
अनिवृत्ताधिकारायां	१०१	४५
अनीदृशस्य च यथा	१८८	७९
अनीदृशस्य तु पुनश्	३५६	१४५
अनुग्रहोऽप्यनुग्राह्य	१२	८
अनेन भवनैर्गुण्यं	२८४	११७
अनेनापि प्रकारेण	१४६	६३
अन्तर्विवेकसंभूतं	२४९	१०४
अन्यतोऽनुग्रहोऽप्यत्र	७	५
अन्यथात्यन्तिको मृत्युर्	४१७	१६७
अन्यथा योग्यताभेदः	२७७	११५
अन्यथा सर्वमेवैतद्	१४	९
अन्यथैकस्वभावत्वाद्	१०७	४७
अन्यद्वान्ध्येयभेदोप०	५१२	२०१
अन्यसंयोगवृत्तीनां	३६६	१४९
अन्येषामप्ययं मार्गो	३०१	१२४
अन्योन्यसंश्रयावेवं	३२४	१३४
अन्वयार्थस्य न आत्मा	४७२	१८८
अपायमाहुः कर्मैव	३७३	१५१
अपुनर्बन्धकस्यायं	३६९	१५०
अपुनर्बन्धकस्यैवं	२५१	१०५
अपुनर्बन्धकादीनां	९८	४४
अपेक्षते ध्रुवं ह्येनं	२३८	१००
अभिमानसुखाभावे	१९१	८०
अभूद्गौरुद्धुरस्कन्धो	११९ टी[८]	५२
अभेदज्ञस्ततश्चारिं	११९ टी[१३]	५२

	श्लोकः	पृष्ठं.
अभ्यासोऽस्यैव विज्ञेयः	३६०	१४७
अभ्युत्थानादियोगश्च	११२	४९
अमुख्यविषयो यः स्याद्	२८	१६
अमुत्र संशयापन्न०	४२	२०
अयमस्यामवस्थायां	२७०	११२
अयोगिनो हि प्रत्यक्ष०	५०	२३
अर्थादावविधानेऽपि	२२३	९५
अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं	५५ टी	२७
अविद्याकल्पितेषूच्चैर्	३६४	१४८
अविद्याक्लेशकर्मादि	३०५	१२६
अविशेषेण सर्वेषाम्	११७	५१
असतोदयशून्योऽन्धः	३५४	१४५
असत्यस्मिन् कुतो मुक्तिर्	५२०	२०४
असद्व्ययपरित्यागः	१२९	५६
असंप्रज्ञात एषोऽपि	४२१	१६८
असारोऽप्येष संसारः	८७ टी	४०
अस्थानं रूपमन्धस्य	३१५	१३०
अस्मादतीन्द्रियज्ञप्तिस्	४२९	१७१
अस्मिन् पुरुषकारोऽपि	४१४	१६६
अस्यापि योऽपरो भेद०	३०६	१२६
अस्यावाच्योऽयमानन्दः	५०५	१९९
अस्यैव त्वनपायस्य	३७२	१५१
अस्यैव सास्रवः प्रोक्तो	३७५	१५२
अस्यैषा मुख्यरूपा स्यात्	१७९	७५
अस्यौचित्यानुसारित्वात्	३४०	१४०
अहमेतानतः कृच्छ्राद्	२८६	११८
आ		
आगमात्सर्व एवायं	२३९	१०१
आगमेनानुमानेन	४१२	१६५
आग्रही बत निनीषति युक्तिं	१-२टी	२
आत्मदर्शनतश्च स्यान्	४५७	१८२
आत्मनां तत्स्वभावत्वे	३१२	१२९
आत्मसंप्रेक्षणं चैव	३९९	१५९

	श्लोकः	पृष्ठं.
आत्मा कर्माणि तद्योगः	४१३	१६५
आत्मा तदन्यसंयोगात्	६	४
आत्मा तदभिलाषी स्याद्	२३२	९८
आत्मायतीन्द्रियं वस्तु	५१	२४
आत्मीयं परकीयो वा	५२५	२०६
आदिकर्मकमाश्रित्य	३८१	१५४
आद्यं यदेव मुक्त्यर्थं	२१२	९०
आद्यान्न दोषविगमस्	२१५	९१
आनन्दो जायतेऽत्यन्तं	२८१	११६
आमोसहिविप्पोसहि०	५५ टी	२७
आर्थ्यं व्यापारमाश्रित्य	२९७	१२२
आविद्वदङ्गनासिद्धम्	५५	२६
आसन्ना चेयमस्योच्चै०	१७३	७४
आस्रवो बन्धहेतुत्वाद्	३७६	१५३
इ		
इत्थं चैतद्यतः प्रोक्तं	१५४	६६
इत्थं द्वयैकभावत्वे	४७१	१८७
इदानीं तु समासेन	३६	१८
इष्यते चैतदप्यत्र	२५०	१०५
इहामुत्रफलापेक्षा	१५१	६५
उ		
उक्तं च योगमार्गज्ञैस्	६६	३२
उत्तुङ्गारोहणात्पातो	१४३	६१
उत्साहान्निश्चयाद्धैर्यात्	४११	१६४
उपचारोऽपि च प्रायो	१५	९
उपदेशं विनाप्यर्थ०	२२२	९४
उपप्लववशात्प्रेम	४७५	१८९
उपायोपगमे चास्या	४१०	१६४
उभयोस्तत्स्वभावत्वात्	१०५	४६
उभयोस्तत्स्वभावत्वे	३२९	१३५
उभयोः परिणामित्वं	३१०	१२८
उवएसो वि हु सफलो	३४७ टी	१४३
ऊ		
ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्	१०८ टी	४८

	श्लोकः	पृष्ठं.
ऊहतोऽयमतः प्रायः	१९४	८१
ऋ		
ऋद्ध्यप्रवर्तनं चैव	३६५	१४९
ए		
एकमेव ह्यनुष्ठानं	१५३	३३
एकभक्तेन भुक्तेन	१३३ टी	५८
एकान्तकर्तृभावत्वे	४८०	१९१
एकान्तक्षीणसंक्लेशो	५०४	१९९
एकान्तनित्यतायां तु	४८३	१९२
एकान्तफलदं ज्ञेयम्	३९२	१५८
एकान्ते सति तद्यत्नस्	२०	१२
एकैकं वर्धयेद्ग्रासं	१३२	५७
एतच्च योगहेतुत्वाद्	२०९	८९
एतच्चान्यत्र महता	८३	३८
एतत्त्यागाप्तिसिद्ध्यर्थम्	३४३	१४१
एतत्त्रिधापि भव्यानाम्	२६५	११०
एतद्युदग्रफलदं	२२०	९४
एतद्युक्तमनुष्ठानम्	१५२	६५
एतद्रागादिदं हेतुः	१५९	६८
एतस्य गर्भयोगेऽपि	२४२	१०२
एनां चाश्रित्य शास्त्रेषु	१९६	८३
एवं कालादिभेदेन	२९४	१२०
एवं च कर्तृभेदेन	१६१	६८
एवं च चरमावर्ते	३३७	१३९
एवं च तत्त्वतोऽसारं	४३८	१७५
एवं च तत्त्वसंसिद्धिर्	६४	३१
एवं चरमदेहस्य	३७७	१५३
एवं च योगमार्गोऽपि	४८८	१९४
एवं च सर्वस्तद्योगाद्	१९६	८३
एवं चानादिमान्मुक्तो	१६६	७०
एवं चापगमोऽप्यस्याः	१७०	७२
एवं तु मूलशुद्ध्येह	५११	२००
एवं तु वर्तमानोऽयं	३५२	१४४
एवमाद्यत्र शास्त्रज्ञैस्	५२४	२०५

	श्लोकः	पृष्ठं.
एवमाद्युक्तसन्नीत्या	४४३	१७७
एवमासाद्य चरमं	४२०	१६८
एवमूहप्रधानस्य	१९९	८५
एवमेकान्तनित्योऽपि	४७८	१९०
एवं पुरुषकारस्तु	३२३	१३३
एवं पुरुषकारेण	३३९	१४०
एवंभूतोऽयमाख्यातः	२६३	११०
एवंलक्षणयुक्तस्य	२००	८५
एवं विचित्रमध्यात्मम्	४०४	१६२
एवं सामान्यतो ज्ञेयः	२६७	१११
एसो य उत्तमो जं	४ टी	४
ऐ		
ऐदंपर्यं तु विज्ञेयं	१६	१०
औ		
औचित्यं भावतो यत्र	३४४	१४१
औचित्याद्वृत्तयुक्तस्य	३५८	१४६
औचित्यारम्भिणोऽक्षुद्राः	२४४	१०३
क		
कण्टकज्वरमोहैस्तु	३७४	१५२
कण्ठीभवन्ति तीक्ष्णानि	३९	१९
कथमास्ते सखीत्येवं	११९ टी [४]	५२
करणं परिणामोऽत्र	२६४	११०
करुणादिगुणोपेतः	२८७	११८
कर्मणा कर्ममात्रस्य	३२८	१३५
कर्मणोऽप्येतदाक्षेपे	३३४	१३७
कर्मणो योग्यतायां हि	१३	८
कर्मानियतभावं तु	३३१	१३६
कल्पितादन्यतो बन्धो	५२१	२०४
कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं	७८ टी	३६
काञ्चनत्वाविशेषेऽपि	९	६
काठिन्यादिस्वभावानि	५१ टी	२५
कायकिरियाए दोपा	२१७ टी	९३
कायपातिन एवेह	२७१	११२

	श्लोकः	पृष्ठं.
कालादिसचिवश्चायम्	७९	३७
किं चान्ययोगतः स्थैर्यं	५२	२५
कुमारीसुतजन्मादि	४६६	१८४
कुमार्या भाव एवेह	४६७	१८६
कृतमत्र प्रसङ्गेन	८४	३९
कृतमत्र प्रसङ्गेन	४१०	२००
कृतश्चास्या उपन्यासः	१८०	७६
कृत्स्नकर्मक्षयांन्मुक्तिर्	१३६	५९
केचित्तु योगिनोऽप्येतद्	४२७	१७१
केवलस्यात्मनो न्यायात्	८	६
क्रियैव फलदा पुंसां	२०५ टी	८८
क्रोधाद्यबाधितः शान्त	१९३	८१
क्षणिकत्वं तु नैवास्य	४६८	१८६
क्षीयते सर्वथा रागः	५१ टी	२५
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति	५१७ टी	२०३
क्षुद्रो लाभरतिर्दीनो	८७	४०
क्षेत्ररोगाभिभूतस्य	१०२	४५
ग		
गवि योऽश्वाद्यभावश्च	५१७ टी	२०३
गुणप्रकर्षरूपो यत्	२९८	१२२
गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्	१२०	५३
गुर्वादिपूजनान्नेह	१४९	६४
गोचरश्च स्वरूपं च	५	४
गोयूतान्तर्गतो नित्यं	११९ टी [९]	५२
ग्रन्थिभेदे यथैवायं	४१६	१६६
ग्रहं सर्वत्र संत्यज्य	३१७	१३१
ग्रैवेयकाप्तिरप्येवं	१४५	६२
च		
चतुर्थमेतत्प्रायेण	१६३	६९
चरमे पुद्गलावर्ते	७२	३४
चारणआसीविसके०	५५ टी	२७
चारित्रिणस्तु विज्ञेयः	३७१	१५१
चारिसंजीवनीचार०	११९	५१
चारु चैतद्यतो ह्यस्य	२०६	८८

	श्लोकः	पृष्ठं.
चित्तमेव हि संसारो	४७७ टी	१९०
चित्रस्यास्य तथा भावे	७७	३६
चिन्तयत्येवमेवैतत्	२८९	११९
चैतन्यमात्मनो रूपं	४२८	१७१
चैतन्यमेव विज्ञानम्	४४७	१७८
चैतन्यं चेह संशुद्धं	४५६	१८२
चैतन्यं न निजं रूपं	४४५	१७८
ज		
जइ तत्थ नत्थि सीमं०	१३७ टी	६०
जपः सन्मन्त्रविषयः	३८२	१५५
जह चेव उ मोक्खफला	१४४ टी	६२
जात्यकाञ्चनतुल्यास्तत्	२४३	१०२
जात्यन्धस्य यथा पुंस०	२८३	११७
जिज्ञासायामपि ह्यत्र	१०३	४६
जिनोदितमिति त्वाहुर्	१६०	६८
जेसि अवड्ढो पोग्गल०	७२ टी	३४
ज्ञानमप्रतिघं यस्य	१९७ टी	८३
ज्ञानवान्मृग्यते कश्चित्	४३९	१७५
ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्याद्	४३२	१७३
त		
तच्छाखायां नभश्चारि०	११६ टी [७]	५२
ततः शुभमनुष्ठानं	१७१	७२
ततस्तथा तु साध्वेव	४९३	१९५
ततस्तदात्वे कल्याणम्	१०४	४६
ततोऽस्थानप्रयासोऽयं	३०७	१२७
तत्कारी स्यात्स नियमात्	२४०	१०१
तत्तत्कल्याणयोगेन	२८८	११८
तत्तत्स्वभावता चित्रा	२९३	१२०
तत्तत्स्वभावतां मुक्त्वा	२९६	१२२
तत्त्वचिन्तनमध्यात्मम्	३८०	१५४
तत्त्वं पुनर्द्वयस्यापि	३३६	१३८
तत्त्वेन तु पुनर्नैका	९२	४२
तत्पुनर्भाविकं वा स्याद्	४८५	१९३

	श्लोकः	पृष्ठं.
तत्प्रकृत्यैव शेषस्य	१८२	७७
तत्प्रणेतृसमाक्रान्त०	२४७	१०४
तत्स्वभावत्वतो यस्माद्	४९१	१९५
तथा च जन्मबीजाग्निर्	३८	१९
तथा चान्यैरपि ह्येतद्	१००	४४
तथा च तत्स्वभावत्व०	३३०	१३६
तथा च भिन्ने दुर्भेदे	२८०	११६
तथा चेहात्मनो ज्ञत्वे	४३०	१७२
तथा तथा क्रियाविशिष्टः	४९६	१९६
तथात्मगुरुलिङ्गानि	२३१	९७
तथात्मपरिणामात्तु	८०	३७
तथा धर्मगुरुः शिष्यं	११९ टी [१५]	५३
तथा नामैव सिद्धैव	४५२	१८१
तथाभव्यत्वतश्चित्र०	२९१	१२०
तथायं भवकान्तारे	३५५	१४५
तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धो	२९० टी	११९
तदत्र परिणामस्य	२६९	११२
तदन्यकर्मविरहान्न	१६७	७१
तदभावेऽपि तद्भावो	४०७	१६३
तदयं कर्तृभावः स्याद्	४७९	१९१
तदासनाद्यभोगश्च	११५	५०
तद्दृष्टाद्यनुसारेण	२७	१५
तद्भङ्गादिभयोपेतस्	३९३	१५८
तपोऽपि च यथाशक्ति	१३१	५७
तयोर्विवाहवशतो	११९ टी [३]	५२
तस्मात्सदैव धर्मार्थी	२२४	९५
तस्मादचरमावर्ते०	९३	४२
तस्मादनुष्ठानगतं	४४०	१७६
तस्मादवश्यमेष्टव्या	१६८	७१
तस्याः सा मूलिकां दत्वा	११९ टी [७]	५२
तस्यामासीत्सुता काचिद्	११९ टी [२]	५२
तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चायं	३२	१७

	श्लोकः	पृष्ठं.
तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चायं	३६४	१५०
तात्त्विको भूत एव स्याद्	३३	१७
तीव्रपाताभिभूतत्वाज्	८५	३९
तुच्छं च तुच्छनिलया०	२५५	१०७
तुल्य एव तथा सर्गः	१०८	४७
तुल्यत्वमेवमनयोर्	३३८	१३९
तुल्यप्रतापोद्यमसाहसानां	५१ टी	२४
तृणादीनां च भावानां	९५	४३
तृतीयमप्यदः किं तु	२१४	९१
तृतीयाद्दोषविगमः	२१९	९३
तृष्णा यज्जन्मनो योनिर्	४६०	१८३
तैजसानां च बीजानां	९४	४२
त्यागश्च तदनिष्टानां	११४	४९
त्रिधा शुद्धमनुष्ठानं	३१०	८९
त्र्यहमुष्णं पिबेदम्बु	१३३ टी	५८
द		
दत्तं यदुपकाराय	१२४	५५
दार्वादेः प्रतिमाक्षेपे	३३३	१३७
दिदृक्षादिनिवृत्त्यादि	४८९	१९४
दिदृक्षाभवबीजादि०	१६९	७२
दिदृक्षा विनिवृत्तापि	४५५	१८२
दिव्यभोगाभिलाषेण	१५७	६७
दीनान्धकृपणा ये तु	१२३	५४
दूरं पश्यतु वा मा वा	४४२	१७६
दृष्टबाधैव यत्रास्ति	२४	१४
देवतापुरतो वापि	३८३	१५५
देवान्गुरून्द्विजान्साधून्	४६	२१
देशादिभेदतश्चित्रम्	३५७	१४६
दैवं नामेह तत्त्वेन	३१९	१३२
दैवं पुरुषकारश्च	२१	१२
दैवं पुरुषकारश्च	३१८	१३२
दैवं पुरुषकारेण	३२७	१३५
दोषव्यपायः परमा च तृप्तिर्	५५ टी	२७

	श्लोकः	पृष्ठं.
द्वितीयं तु यमाद्येव	२१३	९०
द्वितीयाद्दोषविगमो	२१७	९२
ध		
धर्ममेघोऽमृतात्मा च	४२२	१६९
धर्मरागोऽधिकोऽस्यैवं	२५७	१०७
धर्मस्यादिपदं दानं	१२५	५५
धर्मार्थं लोकपङ्क्तिः स्यात्	९०	४१
धृतिः क्षमा सदाचारो	५४	२७
न		
न किंनरादिगेयादौ	२५४	१०६
न च सद्योगभव्यस्य	२४१	१०१
न चाकृतस्य भोगोऽस्ति	४८१	१९१
न चात्मदर्शनादेव	४७३	१८८
न चेयं महतोऽर्थस्य	१७५	७४
न चेह ग्रन्थिभेदेन	२०५	८७
न चैतद्भूतसंघात०	५६	२७
न चैतेषामपि ह्येतद्	६०	२९
न चैवं तत्र नो राग	२५८	१०८
नत्वाद्यन्तविनिर्मुक्तं	१	१
न देशविप्रकर्षोऽस्य	४३३	१७३
न निमित्तवियोगेन	४४६	१७८
नन्दीतूरं पुन्नस्स	२३२ टी	९८
न भवस्थस्य यत्कर्म	३२१	१३३
न यस्य भक्तिरेतस्मिंस्	२२६	९६
नवताया न चात्यागस्	५०२	१९८
नवनीतादिकल्पस्	९३	४३
न ह्यपश्यन्नहमिति	४६१	१८४
न ह्युपायान्तरोपेयम्	२३६	९९
न ह्येतद्भूतमात्रत्व०	४७	२२
नात एवाणवस्तस्य	१७२	७३
नात्रैष गौः स्वभावेन	११९ टी [११]	५२
नान्यतोऽपि तथाभावाद्	५२२	२०४
नार्या यथान्यसक्तायास्	२०४	८७
नास्ति येषामयं तत्र	१४०	६०

	श्लोकः	पृष्ठं.
निजं न हापयत्येव	२६१	१०९
नित्यं सत्त्वमनित्यं वा	१९७ टी	८३
नित्यं सत्त्वमसत्वं वा	४७७ टी	१९०
निमित्तमुपदेशस्तु	३४३	१४२
निमित्ताभावतो नो	४५३	१८१
नियमात्प्रतिमा नात्र	३३२	१३६
निरावरणमेतद्यद्	४५४	१८१
निवृत्तिरशुभाभ्यासात्	३६१	१४७
निश्चयेनात्र शब्दार्थः	३७८	१५३
निषिद्धासेवनादि यद्	४०१	१६१
नृपस्येवाभिधानाद्यः	४८७	१९३
नेदमात्मक्रियाभावे	३२६	१३४
नैरात्म्यदर्शनं कस्य	४६५	१८५
नैरात्म्यदर्शनादन्ये	४५८	१८३
नोदनापि च सा यस्माद्	४५	२१
प		
पठितः सिद्धिदूतोऽयं	२३७	१००
पडिवज्जिऊण किरियं	२२४ टी	९५
पडिसिद्धाणं करणे	४०१ टी	१६१
पप्रच्छ किं त्वमत्यन्त०	११९ टी [५]	५२
परलोकविधौ शास्त्रात्	२२१	९४
परार्थरसिको धीमान्	२७२	११३
पर्वोपलक्षितो यद्वा	३८४	१५५
परिणामिन्यतो नीत्या	४९०	१९४
परिणामित्व एवैतत्	५००	१९७
पल्लवाद्यपुनर्भावो	४०८	१६३
पात्रे दिनादिवर्गे च	१२१	५३
पापमयौषधं शास्त्रं	२२५	९५
पापसूदनमप्येवं	१३५	५८
पापात्त्वस्येत्वरं कालं	२५९	१०८
पित्रोः सम्यगुपस्थानाद्	५८	२८
पुत्रदारादिसंसारः	५०९	२००
पुरुषः क्षेत्रविज्ञानम्	१७	१०
पुरुषोऽविकृतात्मैव	४४९	१७६

	श्लोकः	पृष्ठं.
पुष्पैश्च बलिना चैव	११६	५०
पूजनं चास्य विज्ञेयं	१११	४८
पूर्वसेवा तु तन्त्रज्ञैर्	१०९	४८
प्रकर्षस्य प्रतिष्ठानं	५१ टी	२५
प्रकृतेरायतश्चैव	२०७	८८
प्रकृतेर्भेदयोगेन	१९५	८२
प्रकृतेर्महांस्ततोऽहं०	४४७ टी	१७८
प्रकृतेर्वानुगुण्येन	३४८	१४३
प्रकृष्टपुण्यसामर्थ्यात्	४२६	१७०
प्रक्रान्ताद्यदनुष्ठानाद्	३४७	१४२
प्रतिक्रमणमप्येवं	४००	१६०
प्रत्यक्षेणानुमानेन	२५	१४
प्रदीर्घभवसद्भावान्	७३	३४
प्रलापमात्रं च वचो	४८	२३
प्रवृत्तिरपि चैतेषां	२४६	१०३
प्रशान्तवाहितासंज्ञं	१–२ टी	२
प्रस्तावे मितभाषित्वम्	१२८	५६
प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः	३१३ टी	१३०
प्रोल्लसद्भावरोमाञ्चं	३९९	१६०
फ		
फलवद्द्रुमसद्बीज०	२४८	१०४
ब		
बन्धाच्च भवसंसिद्धिः	४८६	१९३
बुद्ध्यध्यवसितं यस्माद्	४४४	१७७
बुद्ध्यध्यवसितस्यैवं	४४८	१७९
बोधमात्रेऽद्वये तत्त्वे	४७७	१९०
ब्रह्मचर्येण तपसा	५७	२८
भ		
भवंश्चाप्यात्मनो यस्माद्	२९९	१२३
भवाभिनन्दिदोषाणां	१७८	७५
भवाभिनन्दिनः प्रायस्	८६	३९
भवाभिनन्दिनो लोक०	८९	४०
भवाभिष्वङ्गभावेन	१५०	६५

	श्लोकः	पृष्ठं.
भावनादित्रयाभ्यासाद्	४०५	१६२
भाववृद्धिरतोऽवश्यं	३५१	१४४
भावार्थस्तु कथागम्यः	११९ टी [१]	५२
भावाविच्छेद एवायम्	४६९	१८७
भिन्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो	२०३	८६
भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं	२६६	१११
भेदोऽपि चास्य विज्ञेयो	२८२	११६
भोगाङ्गशक्तिवैकल्यं	१९०	८०
भोगिनोऽस्य स दूरेण	२६०	१०९
भ्रान्तिप्रवृत्तिबन्धास्तु	१८	११
म		
मण्डूकभस्मन्यायेन	४२३	१६९
मलिनस्य यथात्यन्तं	२२९	९७
मलिनस्य यथा हेम्नो	४१	२०
महामोहाभिभूतानाम्	१३९	६०
महुराए जउणराया	१३५ टी	५८
माता पिता कलाचार्या	११०	४८
माध्यस्थ्यमवलम्ब्यै०	३००	१२३
मा विषीद विषादोऽयं	११९ टी [६]	५२
मासोपवासमित्याहुर्	१३४	५८
मिथ्याचारपरित्याग	३८६	१५६
मिथ्याविकल्परूपं तु	१८९	७९
मुक्तस्येव तथाभाव०	५२३	२०५
मुक्तांशत्वे विकारित्वम्	५१५	२०२
मुक्ताविच्छापि यच्	२१६	९२
मुक्तिमार्गपरं युक्त्या	९९	४४
मुक्तौ दृढानुरागश्च	३४२	१४१
मुक्तो बुद्धोऽर्हन्वापि यद्	३०२	१२४
मुक्त्वातो वादसंघट्टम्	६९	३३
मुख्यतत्त्वानुवेदेन	३०	१६
मुख्ये तु तत्र नैव	२९	१६
मुनीन्द्रैः शस्यते तेन	३८८	१५७
मूलं च योग्यता ह्यस्य	४०९	१६४
मूलान्तरोपयोगेन	११९ टी [१२]	५२

	श्लोकः	पृष्ठं.
मैत्रीप्रमोदकारुण्यम्	४०२	१६१
मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः	५५ टी	२७
मोक्षहेतुत्वमेवास्य	४	३
मोक्षहेतुर्यतो योगो	३	३
मोहान्धकारगहने	२८५	११७
य		
यः श्राद्धो मन्यते मान्यान्	२२७	९६
यतो विशिष्टः कर्मायं	१६२	६९
यत्तथोभयभावत्वे	४८२	१९२
यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्	२७३	११३
यथाप्रतिज्ञामस्येह	३८७	१५६
यथेह पुरुषाद्वैते	५१३	२०१
यथोदितायाः सामग्र्याम्	४२४	१६९
यदा नार्थान्तरं तत्त्वं	५१९	२०४
यदीयं भूतधर्मः स्यात्	५१ टी	२४
यदुक्तं जनप्रियत्वं	९० टी	४१
यश्चात्र शिखिदृष्टान्तः	२४५	१०३
यस्य त्वनादरः शास्त्रे	२२८	९६
यादृच्छिकं न यत्कार्यं	७६	३५
युक्तं जनप्रियत्वं	९० टी	४१
युज्यते चैतदप्येवं	१८३	७७
येषामेव न मुक्त्यादौ	१४७	६३
योगः कल्पतरुः श्रेष्ठो	३७	१८
योगस्यैतत्फलं मुख्यम्	५०६	१९९
योगाः कायादिकर्माणि	३९१	१५८
योगिनो यत्समध्यक्षं	४९	२३
योगेभ्यो जनवादाच्च	३९०	१५७
योग्यता चेह विज्ञेया	२७८	११५
योग्यतात्मस्वभावस्तत्	४९८	१९७
योग्यतापगमेऽप्येवम्	५०३	१९८
योग्यतामन्तरेणास्य	१०	७
योग्यतायास्तथात्वेन	११	७
योजनाद्योग इत्युक्तो	२०१	८६

	श्लोकः	पृष्ठं.
ल		
लिङ्गं मार्गानुसार्येषु	३५३	१४५
लोकपङ्क्तिमतः प्राहुर	९१	४१
लोकशास्त्राविरोधेन	२२	१३
लोकाचारानुवृत्तिश्च	१३०	५६
लोकापवादभीरुत्वं	१२६	५५
लोकाराधनहेतोर्या	८८	४०
व		
वचनादस्य संसिद्धिर्	२३	१३
वरबोधिसमेतो वा	२७४	११३
वरबोधेरपि न्यायात्	२७९	११५
वरं वृन्दावने रम्ये	१३८	६०
वशिता चैव सर्वत्र	३६३	१४८
वादांश्च प्रतिवादांश्च	६७	३२
विचित्रदेहाकृतिमर्कगन्ध-	५१ टी	२५
वीतरागोऽस्ति सर्वज्ञः	५१ टी	२५
विद्वत्तायाः फलं नान्यत्	५०८	२००
विधाने चेतसो वृत्तिस्	३८५	१५५
विनिवृत्ताग्रहत्वं च	५३	२५
विपश्चितां न युक्तोऽयं	३०९	१२८
विभक्तेदृक्परिणतौ	४५०	१७९
विरोधिन्यपि चैवं स्यात्	१९८	८४
विवर्ध्य मासान्नवगर्भमध्ये	५१ टी	२५
विवेकिनो विशेषेण	४०३	१६२
विशेषं चास्य मन्यन्त	२९१	१२१
विशेषस्यापरिज्ञानाद्	३०४	१२५
विषं गरोऽननुष्ठानं	१५५	६६
विषं लब्ध्याद्यपेक्षातो	१५६	६७
विषयात्मानुबन्धैस्तु	२११	९०
विस्रोतोगमने न्याय्यं	३९५	१५९
वृथा कालादिवादश्चेन्	८१	३७
वेलावलनवन्नद्यास्	२०२	८
वैराग्यमात्मनोऽभावः	४६३	१८४
व्रतस्था लिङ्गिनः पात्रम्	१२२	५४

	श्लोकः	पृष्ठं.
व्यापारमात्रात्फलदं	३२२	१३३
श		
शक्तेर्न्यूनाधिकत्वेन	२६२	१०९
शशशृङ्गादिरूपेण	५१७ टी	२०३
शान्तोदात्तः प्रकृत्येह	१८७	७९
शान्तोदात्तत्वमत्रैव	१८६	७८
शासनसामर्थ्येन तु	२१३ टी	९१
शास्त्रेभक्तिर्जगद्वन्द्यैर्	२३०	९७
शिरोदकसमो भाव	३४९	१४३
शुध्यल्लोके यथा रत्नं	१८१	७६
शुभात्ततत्त्वसौ भावो	३३५	१३८
शुभैकालम्बनं चित्तं	३६२	१४८
शुश्रूषा धर्मरागश्च	२५३	१०६
शैलेशीसंज्ञिताच्चेह	४९५	१९६
श्रद्धालेशान्नियोगेन	४३	२१
श्रूयन्ते च महात्मान	६३	३१
श्रूयन्ते चैतदालापा	१३७	५९
स		
संयोगयोग्यताभावो	४९७	१९६
संविग्नो भवनिर्वेदाद्	२९०	११९
संसारादस्य निर्वेदस्	३४१	१४०
सकृदावर्तनादीनाम्	३७०	१५०
संक्लेशायोगतो भूयः	१८४	७८
संक्षेपात्सफलो योग	३७९	१५४
सचेष्टितमपि स्तोकं	१४८	६४
सज्ज्ञानादिश्च यो मुक्तेर्	१४१	६१
सति चास्मिन्स्फुरद्रत्न०	२०८	८९
सत्क्षयोपशमात्सर्वम्	३५०	१४४
सत्त्वाद्यभेद एकान्ताद्	५१८	२०३
सत्यात्मनि स्थिरे प्रेम्णि	४६२	१८४
सत्साधकस्य चरमा	१७३	७३
सदाद्यमत्र हेतुः स्यात्	५१७	२०२
सदुपायश्च नाध्यात्माद्	७१	३४
सदुपायाद्यथैवाप्तिर	७०	३३

	श्लोकः	पृष्ठं.
सद्गोचरादिसंशुद्धिर	५०७	१९९
संतापनादिभेदेन	१३३	५७
समाधिराज एतत्तत्	४५९	१८३
समाधिरेष एवान्यैः	४१९	१६७
समुद्भूत्यार्जितं पुण्यं	५२७	२०३
समुद्रोर्मिसमत्वं च	५१६	२६२
सम्मत्तंमि उ लद्धे	३५२ टी	१४४
स योगाभ्यासजेयो यत्	४९२	१९५
सर्वत्र निन्दासंत्यागो	१२७	५५
सर्वत्र सर्वसामान्य०	४३५	१७४
सर्वथा योग्यताभेदे	२७६	११४
सर्वथैवात्मनोऽभावे	४६४	१८५
सर्वमेवेदमाध्यात्मं	३९६	१५९
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति	११८	५१
सर्वेषामेव सत्त्वानां	७५	३५
सर्वेषां तत्स्वभावत्वात्	३११	१२९
सर्वेषां योगशास्त्राणाम्	२	१
सहजं तु मलं विद्यात्	१६४	६९
सांसिद्धिकं च सर्वेषाम्	३१३	१२९
सांसिद्धिकमदोऽप्येवम्	३१४	१३०
सांसिद्धिकमलाद्यद्वा	१९७	८३
सांसिद्धिकमिदं ज्ञेयं	२७५	११४
साकल्यस्यास्य विज्ञेया	१९	११
साक्षादतीन्द्रियानर्थान्	४२५	१७०
सागरोपमकोटीनां	२६८	११२
साधु चैतद्यतो नीत्या	३०८	१२४
सामग्र्याः कार्यहेतुत्वं	८२	३८
सामान्यदेवपूजादौ	११९ टी [१६]	५३
सामान्यवद्विशेषाणां	४३६	१७४
सामान्येन तु सर्वेषां	६१	३०
साराणां च यथाशक्ति	११३	४९
सास्रवो दीर्घसंसार	३४	१८
सिद्ध्यन्तरं न संधत्ते	२३४	९८
सिद्ध्यन्तरस्य सद्बीजं	२३३	९८

	श्लोकः	पृष्ठं.
सिद्ध्यन्तराङ्गसंयोगात्	२३५	९९
सिद्धेरासन्नभावेन	१७४	७३
स्थानकालक्रमोपेतं	३९८	१६०
स्थिरत्वमित्थं न प्रेम्णो	४७६	१८९
स्थूरसूक्ष्मा यतश्चेष्टा	४०६	१६३
स्फटिकस्य तथा नाम	४५१	१८०
स्वतन्त्रनीतितस्त्वेव	२५२	१०६
स्वनिवृत्तिः स्वभावश्चेद्	४९९	१९७
स्वनिवृत्तिस्वभावत्वे	४७०	१८७
स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च	४६	३२
स्वप्ने वृत्तिस्तथाभ्यासाद्	६२	३०
स्वभावविनिवृत्तिश्च	५०१	१९८
स्वभाववादापत्तिश्चेद	७८	३६
स्वभावापगमे यस्माद्	४८४	१९२
स्वरूपं निश्चयेनैतद्	३२०	१३२
स्वरूपं संभवं चैव	३५	१८
स्वल्पमत्यनुकम्पायै	५२६	२०६
स्वस्थानाद्यत्परं स्थानं	३९७ टी	१६०
स्वाराधनाद्यथैतस्य	१४२	६१
स्वौचित्यालोचनं सम्यक्	३८९	१५७
ह		
हस्तस्पर्शसमं शास्त्रं	३१६	१३१
हेतुभेदो महानेवम्	२५६	१०७
हेतुमस्य परं भावं	४१८	१६७
हेयोपादेयतत्त्वस्य	४४१	१७६

creative commons

Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported

You are free:

to Share — to copy, distribute and transmit the work

to Remix — to adapt the work

Under the following conditions:

Attribution — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).

Noncommercial — You may not use this work for commercial purposes.

Share Alike — If you alter, transform, or build upon this work, you may distribute the resulting work only under the same or similar license to this one.

With the understanding that:

Waiver — Any of the above conditions can be **waived** if you get permission from the copyright holder.

Public Domain — Where the work or any of its elements is in the **public domain** under applicable law, that status is in no way affected by the license.

Other Rights — In no way are any of the following rights affected by the license:

- Your fair dealing or **fair use** rights, or other applicable copyright exceptions and limitations;
- The author's **moral** rights;
- Rights other persons may have either in the work itself or in how the work is used, such as **publicity** or privacy rights.

Notice — For any reuse or distribution, you must make clear to others the license terms of this work. The best way to do this is with a link to this web page.

This is a human-readable summary of the Legal Code (the full license). Disclaimer